

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

Geografiya kaferdrasi

“ D E M O G R A F I Y A ”

fanidan

MA'RUZA MATNI

Bilim sohasi:

100 000 - GUMANITAR SOHA

Ta'lim sohasi:

140 000 - TABIIY FANLAR

Ta'lim yo'nalishi:

**5221100 – Ijtimoiy ish, oilalar va bolalar
bilan ishlash**

Namangan-2019

Ma'ruza matni majmua 201____ yil O'R OO'MTV tomonidan № BD _____ raqami bilan 201____ yil ____ avgustagi _____ - sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan fan dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchilar:

I.Akaboev – NamDU Geografiya kafedrası o'qituvchisi.

Taqrizchilar: **I.Soliyev** NamDU, Geografiya kafedrası katta o'qituvchisi, (PhD)

S.Abduraxmonov, NamDU, ekologiya kafedrası mudiri, PhD.

Ma'ruza matni Namangan davlat universiteti Kengashininig 201____ yil "____" avgustdagi "____" - son yig'ilishida ko'rib chiqilgan va ishlatishga tavsiya etilgan.

Ma'ruza 1: Kirish. Demografiya fanining nazariy asoslari.

Reja:

1. Fanning ob'ekti, predmeti va unga turli yondoshuvlar.
2. Fanning asosiy vazifalari va tushunchalari.
3. Demografiyaning alohida fan sifatida rivojlanishi.
4. Demografiyaning fanlar tizimi va tarkibi.
5. Fanning boshqa fanlar bilan aloqasi va metodlari.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Demografiya, aholi geografiyasi, bashoratlash, aholi siyosatlari, statistik tahlil, aholining sifatiy xususiyatlari, o'sishi yoki kamayishi, demografik siyosat, demografik bashorat.

Fanning ob'ekti, predmeti va unga turli yondoshuvlar. Demografiya—grekcha—demos—“xalq” va grafiya—“tasvirlash” so'zlaridan iborat bo'lib, aholi haqidagi fandir. U aholining soni, hududiy joylashuvi va tarkibini, ularning o'zgarishi va bu o'zgarishning sabablarini, aholidagi o'zgarishlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlarning aloqalarini o'ziga xos yo'llar bilan o'rganadi. Shuningdek, demografiya aholi takror barpo qilinishining qonuniyatlarini ochib beradi. Ko'rinib turibdiki, aholi geografiyasi bilan demografiya fanlari o'rganadigan masalalar bir biriga juda yaqin.

Shuning uchun aholi geografiyasi demografiya o'rganadigan va aholiga ta'luqli bo'lgan demografik statistika tomonidan to'planadigan ma'lumotlardan keng foydalanadi. Demografiya ham o'z navbatida o'rganilayotgan demografik jarayon va ko'rsatkichlardagi geografik farqlar va bu farqlarning sabablariga qiziqadi. Shunday qilib, aholi geografiyasi bilan demografiya o'rtasida birgalikda hal qilinishi kerak bo'lgan bir qator muammolar vujudga keladiki (aholi rivojlanishining qonuniyatlari, konsepsiyalari, ularni bashoratlash, aholi siyosatlari), bularni faqatgina aholi geografiyasi va demografiya asoslari fani hal qiladi¹.

Demografiyaning asosiy predmeti aholining takror barpo bo'lish qonuniyatlarining tahlili hisoblanadi. Aholini o'rganar ekan, demografiya alohida fan sifatida, uning miqdoriy va sifatiy xususiyatlarining mukammal tahlil etadi. Aholining miqdoriy xususiyatlari ma'lum millat, hudud aholisi sonining o'zgarib (o'sishi yoki kamayishi) borishida ifodalanadi. Aholining sifatiy xususiyatlari esa, asosan ma'lum millat yoki hudud aholisining salomatlik va ma'lumotlilik darajasida, o'rtacha umr ko'rish maqsadida ifodalanadi.

Aholi yosh tarkibi demografiyada asosiy o'rganish ob'ekti sifatida o'z kelib chiqish va rivojlanishiga ega. Ushbu rivojlanishni quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

a) alohida yosh guruhleri va ularni nisbatlarini statistik tahlili;

b) aholi yosh tarkibining shakllanish qonuniyatlari va ularning demografik rivojlanishning omili sifatidagi o'rnini;

v) aholi yosh tarkibi va ijtimoiy iqtisodiy jarayonlarni o'zaro bog'liqligi.

Aholini ob'ektiv ijtimoiy qonun va qonuniyatlar asosida rivojlanib borishida, har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar davrida aholi rivojlanishini boshqaradigan o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy qonun va qonuniyatlarining harakat qilishi kuzatiladi. Jamiyatning rivojlanish bosqichlarida, ularning har biriga xos ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlari amal qiladi. O'z navbatida ularning turli davrlarda va mamlakatlarda aholining tabiiy va migratsion harakatini nazorat qilish, tartibga solishni ko'zda tutadigan «demografik siyosat» yurgizishni taqozo etadi.

Demografiya - har yili turli sabablarga ko'ra vafot etgan aholi o'rnini yangidan dunyoga kelgan avlod hisobiga to'ldirib borilishi qonuniyatlarini ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga bog'liq holda o'rganadigan fan. Demografiyaning paydo bo'lishi asosan XVII-asrning 2-yarmidan angliyalik olim J. Graunt (1620— 1674) tadqiqotlari bilan bog'likdir. Demografiya terminini 1855 yilda frantsuz olimi A. Giyar qo'llagan. 1882 yil Xalqaro gigiyena va demografiya kongressining Jeneva sessiyasida rasmiy qabul qilingan. 19-asr oxiri - 20-asr boshlarida keng tarqaldi. O'zbekistonda, asosan 1960 yillardan qo'llanila boshladi.

Demografining maqsadi muayyan hudud, mamlakat, dunyo aholisi va millatning takror barpo bo'lishi jarayoni va omillarini o'rganish, muammolarni belgilab, yechimlarni aniqlash va istiqbolini ko'rsatib berishdan iborat.

¹ Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge University Press, 2010-442 p.

Fanning asosiy vazifalari va tushunchalari. Demografiya asosiy e'tiborni tabiiy avlodlar almashuv – ya'ni, tug'ilish va o'lim asosida aholining takror barpo bo'lish jarayoniga qaratadi. Ushbu jarayonni jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi qonuniyatlarini, turli millat, hudud va davlatlardagi xususiyatlari, omillarini o'rganadi, muammolarini aniqlaydi va istiqbolini belgilab beradi. Bu vazifalarni bajarish uchun demografiya jamiyat taraqqiyoti bosqichlari, tarixiy shart-sharoitlarini atroflicha o'rganishi lozim.

Demak, **demografiya, aholining takror barpo bo'lishi qonuniyatlari haqidagi fan bo'lib, bu jarayonni ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlarga bog'liq holda o'rganadi, omillarini, muammolarini aniqlab, istiqbolini belgilab beradi.**

Har bir fanning asosiy vazifasi tabiat va jamiyatning ma'lum qismidagi rivojlanish qonunlarini o'rganishdir. Lekin shu bilan bir qatorda har bir fanning o'ziga xos amaliy ahamiyatga ega bo'lgan vazifalari ham mavjud. Demografiya ham alohida fan sifatida o'z vazifalariga egadir. Ushbu vazifalarni uch guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir:

1. Demografik jarayonlar va ularning omillarini o'rganish.
2. Demografik bashoratlarni ishlab chiqish.
3. Demografik siyosat chora tadbirlarini ishlab chiqish.

Demografiyaning asosiy vazifalari:

demografik jarayonlar (tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish, oilaning demografik xususiyatlari, aholining yosh-jinsiy va oilaviy tarkibi, demografik mayl) va ularning omillarini o'rganish;

demografik bashorat (ma'lum hudud aholisining soni, yosh-jinsiy tarkibi va demografik vaziyati istiqbolini ilmiy asoslangan holda oldindan aniqlash)larni ishlab chiqish;

demografik siyosat (aholi siyosatining uzviy qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi aholining miqdoriy o'sishini boshqarishdan iborat) choratadbirlarini ishlab chiqish. Demografik siyosat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning ilmiy asosini tashkil etmog'i lozim. Shundagina jamiyat har tomonlama muntazam rivojlanib boradi.

Demografiyaning alohida fan sifatida rivojlanishi. "Demografiya"ni dastlab ingliz savdogari, kapitani Jon Traunta (1620-1674) o'zining 1662 yilning yanvarida Londonda chop etilgan "O'lim byulleteni" asosidagi tabiiy va siyosiy o'zgarishlar (shaxarlardagi e'tiqod, savdo, aholining o'sishi, kasalliklar va boshqa o'zgarishlarni boshqarish) muqaddimasi nomli kitobida ishlatgan. Bu kitob o'z davrida statistika, sotsiologiya va demografiya kabi fanlarning rivojlanishiga hissa qo'shdi. Binobarin, demografiya fani demografiya statistikasi, matematik statistika, tarixiy demografiya, etnik demografiya, iqtisodiy demografiya va sotsial demografiya fan tarmoqlariga bo'linadi.

Aholi hayoti davomida ro'y berayotgan jarayonlar qanday qonuniyatlarga bo'ysunishi va qay tarzda ro'y berayotganligini aniqlash uchun demografik analizlar talab qilinadi. Dunyoda bir vaqtning o'zida tug'ilish, o'lim, nikohga kirish, ajralish, migratsiya kabi hodisalar ro'y beradi. Bunday jarayonlarning hisob-kitobini olib borish nihoyatda murakkab ish. Bunday jarayonlar ma'lum bir hududga nisbatan aniq uslublar bilan nisbiy ravishda analiz qilinadi. Demografik analizlar o'zining tarixiga ko'ra qadimiy davrlardan beri olib boriladi. Lekin ularning aniq bir usuli ishlab chiqilmagan va stixiyali ravishda olib borilgan edi.

XVII asrda Evropada tarqalgan epidemiyalar va aholining keskin ravishda kamayib borishi ba'zi bir kishilarni bu muammo ustida ish olib borishiga majbur qildi. Aholining demografik tahlil qilishning birinchi usuli o'lim jadvallari bo'lib, o'limni hisob-kitob qilish va jadvallar tuzish usuli ingliz statisti Jon Graunt tomonidan ishlab chiqilgan. 1665 yilda Uilyam Petti bilan hamkorlikda "O'limning tabiiy va siyosiy ahamiyati" degan risola chiqarib, aholi o'rtasida ro'y berayotgan o'limlar har tomonlama tahlil qilinishi va hisobga olinishini tushuntirib berdi. Keyingi davrlarda matematiklar Laplas, Eyler tomonidan kashf qilingan matematik usullar aholi o'rtasidagi o'limdan tashqari boshqa hodisalarni ham hisoblash imkonini yaratdi va shu tarzda demografik analiz usullari bunyodga keldi. Bu analizlar demografik koefficientlar deb yuritildi.

"Demografiya" so'zini birinchi bo'lib fransuz olimi Jan Klod Ashil Giyar 1855 yilda Parijda chop etilgan "Inson statistikasi elementlari yoki qiyosiy demografiya" kitobida ishlatdi. Jan Klod Ashil Giyar 1799 yilda tug'ilgan. Statist, pedagog, tabiiyotshunos bo'lgan bu odam, Parij Statistika va Botanika jamiyatlari asoschisi hamda aholi statistikasi bo'yicha bir qancha ishlarning muallifidir. Xususan A. Giyar birinchi bo'lib (1853 yilda Bryusselda bo'lib o'tgan Xalqaro statistika kongressining birinchi sessiyasida) barcha mamlakatlar uchun kasalliklar va o'lim sabablarining yagona

nomenklaturasini ishlab chiqishni taklif qildi. Bugungi kunda bu g'oya dunyoning barcha mamlakatlarida amalda qo'llanmoqda.

Giyar tomonidan qo'llanilgan "demografiya" so'zi asta-sekinlik bilan avvalo Frantsiyada tarqaldi. 1874 yilda Giyarning kuyovi bo'lgan Lui Adolf Bertiloning "Fransiyaning ko'rgazmali demografiyasi" asari nashr etildi. 1882 yilda bu so'z Xalqaro gigiena va demografiya kongressida atama sifatida rasmiy tan olindi. 20 asr boshiga kelib esa Evropada aholi statistikasi sinonimi sifatida keng tarqaldi. 1872 yilda Peterburgda bo'lgan Xalqaro Statistika kongressi munosabati bilan rus tiliga kirib keldi. Hozirgi kunda bu atama barcha mamlakatlarda keng qo'llanilmoqda. Xususan O'zbekistonda demografiya fani 20-asrning 60-yillaridan boshlab oliy o'quv yurtlarida o'qitila boshlandi. Biroq demografiya fani faqat sharhlash bilan chegaralanib qolmay, balki uning o'rganish doirasi bir muncha keng va chuqurdir.

Demografiyada asosiy kuzatuv birligi - inson hisoblanadi. Inson hayoti davomida uning fiziologik va psixologik xususiyatlari, ma'lumotlilik darajasi, oilaviy holati, kasbi-kori, malakasi ijtimoiy guruhi, yashash joyi, til bilish kabi imkoniyatlari o'zgarib boradi. Ana shu alohida inson hayotida ro'y bergan o'zgarishlar yig'indisi umuman aholi hayotidagi ijtimoiy - iqtisodiy va demografik o'zgarishlarga olib keladi.

Nikohga kirish natijasida, oilalar soni oshib boradi, yolg'izlar, bo'ydoqlar soni esa kamayadi. Nikohning bekor etilishi, ya'ni, ajralish jarayoni esa aholi tarkibida tugalemas oilalarning va bevalar salmog'ining ko'payishiga sabab bo'ladi. Inson dunyoga kelar ekan ma'lum davr yashaydi. Ana shu davr mobaynida u ulg'ayib boradi.

Go'daklik davridan bolalikka, o'smirlik, yoshlik o'rta yoshlik, etuklik davrlariga o'tadi. Har bir o'quv yili tugashi bilan aholi tarkibida ma'lumotlilar soni oshib boradi. Ana shu tarzda shaxs hayotidagi o'zgarishlar aholi guruhidagi o'zgarishlarga olib keladi. Insonlarning bir xududdan ikkinchi bir xududga ko'chib o'tishi migratsiya, ushbu hududlar aholi soniga va tarkibiga ta'sir etadi.

Aholi soni tug'ilish va o'lim hisobiga doimo o'zgarib boradi. Tug'ilish jarayoni aholi sonini ko'payishiga olib kelsa, o'lim uning kamayib ketishiga sabab bo'ladi. Tug'ilish va o'lim jarayonlari asosida aholi tabiiy o'sishi sodir bo'ladi. Agar tug'ilganlar soni o'lganlar sonidan yuqori bo'lsa, aholi ko'payib boradi, aksincha, o'lganlar soni tug'ilganlar sonidan ko'p bo'lsa, aholi kamayib boradi.

Ma'lumki, jamiyatda har doim qandaydir sabablarga ko'ra aholining bir qismi hayotdan ko'z yumadi, ya'ni vafot etadi. Yana bir qism aholi esa, dunyoga keladi. Jamiyatdagi o'lgan aholi o'rni, yangi tug'ilganlar hisobiga to'lib boradi, avlodlar almashadi. Ana shu jarayon aholi takror barpo bo'lishining asosini tashkil etadi.

Biror bir hududda, ma'lum davrdagi aholi tarkibi, o'tgan davrdagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi, keyingi davrdagi aholi takror barpo bo'lishining esa zamini hisoblanadi. Demak, aholi takror barpo bo'lishi jamiyat taraqqiyoti davomidagi doimiy, murakkab jarayondir.

Aholining takror barpo bo'lishi natijasida aholi soni va uning yosh-jinsiy tarkibi muntazam o'zgarib turadi. Yangi tug'ilgan bolalar jinsi aholi jinsiy tarkibida ma'lum o'zgarishlarga olib keladi. O'lganlar soni esa aholi yosh tarkibiga ta'sir etadi. Aholi yosh va jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar jamiyatda ma'lum ijtimoiy muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Aholining takror barpo bo'lish jarayoni esa, o'z navbatida qator ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Shu bois aholining takror barpo bo'lish jarayoni jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida o'ziga xos xususiyatlarga, qonuniyatlariga egadir. Demografiyaning asosiy predmeti aholining takror barpo bo'lish qonuniyatlarining tahlili hisoblanadi.

Aholini o'rganar ekan, demografiya alohida fan sifatida, uning miqdoriy va sifatiy xususiyatlarining mukammal tahlil etadi. Aholining miqdoriy xususiyatlari ma'lum millat, hudud aholisi sonining o'zgarib (o'sishi yoki kamayishi) borishida ifodalanadi. Aholining sifatiy xususiyatlari esa, asosan ma'lum millat yoki hudud aholisining salomatlik va ma'lumotlilik darajasida, o'rtacha umr ko'rish maqsadida ifodalanadi.

Har ikkala jarayon, ya'ni, aholining miqdoriy va sifatiy rivojlanishi bir-biriga chambarchas bog'liq holda sodir bo'ladi. Masalan, aholi salomatligini yuqori darajada bo'lishi, aholi o'rtasida o'limning kamayishi, o'rtacha umr ko'rish muddatining esa uzayishiga olib keladi. Natijada aholi soni o'sib boradi. Shuningdek tug'ilishning juda yuqori darajada bo'lishi, ko'p hollarda ona va bola organizmining zaiflashib borishiga va o'lim hollarining ko'payishiga olib keladi.

Jamiyat taraqqiyotining eng dastlabki bosqichidan to hozirgi davrga qadar har bir hudud aholisi

ham miqdor, ham sifat jihatidan muntazam o'zgarib kelgandir. Demografiya aholining miqdoriy va sifatiy o'zgarishlarini aholining takror barpo bo'lishining asosiy omillari sifatida o'rganadi.

Aholining takror barpo bo'lishi, keng ma'noda tabiiy o'sish, o'lim, migratsiya aholining hududlar bo'ylab harakati, bir ijtimoiy guruhdan ikkinchi bir ijtimoiy guruhga o'tishi, ma'lumot olishi, mehnat faoliyatining boshlanishi va h.k. natijasida aholi tarkibini yangilanib turishini bildiradi.

Demografiyaning fanlar tizimi va tarkibi. Demografiya mustaqil fan sifatida o'z tadqiqot usullariga egadir. Ular jumlasiga tarixiy, taqqoslash, statistika, matematika, kartografik, mantiqiy fikrlash va sotsiologik uslublar kiradi. Demografiyaning tahlil uslubi statistikadan farq qiladi. Unda mavhum fikrlash uslubidan keng foydalanish asosida aholi tarkibida kelgusida ro'y beradigan miqdor va sifat o'zgarishlari ham o'rganiladi. Aholi muayyan ijtimoiy hayot tarziga bo'ysunishi tufayli, demografik jarayonlar ham muayyan ishlab chiqarish usuli va munosabatiga bog'liq bo'ladi. Aholi murakkab ijtimoiy va tabiiy rivojlanish maxsulidir, shu sababli aholi turli omillar zaminida ko'payadi. Bu jixatdan demografiya tahlil mavzui iqtisodiyot nazariyasi, sotsiologiya, psixologiya, matematika, statistika, ijtimoiy gigiena, geografiya, tibbiyot, tarix, etnografiya va boshqa fanlar tahlil mavzuiga yaqin bo'lib, shu fanlarning yutuqlaridan foydalanadi. Ayni vaqtda ularga qimmatli ma'lumotlar beradi.

*Demografiya har bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzum aholisining ko'payish va rivojlanish qonunlarini alohida-alohida o'rganadi. Chunki har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaga xos aholi o'sish qonuni, demografik vaziyatga bevosita ta'sir ko'rsatadi*².

Aholining takror barpo bo'lishi qonuniyatlarni o'rganar ekan, demografiya bir qator ilmiy yo'nalishlarga bo'linadi va bu yo'nalishlar demografiya fanlari tizimini tashkil etadi. Ularga nazariy demografiya, demografik statistika, tarixiy demografiya, etnik demografiya, iqtisodiy demografiya, hududiy demografiya, tahliliy demografiya va amaliy demografik tadqiqotlar kiradi.

Fanning boshqa fanlar bilan aloqasi va metodlari.

Demografiya aholini o'rganishda turli usullardan foydalanadi. Masalan: tarixiy, taqqoslash, statistik, eksperimental, sotsiologik so'roq va aholi ro'yxatlarini tuzish.

Demografiya fanining asosiy vazifalari:

- Demografik jarayonlar va ularning omillarini o'rganish.
- Demografik bashoratlarni ishlab chiqish.
- Demografik siyosat chora tadbirlarini ishlab chiqish.

Demografiyaning ilmiy yo'nalishlari:

1. Nazariy demografiya.
2. Statistik demografiya.
3. Tarixiy demografiya.
4. Etnik demografiya.
5. Iqtisodiy demografiya.
6. Hududiy demografiya.
7. Tahliliy demografiya.
8. Amaliy demografik tadqiqotlar.

Demografik tarkiblar aholining, yosh, jins, professional (kasbiy) va boshqa har xil ijtimoiy qatlamlarining o'ziga xos xususiyatlarini qamrab olib, demografik statistika uchun asosiy manbalar hisoblanadi. Demografik tarkiblarning hisob-kitobi vaqtga bog'liq bo'lib, doimiy ravishda o'zgarib turishi tabiiydir. Shuning uchun har bir davr yoki hududlar aholisi tahlil qilinar ekan. Ularning o'ziga xosligini doimo yodda tutish lozim. Bunday o'ziga xosliklar esa tabiiy sharoit, siyosiy ijtimoiy voqealar, aholining oila va nikohga bo'lgan munosabati va davlatlarning demografik siyosati kabilardir. Demografik tarkiblar ichida avlodlar tushunchasi alohida ajratiladi. Avlodlar tushunchasi juda ham nisbiy ma'noda bo'lib, bu tushunchani yoshga nisbatan, turli guruhlar va bu guruhlarining tutgan o'rniga qarab qo'llaniladi. Bir so'z bilan aytganda avlod tushunchasi ma'lum bir davr mobaynida turli hodisa va ijtimoiy voqelikka o'z ta'sirini ko'rsatuvchi guruhdir.

XX asrga kelib, demografiya fan sifatida ikkita asosiy yo'nalishda rivojlandi. Ulardan biri, demografiyaning tadqiqot maydonini aniqlashtirish bo'lsa, ikkinchisi demografik jarayonlarga ta'sir ko'rsatuvchi omillar doirasining kengayishi bo'ldi. 1960 yillar o'rtalarida ko'pchilik mutaxassislar demografiyaning predmetini aholining tabiiy harakati masalalari bilan shug'ullanuvchi fan sifatida

² Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001

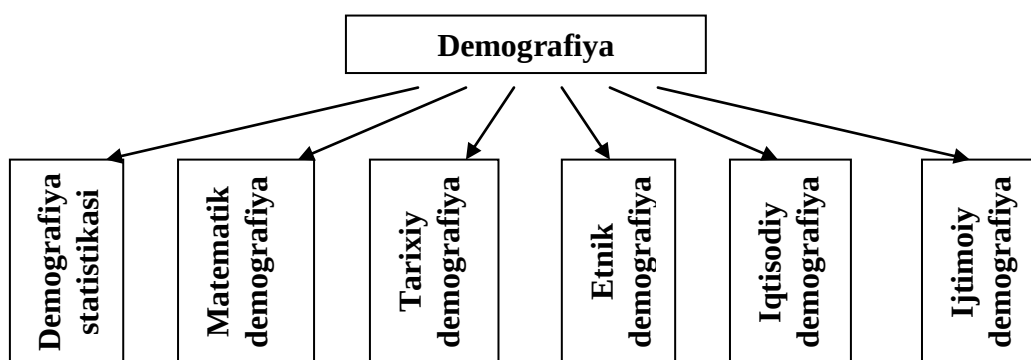
chegaralab qo'ydi.

Aholining tabiiy harakati – bu tug'ilish, o'lim, nikohga kirish va nikohdan ajralish natijasida aholi soni va tarkibining uzluksiz o'zgarib turishidir. Shuningdek, aholining tabiiy harakatiga aholining jins va yosh tarkibidagi o'zgarishlar kabi o'zaro bog'liq barcha demografik jarayonlar kiradi. Masalan, 90-yillar boshida Evrosiyoda ko'plab mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi oqibatida migratsiya jarayonlar sezilarli ravishda faollashdi. Bu, o'z navbatida, mintaqadagi barcha hududlar aholisining tabiiy harakatida o'zgarishlar sodir etdi.

Yuqorida aytganimizdek, demografiya-aholining takror barpo bo'lish qonuniyatlarini o'rganuvchi fan hisoblanadi. Demografiya fan sifatida XVII asrning yarmidan so'ng shakllana boshladi. Aholining takror barpo bo'lishi-aholining miqdori va tarkibini doimo tabiiy tarzda yangi avlodlar tomonidan keksa avlodlar o'rni to'ldirilishi orqali yangilanishidir.

Har qanday fan ob'ekt doirasidagi voqelikning qonun va qonuniyatlarini ochib berish, uning tadqiqot maqsadi hisoblanadi. Shunga ko'ra, demografiyaning predmeti aholi tabiiy takror barpo bo'lishining qonun va qonuniyatlarini o'rganishdan iborat. O'z navbatida, demografiya quyidagi fan tarmoqlariga bo'linadi (1-chizma):

1-chizma. Demografiya fani tarmoqlari:

Demografik statistika – demografiyaning tarixiy tarmog'i bo'lib, aholi takror barpo bo'lishining tarixiy qonuniyatlarini o'rganadi. Statistik demografiyaning vazifalari aholining takror barpo bo'lishiga oid materiallarni to'plash va dastlabki qayta ishlash, demografik jarayonlarni statistik tahlil etish va kuzatish metodlarini ishlab chiqishdan iborat.

Matematik demografiya – demografik jarayonlarni modellashtirish va bashoratlash hamda ular o'rtasidagi aloqadorlikni o'rganishning matematik usullarini ishlab chiqish va tatbiq etish bilan shug'ullanadi. Demografik modellarga tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish jadvallarining aniqligi, statsionar va barqaror aholi modeli kabilar kiradi.

Tarixiy demografiya – mamlakatlar va xalqlar tarixidagi demografik jarayonlar holati va dinamikasini o'rganadi.

Etnik demografiya – aholi takror barpo bo'lishining etnik xususiyatlarini tadqiq etadi. Xalqlar turmush tarzining etnik xususiyatlari, urf-odatlar, an'analar, oilaviy munosabatlar va tarkibi kabilar, aholining tug'ilish darajasi, o'rtacha umr ko'rishi va salomatligi holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy demografiya – aholi takror barpo bo'lishining iqtisodiy omillarini tadqiq etadi. Iqtisodiy omillar deganda, jamiyat hayotining barcha iqtisodiy shart-sharoitlari hamda ularning tug'ilish, o'lim, nikohlanish darajasiga, aholining o'sish darajasiga ta'siri tushuniladi.

Ijtimoiy demografiya – demografik jarayonlarga aholining sub'ektiv harakati, ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik ta'sirini o'rganadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge University Press, 2010-442 p.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.- 368 б.
3. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Тафаккур, 2011. – 159 б.
4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
6. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январь, № 11.
7. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана. – Т., 2009.
8. Бўриева М.Р. Демография асослари.- Тошкент, 2001.

Internet saytlari

9. <http://www.demoscope.ru>.
10. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
11. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
12. <http://stat.uz>.
13. <http://ziyo.net>

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Fanning o'rganish ob'ekti va predmetini tushuntiring.
2. Geografik fanlar tizimida tutgan o'rnini tushuntiring.
3. Fanning asosiy vazifalari va tushunchalarini tushuntiring.
4. Demografiya fani qaysi fanlar bilan aloqador?
5. Fanning qanday tadqiqot usullari mavjud?

Ma'ruza 2: Demografik jarayonlar va aholi haqida ma'lumotlarni o'rganish manbalari.

Reja:

1. Demografik jarayonlarni hisobga olish.
2. Demografik ma'lumot manbalari: birlamchi va ikkilamchi ma'lumotlar.
3. Aholini qayd etish tizimi. Aholining joriy hisobi va aholi registrlari.
4. Aholini o'rganishda maxsus va tanlama tadqiqotlar.
5. Internet tizimida demografik ma'lumotlar. Demografik ma'lumotlarni chop etish (xalqaro va milliy darajada).
6. Aholi ro'yxati va uni o'tkazish tamoyillari. Milliy aholi ro'yxati dasturlari.
7. Aholi ro'yxati o'tkazish tarixi: jahonda va bizning mamlakatimizda.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Demografik jarayonlar, birlamchi va ikkilamchi ma'lumotlar, internet tizimida aholi ro'yxati, milliy aholi ro'yxati, demografik siyosat, mexanik o'sish, migratsiya, tabiiy o'sish.

Demografik jarayonlarni hisobga olish. Demografik jarayonlar – tug'ilish, o'lim, nikohga kirish, ajralish kabilar analiz qilinadi ekan, ularni quruq statistik ma'lumotlar orqali aniqlab bo'lmaydi. Shuning uchun har bir jarayonning o'z koeffitsienti hisoblab chiqiladi. Bu koeffitsientlar har bir demografik jarayonning ming kishiga nisbatan miqdori hisoblanadi. Shuning uchun koeffitsientlar promilleda o'lchanadi.

Demografik jarayonlarga tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish va oila kiradi. Demografik jarayonlar tarkibida tug'ilish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, o'rganilayotgan mavjud aholi avvalo tug'ilish jarayoni natijasida dunyoga kelgan. Demografiya tug'ilishni alohida, aholi takror barpo bo'lishining demografik zamini sifatida o'rganadi, unga ta'sir etuvchi barcha ijtimoiy - iqtisodiy va tabiiy omillarni tahlil etadi. Shuningdek, o'lim jarayoni ham aholi takror barpo bo'lishining asosiy elementi sifatida demografiya fanining e'tiborida turadi. Aholining takror barpo bo'lishida birinchi navbatda oila tashkil topishi ya'ni shakllanishi ahamiyatlidir. Chunki dunyoda tug'ilayotgan insonlarning aksariyati oilada, oila muhitida dunyoga keladi, shaxs sifatida shakllanib o'zining demografik faoliyatini (oilada qurish, farzandlar ko'rish) boshlaydi. Oila shakllanishi esa, o'z o'rnida nikoh va ajralish jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. Demografiya nikoh evolyutsiyasi va uning aholining takror barpo bo'lishidagi o'rnini alohida o'rganadi. Ajralish ya'ni nikohning bekor etilishi ham aholi takror bo'lishiga ta'sir etuvchi demografik jarayon hisoblanadi. Demografiya ushbu jarayonni o'rganar ekan, uning mavjudlik

darajasiga ta'sir etuvchi qator sabab va oqibatlarini atroflicha tahlil etadi. Demografiya aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi - migratsiyasini ham o'rganadi. Lekin bu jarayonni o'rganishda, aholi geografiyasidan farqli ravishda, asosiy e'tiborni migratsiya jarayonining hududiy xususiyatlariga emas, balki ushbu jarayon natijasida ro'y beradigan - hududning demografik holatidagi o'zgarishlariga qaratadi. Demografiyada oila asosiy ijtimoiy-demografik guruh sifatida o'rganiladi. Oilani jamiyat taraqqiyoti davomidagi o'rni, evolyutsiyasi, aholining takror barpo bo'lishidagi asosiy faoliyati va uning o'zgarib borish omillari, oqibatlari o'rganilib, kelajak rivojlanishining asosiy yo'nalishlari aniqlanadi. Ma'lumki, aholi, tug'ilish va o'lim jarayoni natijasida mavjud bo'lgan avlodlar almashinuvi yig'indisidir. Inson mavjudligini ta'minlovchi barcha demografik jarayonlar-tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish uning hayotidagi ma'lum davrida, ya'ni ma'lum yoshda ro'y beradi. Shuning uchun, yosh demografik jarayonlarni o'rganishda asosiy mezon hisoblanadi. Insonning demografik va ijtimoiy holatida, o'z hayoti davomida yosh va jins asosiy ko'rsatgichdir. Aholining jinsiy tarkibi ham demografik holatga ta'sir etuvchi asosiy, demografik tahlili lozim bo'lgan mezonlardandir.

Demografik bashoratlar ishlab chiqishda demografiya fani, birinchi navbatda o'rganilayotgan hudud yoki ijtimoiy guruh aholisining demografik maylini (demografik jarayonlariga bo'lgan munosabati) atroflicha tahlil etadi va ayni shu asosda demografik jarayonlarda kelajakda kutilayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib beradi.

Aholi tabiiy harakati hodisalarining joriy hisobi – asosan tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish hodisalarining qayd etilishidir. Aholi tabiiy harakatining joriy hisobi ikki nusxada qay etilib, ulardan biri arxivga, ikkinchisi esa fuqarolik holatlarini umumlashtirish, ma'lumotlar to'plash va qayta ishlash uchun statistika muassasalariga topshiriladi. Biroq, bu ma'lumotlar jamlangan holda ham demografik jarayonlar intensivligini ifodalamaydi. Demografik hodisalar hajmi aholi soni bilan bog'liq. Masalan, aholi zich hududlarda ish o'rinlarining kamligi va ortiqcha ishchi kuchlarining to'planib qolishi yoki aksincha, aholi siyrak hududlarda ish o'rinlarining ko'pligi va mehnat resurslarining etishmasligi holatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Aholining joriy kartotekasini turli ma'muriy davlat organlari yuritadi. Bu kartotekalar aniq maqsadlarni amalga oshirish maqsadida tuziladi va odatda aholining barcha qismini qamrab olmaydi, ya'ni ma'lum qismini (mikrorayon aholisi, ba'zi ijtimoiy guruhlarni) hisobga oladi.

Alohida va maxsus kuzatuvlar. Aholining alohida guruhlar haqida ma'lumot olish va uni barcha aholi guruhlar uchun joriy etishda aholi ro'yxatiga nisbatan kam kuch talab etadi va ko'proq muammolarni o'rganish imkonini beradi. Aholiga oid ko'rsatkichlarni ikkiga ajratish mumkin, ular nisbiy va mutloq ko'rsatkichlardir. Mutloq ko'rsatkichlar ma'lum vaqtdagi demografik hodisalar yig'indisidir (bu vaqt oralig'i ko'pincha bir yilni tashkil etadi). Masalan, unga ma'lum vaqtdagi aholi, tug'ilganlar, o'lganlar sonini kiritish mumkin. Shuningdek, mutloq ko'rsatkichlar orqali aholi haqida ko'p ma'lumotga ega bo'lish qiyin. Ko'proq ma'lumotga va tahlillarga ega bo'lish uchun ilgari ma'lumotlardan foydalaniladi. Bu, o'z navbatida, tahliliy ma'lumotlarga erishish va nisbiy ko'rsatkichlarni hisoblash imkonini beradi.

Qiyosiy tahlillar uchun faqatgina nisbiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Mazkur ko'rsatkichlarning nisbiy deb atalishining sababi shundaki, ular doimo qaysidir aholi soniga nisbatan taqqoslash natijasida hosil bo'ladi. Aholi soni-aniiq vaqtdagi aholi ko'rsatkichi bo'lib, bu ko'rsatkichlar orqali aholining mutloq o'sishi, o'sish tezligi va aholining o'rtacha sonini aniqlash mumkin bo'ladi. Aholi o'rtacha sonini, ya'ni ma'lum yildagi aholi o'rtacha sonini aniqlash uchun, quyidagi formuladan foydalanamiz:

$$PS = \frac{S_0 + S_1}{2} =$$

bu erda P- o'rganilayotgan davr (yil), aholi o'rtacha soni (S), yil boshidagi aholi mutloq soni (S₀) va yil oxiridagi aholi mutloq soni (S₁).

Aholining tabiiy harakati-tug'ilish va o'lim jarayonlari bilan bog'liq aholi sonining o'zgarishidir.

$$\text{Tabiiy o'sish: } \Delta tab = T - O'$$

Unda, T – tug'ilganlar soni, O' - o'lganlar soni.

Aholining tabiiy harakati ba'zan aholining umumiy koeffisienti ham deb atalishining sababi tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari hisoblanganda aholining umumiy soniga mos keladi. Biroq, aholining tabiiy harakati deb atashning ma'qulligi shundaki, tug'ilish va o'lim doimo turli tabiiy omillar ta'sirida

bo'ladi va ma'lum qonuniyatlarga muvofiq yuz berdi.

Tug'ilishning umumiy koeffitsienti:

$$U_{tk} = \frac{T}{PS} \times 1000 =$$

T – tug'ilganlar soni, P- o'rganilayotgan davr, S-o'rganilayotgan davrda aholini o'rtacha soni.

Bugungi kunda tug'ilish ko'rsatkichlari mamlakat kelgusi turmush tarzini belgilovchi eng muhim omildir. Chunki, kelgusidagi mamlakatning iste'mol ko'rsatkichlari ham aynan shu omil bilan bog'liq.

O'limning umumiy koeffitsienti:

$$U_{o'k} = \frac{O}{PS} \times 1000 =$$

o' – o'lganlar soni, P- o'rganilayotgan davr, S-o'rganilayotgan davrda aholini o'rtacha soni.

Tabiiy o'sishning umumiy koeffitsienti:

$$U_{tab} = U_{tk} - U_{o'k} =$$

U_{tk} – tug'ilishning umumiy koeffitsienti.

$U_{o'k}$ – o'limning umumiy koeffitsienti.

Migratsiya – aholining mamlakat hududidagi yoki davlatlararo mexanik harakatidir.

$\Delta mex = \Delta kel - \Delta ket$

Δkel – ko'chib keluvchilar, Δket – ko'chib ketuvchilar.

Aholi sonining umumiy o'sishi:

$\Delta um = \Delta tab - \Delta mex$

Unda Δtab – tabiiy o'sish; Δmex – migratsion (mexanik) o'sish.

Mexanik o'sish koeffitsienti:

$$K_{mex} = \frac{\Delta mex}{PS} \times 1000$$

Bunda - aholi sonining yillik o'rtacha ko'rsatkichi. P- o'rganilayotgan davr.

Umumiy o'sish koeffitsienti:

$K_{um} = K_{tab} - K_{mex}$

Umumiy koeffitsientning afzalliklari quyidagilardan iborat:

-Aholi sonidagi farqlarni (noaniqliklarni) bartaraf etadi (u doimo ming kishiga nisbatan hisoblanadi) va hududdagi aholi sonini turli demografik jarayonlar darajasi bilan qiyoslash imkonini beradi;

-Murakkab demografik hodisa va holatlarni bitta raqam yordamida ifodalaydi va voqelikni umumlashtiruvchi xususiyatga ega;

-Rasmiy statistik nashrlarda umumiy koeffitsientlarni hisoblash uchun ilgari ma'lumotlardan ham foydalaniladi;

-Ommaviy axborot vositalarining foydalanishi va ommaning tushunishi uchun qulay.

Demografik ma'lumot manbalari: birlamchi va ikkilamchi ma'lumotlar. Demografik jarayonlarni o'rganishda juda ko'p ma'lumotlardan foydalaniladi. Ko'pchilik davlatlarda demografik ma'lumotlar statistika tashkilotlari tomonidan to'plab boriladi. Ular aholi soni, tarkibi va demografik jarayonlarni aks ettirib o'z ichiga ushbu masalalarga oid raqamli jadval va diagrammali ma'lumotlar, ilmiy manbalar, sotsiologik-demografik tadqiqotlar natijalarini oladi. Dunyo miqyosida demografik ma'lumotlarni to'plash BMT boshchiligida tuzilgan dastur asosida o'tkaziladi.

Aholi statistikasi aholini o'rganish, uning sonini aniqlashdan boshlaydi. Vaqti-vaqti bilan o'tkazilib turiladigan aholi ro'yxati va aholining tabiiy o'zgarishini, tug'ilganlarni, o'lganlarni, nikohdan o'tgan va uning migratsiyasi ya'ni mexanik o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkichlar aholi to'g'risidagi ma'lumotlar manbai hisoblanadi. Aholining tabiiy o'zgarishini, tug'ilganlarni va o'lganlarni, nikohdan o'tgan hamda ajralishlarni FHDYo organlari hisobga oladi.

Aholining aniq soni, tarkibi va joylanishi to'g'risidagi aniq va to'liq ma'lumotlarni ma'lum bir oraliq davrlarda o'tkazilib turiladigan aholi ro'yxatlari beradi. Demografik tarkiblar aholining, yosh,

jins, professional (kasbiy) va boshqa har xil ijtimoiy qatlamlarining o'ziga xos xususiyatlarini qamrab olib, demografik statistika uchun asosiy manbalar hisoblanadi. Demografik tarkiblarning hisob-kitobi vaqtga bog'liq bo'lib, doimiy ravishda o'zgarib turishi tabiiydir. Shuning uchun har bir davr yoki hududlar aholisi tahlil qilinadi ekan. Ularning o'ziga xosligini doimo yodda tutish lozim. Bunday o'ziga xosliklar esa tabiiy sharoit, siyosiy ijtimoiy voqealar, aholining oila va nikohga bo'lgan munosabati va davlatlarning demografik siyosati kabilardir. Demografik tarkiblar ichida avlodlar tushunchasi alohida ajratiladi.

Demografiyadagi asosiy axborot manbalari quyidagilar:

-Har 10 yilda bir marta o'tkazilib turiladigan aholi ro'yxati;

-Demografik hodisalarning joriy statistik ro'yxati (tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish) ning hisobi va uzluksizligi;

-Aholi joriy kartotekasining uzluksizligi;

-Alohida va maxsus kuzatuvlar;

Aholini qayd etish tizimi. Aholining joriy hisobi va aholi registrlari. Madomiki, aholi ijtimoiy ishlab chiqarishni harakatga keltiruvchi bosh kuch va sub'ekti ekan, aholi haqida to'la va keng qamrovli ma'lumotga ega bo'lmasdan turib, dunyo mamlakatlari va mintaqalarini iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishini samarali amalga oshirib bo'lmaydi. Aholining soni, tarkibi, taqsimlanishi, mehnat resurslari va boshqa ma'lumotlarni asosan aholini ro'yxatga olish asosida ega bo'linadi. Aholining tabiiy va mexanik o'sishini esa, muntazam va aniq hisobga olib borish yo'li bilan aniqlanadi. Binobarin, aholi sonini aniq hisobga olishda aholi ro'yxatini o'tkazish juda katta ahamiyatga ega.

Aholi ro'yxati bu mamlakat yoki uning biror hududida ma'lum vaqtda yashovchi aholi bilan bog'liq ma'lumotlar to'plami bo'lib, unda demografik va aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga oid ma'lumotlar tahlili va bahosi aks ettiriladi. Aholi ro'yxatida quyidagi masalalar o'rganiladi:

-mamlakat hududidagi aholi soni va joylashuvi, shahar va qishloq aholisi, aholi migratsiyasi;

-aholining milliy tarkibi, ona tili va muloqat tili, fuqaroligi;

-aholining ma'lumoti, qishloq xo'jaligi va sanoat yoki xizmat ko'rsatish tizimlarida bandligi, daromadlari;

-oilalarning kompleks va ijtimoiy tavsifiga ko'ra turi va soni;

-tug'ilish;

-aholining yashash sharoitlari va b.

Aholi statistikasining asosiy manbasi – joriy hisob (dalolatnoma yozuvlari va kelish va ketish talonlari) va tanlama kuzatuvlar hisoblanadi.

Demografik jarayonlarning joriy hisobi – tug'ilganlar, o'lganlar, kelganlar, ketganlar, qayd etilgan nikohlar va ajrimlarning joriy hisobini yuritish hisoblanadi.

Aholi tabiiy harakati va migratsiyasi bo'yicha statistik ma'lumotlar oylik davriylikda yig'iladi.

Dastlabki ma'lumotlar tizimli ravishda choraklik davriylikda hisoblanadi. Hisoblangan natijalar kuzatiladi va statistik jarayonlarda hisobga olinadi.

Aniqlik va ishonchlilik parametrlari aholi sonini yillik va choraklik davriylikda hisoblashda qo'llaniladi.

Aholini o'rganishda maxsus va tanlama tadqiqotlar. Aholini o'rganishda tadqiqot usullarini tanlash va ulardan samarali foydalanish, ta'lim oluvchi ishining samaradorligini oshiradi. Geografik va iqtisodiy tadqiqotlarda tadqiqot usullari dialektik usullarning tarkibiy qismi hisoblanib, ta'lim-tarbiya o'qitish jarayonlaridagi metodik usullardan birmuncha farq qiladi. Biroq, mavjud tajribalarni o'rganish va umumlashtirish, kuzatish, ekspedisiya, anketa so'rovlari asosida suhbat, eksperiment va tajriba usullaridan geografik va iqtisodiy tadqiqotlarda ham foydalaniladi. Masalan, tadqiqot qilinayotgan ob'ekt haqidagi axborot va xizmatlarni o'rganib chiqish usuliga har qanday tadqiqotda zaruriyat tug'iladi yoki eksperiment va tajriba usuli bugungi kunda iqtisodiy va geografik tadqiqotlarda keng qo'llaniladi. Chunki, iqtisodiyotda biror yangilik yoki modelni to'g'ridan-to'g'ri amaliyotga tatbiq etish mumkin emas, ya'ni, agar u tajribada sinalmagan bo'lsa, sohada shunday qaltisliklarni keltirib chiqaradiki, natijada bu qaltisliklar iqtisodiyotning biror tarmog'ini yoki butun iqtisodiyotning izdan chiqishiga olib keladi.

Shuningdek, «Aholi geografiyasi va demografiyasi» nomli kursning ham xususiy metodologiyasi mavjud bo'lib, bu ishlab chiqarishning rivojlanishi, yuksalishida muhim vazifa

bajaruvchi inson omilidan unumli foydalanishga asoslanadi. «Aholi geografiyasi va demografiyasi» nomli kursning tadqiqot usullari quyidagilar:

- Geografik taqqoslash usuli;
- Tarixiy qiyoslash usuli;
- Iqtisodiy-matematik usul;
- Statistik va ko'p o'lchamli statistik usul;
- Qiyosiy va iqtisodiy qiyosiy tahlil usuli;
- Me'yoriy-balans hisobi usuli;
- Kartografik tadqiqot usuli;
- Sotsiologik so'rovlar o'tkazish usuli;
- Omillarni tahlil qilish usuli;
- Iqtisodiy prognoz usuli.

Geografik taqqoslash usuliga ko'ra o'rganilayotgan sohani tahlil etishda hududga asosan e'tibor qaratiladi. Bunda asosan hududning tabiiy shart-sharoiti muhim o'rin tutadi. Masalan, aholi migratsiyasiga boshqa omillar bilan bir qatorda, tabiiy shart-sharoit o'zgarishi ham ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, qurg'oqchilik, hududning cho'llanishi, sho'rlanish kabi jarayonlar qishloq xo'jaligi yoki ishlab chiqarishning biror tarmog'ida ish samaradorligini susayishini keltirib chiqaradi. Natijada, aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chib borib ishlash zaruriyati kelib chiqadi. Bu kabi vaziyatlarning yuzaga kelishi albatta, joyning geografik shart-sharoitlari bilan bog'liq.

Tarixiy qiyoslash usuli deyarli barcha fanning tadqiqot usuli hisoblanadi. Chunki, o'rganilayotgan biror sohaning ertasi albatta, uning tarixi bilan bog'liq. Jumladan, «Aholi geografiyasi va demografiyasi» nomli kursni o'rganishda ham tarixiy qiyoslash usuli muhim o'rin tutadi. Masalan, 2011 yilda dunyo aholisi soni 6,6 milliarddan oshgan bo'lsa, agar eramiz boshida aholi soni 175 million kishi bo'lganini e'tiborga olganda, 20 asr davomida aholi 37,1 martaga o'sgan.

Iqtisodiy-matematik usul. Tadqiqot natijalarini tahlil etish uchun matematik usulni qo'llash katta imkoniyat yaratadi. Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiy matematik usul ikki yoki undan ortiq holatlar o'rtasidagi ishonchli farqlarni qayd qilishi mumkin. Iqtisodiy-matematik usul yordamida har doim ishonchli natijalarga erishib bo'lmaydi. Chunki, o'rganilayotgan sohasining rivojlanishi yoki ko'rsatkichlarning pasayishiga turli ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'sir ko'rsatib turadi.

Statistik va ko'p o'lchamli statistik usul. Geografik va iqtisodiy tadqiqotlarda statistik va ko'p o'lchamli statistik usul yordamida turli-tuman omillar ta'sirida shakllanuvchi holatlarni o'rganish imkonini beradi. Bu usul bugungi kunda iqtisodiy, sotsiologik, demografik, psixologik va hatto pedagogik tadqiqotlarda keng qo'llanilmoqda. Jumladan, iqtisodiyotda yillar yoki biror iqtisodiy rivojlanish bosqichdagi ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini taqqoslash, yillar davomidagi o'rtacha ko'rsatkichlarni hisoblab topishda foydalanilsa, sotsiologik tadqiqotlarda aholining maishiy shart-sharoitlari holatini tahlil qilish yoki umumiy natijalarga erishishda, demokratik tadqiqotlarda aholining tabiiy o'sishi, mehnat resurslari dinamikasi yoki ularning ma'lum yillardan keyingi holatini prognozlashda, psixologik tadqiqotlarda aholi yoki uning ma'lum qatlamining ruhiy holatini tadbiq etish va uning ijtimoiy omillarini aniqlash kabi korrelyatsion natijalarga erishishda foydalanish mumkin.

Qiyosiy va iqtisodiy qiyosiy tahlil usuli. Iqtisodiy va geografik tadqiqotlarda iqtisodiy qiyosiy tahlil usulini chetlab o'tib tadqiqotni amalga oshirish mumkin emas. Chunki, har qanday iqtisodiy va iqtisodiy geografik tadqiqotda o'rganilayotgan hudud boshqa hudud bilan yoki sohaning turli hududlardagi holati tahlil etiladi. Ko'pgina holatda qiyosiy tahlil etish yordamida juda muhim muammolarni va bu muammolarning paydo bo'lish omillarini tadqiq etish imkonini beradi. Umuman, qiyosiy va iqtisodiy qiyosiy tahlil usuli yordamida tabiat, ishlab chiqarish va aholi bilan bog'liq juda dolzarb muammolarni va ularning paydo bo'lish omillarini aniqlash mumkin.

Me'yoriy-balans hisobi usuli. Me'yor va nisbat tushunchasi tabiatning eng muhim qonuniyatlaridan biridir. Geografik va iqtisodiy tadqiqotlarda me'yor-balans hisobi usuli keng foydalaniladi. Jumladan, aholining tug'ilishi, tabiiy o'sishi, migratsiyasi bilan bog'liq shunday qonuniyatlar borki, bu qonuniyatlarning mohiyatini ochib berishda yoki tadqiq etilayotgan masalaga aniqlik kiritishda me'yoriy-balans hisobi usulidan keng foydalaniladi.

Kartografik tadqiqot usuli. Geografik va iqtisodiy tadqiqotlarda kartografik tadqiqot usulidan foydalanish tadqiqot ishining vazifasida ko'zda tutilgan xususiyatlarining uyg'unligini ta'minlash

uchun xizmat qiladi. Chunki kartalarda geografik va ijtimoiy iqtisodiy elementlar uyg'unligi bir-birini to'ldirish bilan birga, mamlakat yoki hududning tabiati va uning boyliklarini, iqtisodiyotini, madaniy-ma'rifiy va tarixiy xususiyatlarini o'zida jamlagan bo'ladi. Tadqiqot ishi davomida tadqiqotchi uchun kartalardagi ma'lumotlardan foydalanishda qulaylik yaratadi yoki tadqiqot ishi natijasida tuzilishi lozim bo'lgan kartaning mukammalligini ta'minlash uchun tadqiqotchiga namuna vazifasini o'taydi. Ba'zan tadqiqot vazifasida ko'zda tutilmagan qirralarini yoki xususiyatlarini ham yoritish imkonini beradi va tadqiqot ishining mukammalligini oshiradi.

Sotsiologik so'rovlar o'tkazish usuli. Sotsiologik so'rovlar usuli ayniqsa, aholining ijtimoiy demografik holatini o'rganishda ko'p qo'llaniladi. Anketa so'rovlari ma'lum maqsaddan kelib chiqib, keng qamrovli tuzilganligi tadqiqotni samarali o'tkazishda muhim ahamiyatga ega. Dastlabki umumiy savollar (yashash joyi, tug'ilgan yili, millati, jinsi, ma'lumoti, mutaxassisligi, mutaxassislik bo'yicha ishlayotgan yoki ishlamayotganligi, sababi, ijtimoiy kelib chiqishi, oilaviy ahvoli, farzandlar soni, bir hovlida necha kishi yashashi, oilaning o'rtacha yillik daromadi kabi savollar) har bir anketa so'rovlarida berilishi kerak. Keyingi beriladigan savollar tadqiqot mavzusiga bevosita tegishli bo'lishi lozim. Masalan, aholining ichki va tashqi migratsiyasini o'rganish uchun quyidagi savollarning bo'lishi maqsadga muvofiq:

1. Siz yashash joyingizni o'zgartirishni xoxlaysizmi?
2. Nima sababdan yashash joyingizni o'zgartirmoqchisiz?
3. Agar boshqa joyga ko'chishni xoxlasangiz, qaerga ko'chgan bo'lardingiz?
4. Agar boshqa davlatga ko'chishni xoxlasangiz sababini ko'rsating.
5. O'zbekistonning boshqa joyiga ko'chishni xohlasangiz sababini ko'rsating.
6. Hozirgi kunda oila a'zolaringiz orasida O'zbekistonning boshqa shaharlarida o'qiyotgan, ishlayotgan, yashayotganlar bormi?
7. Hozirgi kunda oila a'zolaringiz orasida chet mamlakatlarda o'qiyotgan, ishlayotgan, yashayotganlar bormi?

Omillarni tahlil qilish usuli. Geografik tadqiqotlarda muammoning kelib chiqishi yoki uni tartiblash omillarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ular tadqiqot maqsadi va doirasiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin:

1. Tabiiy omillar;
2. Iqtisodiy omillar;
3. Demografik omillar;
4. Etnik omillar;
5. Ijtimoiy-psixologik omillar va boshqalar.

Omillarni o'z navbatida ikkiga bo'lish mumkin: 1) sub'ektiv omillar, ya'ni inson faoliyati bilan bog'liq bo'lgan yoki inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan omillar. Yuqoridagi demografik, ijtimoiy-psixologik, etnik omillar shular jumlasidandir. 2) ob'ektiv omillar, ya'ni inson faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan omillar. Masalan, qurg'oqchilik, sho'rlanish, toshqinlar, ko'chkilar, ob-havodagi keskin o'zgarishlar kabilar tabiiy omillar hisoblanib, ishlab-chiqarishning biror mavsumda izdan chiqishiga yoki butunlay inqiroziga olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy prognoz usuli. Geografik va iqtisodiy tadqiqotlarda iqtisodiy prognoz qo'llanishi ishlab chiqarish hajmining ortishi yoki tabiat resurslaridan samarali foydalanish yo'nalishlarini belgilab beradi. Ko'pchilik holatlarda prognoz ya'ni kutilgan natija yuz bermasligi mumkin. Biroq, kutilgan natija yuz bermagan holatlarda shu soha yoki tarmoq tadqiqotchilari uning omillarini izlab topishga intiladi. Prognoz – tadqiqot ishining sterjeni bo'lib, u tadqiqot jarayonini boshqaradi va uni ichki mantiqiga bo'ysundiradi. Ko'pgina mashhur tadqiqotchilar prognozning bo'lmaganidan ko'ra, uning xato bo'lsada, mavjudligini afzal ko'rishadi.

Biror iqtisodiy jarayonni prognoz qilishda, ma'lum vaqt oralig'idagi ko'rsatkichlar yoki voqealar rivoji tahlil etiladi va shu asosda jarayonning kelgusidagi holati prognoz qilinadi. Prognoz qilishda ilmiy asoslangan biror qonuniyat yoki mexanizm mavjud emas. Ba'zan iqtisodchilar statistik prognoz usullariga asoslanib, biror tarmoqning istiqboli to'g'risidagi 5-10 yil keyingi prognozlarni keltiradi. Ko'pchilik holatda bu prognozlar o'zini oqlamadi. Chunki, u yoki bu omillar ta'sirida kutilgan natija kuzatilmaydi. Shu bois, tadqiqot prognozlarini inkor qilib bo'lmaydi. Ya'ni agar amalga oshmasa, tadqiqotchi oldiga «Nima uchun?» degan savolni qayta-qayta qo'yaveradi.

Internet tizimida demografik ma'lumotlar. Demografik ma'lumotlarni chop etish

(xalqaro va milliy darajada). Respublika darajasidagi demografik ma'lumotlar Davlat statistika qo'mitasining Demografiya va mehnat statistikasi boshqarmasi, Demografik ko'rsatkichlarni shakllantirish va tahlil etish bo'limi tomonidan amalga oshiriladi. Hudud darajasida mazkur ko'rsatkichlar hududiy statistika boshqarmalarining Demografiya va mehnat statistikasi bo'limi xodimlari tomonidan shakllantiriladi. Qo'mitaning Demografik ko'rsatkichlarni shakllantirish va tahlil etish bo'limida 6 ta xodim, hududiy statistika boshqarmalarning Demografiya va mehnat statistikasi bo'limlarida o'rtacha 5 ta xodim faoliyat yuritadi. Aholi statistikasi bo'yicha statistik ma'lumotlarni shakllantirishda qo'yilgan vazifalarni bajarishda xodimlar soni yetarli hisoblanadi.

Barcha xodimlar sohaga tegishli bilim va ko'nikmalarga ega. Xodimlar malakasini oshirishda muntazam ravishda Davlat statistika qo'mitasining Kadrlarni qayta tayyorlash va statistik tadqiqotlar Markazi yaqindan yordam beradi.

Bo'lim oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarishda elektron-hisoblash resurslari yetarli bo'lib, dasturiy ta'minot vaqti-vaqti bilan yangilanib, qo'yilgan va yuzaga keladigan talablarga javob beradi. Har bir ish joyi lokal tarmoqqa ulangan shaxsiy kompyuterlar bilan ta'minlangan. elektron-hisoblash resurslari yetarlicha himoya bilan, shuningdek, favqulodda holatlarda statistik axborotlarni qayta tiklash tizimi bilan ta'minlangan. Moddiy-texnik va boshqa resurslar qo'yilgan talablarga javob beradi.

Demografiya statistikasi bo'yicha Davlat statistika ishlari dasturida ko'zda tutilgan ishlarni bajarish uchun taqdim etilayotgan moliyaviy resurslar yetarli hisoblanadi.

Aholi ro'yxati va uni o'tkazish tamoyillari. Milliy aholi ro'yxati dasturlari.

Malum hududda (ayrim bir rayon, mamlakat, butun er sharida) yashovchi aholi haqida fikr yuritish, uni birorta fan nuqtai nazardan analiz qilish uchun uning soni, tarkibi, hududiy taqsimlanishi to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lish kerak. Bunday ma'lumotlar aholini ro'yxatga olish yoki har yili uning tabiiy va mexanik o'sishini aniq hisobga olib borish yo'li bilan to'planadi. Ba'zi mamlakatlar, masalan, Xitoyda, Misrda, Eronda, shuningdek Rim imperiyasida eramizdan bir necha asr oldin aholi hisobga olingan. Ammo u paytdagi aholi hisobini hozirgi zamon aholi ro'yxati bilan taqqoslab bo'lmaydi. U davrdagi hisoblar ma'lum bir maqsad, masalan, soliq to'lash lozim bo'lgan kishilar yoki askarlikka layoqatli bo'lgan kishilar sonini aniqlash uchungina zarur bo'lgan. Shunda ham erkaklar hisobga olingan. Bunday ro'yxatlardan to'liq demografik ma'lumotlar olib bo'lmaydi, albatta.

Aholi ro'yxatlari – Mamlakat yoki muayyan hududda ma'lum vaqt yoki davrda yashayotgan aholining demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlarining jarayoni to'plami. Ba'zan aholi ro'yxati tushunchasiga, shuningdek ushbu ma'lumotlarni yig'ish, ishlash va nashr etishni ham qo'shadilar. Aholi ro'yxatlari ilmiy talablarga hamda amaliyot ehtiyojlariga javob berish, aholi soni, tarkibi va joylashishi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish maqsadida o'tkaziladi. Aholi ro'yxatlari o'tkazilganda uyma-uy yurib, har bir yashovchi haqida ma'lumot yig'iladi.

Aholi ro'yxatlarini o'tkazish bo'yicha bir qancha ilmiy tamoyillar mavjud. Ularning ichida jami voqea va hodisalarni qamrab olish tamoyili eng muhimi hisoblanib, ro'yxat o'tkazilayotganda muayyan joydagi jami aholi qamrab olinishi shart. Faqat shundagina aholi ro'yxatlari o'tkazilayotgan hududdagi demografik jarayonlar to'g'risida to'laqonli ma'lumot olish mumkin. Aholi ro'yxatiga demografiya belgilari (jinsi, yoshi, oilaviy holati), iqtisodiy belgilari (mashg'uloti, iqtisodiy faoliyat sohasi yoki turi), ma'lumoti (savodliligi, maktabga borishi), etnik alomatlari (millati, tili, ba'zan dini) va hokazo ma'lumotlar olinadi. Ayrim aholi guruxlari uchun nikohga kirgan oy-kuni, tug'ilgan bolalari soni ham olinadi. Aholi ro'yxatida ko'pincha oila (uy sohibaligi), kim oila boshlig'i ekanligi hisobga olinadi. Ushbu ma'lumotlar vaqt va hudud doirasida taqqoslashga yarokli bo'lishligi uchun, jami aholiga bir xil mazmundagi savollar takdim qilinishi kerak, ya'ni mamlakat miqyosida aholi ro'yxatlari yagona dastur asosida o'tkazilishi shart. Bunda BMT tomonidan berilgan tavsiyalarga tayaniladi. Aholiga tegishli ma'lumotlar aniq bo'lishligi uchun ularni har bir kishidan shaxsan olinadi. Ro'yxat odamlarning o'z joyida muqim yashab turgan davrida, ya'ni asosan qishda qisqa muddatda, bir necha kun yoki hafta mobaynida o'tkaziladi, lekin barcha ma'lumotlar kritik (jiddiy) lahzasi (odatda ro'yxatga olishning birinchi kuni) da olinadi – shungacha o'lganlar va tug'ilganlar ko'rsatilmaydi. Javoblar ro'yxat varakalariga yagona nusxada yoziladi.

15-17-asrlarda Rossiyada, uning uездlari va shaharlari haqida "Pissevie knigi" deb nomlangan iqtisodiy statistik daftarlar to'ldirilgan bo'lib, unga aholiga ta'luqli ma'lumotlar bo'lar edi. Ammo bu daftarlarda soliq to'lashi kerak bo'lgan erkaklarga hisobga olib borilar edi. Soliq to'lashdan ozod qilingan zodagonlar, ruhoniylar kabi ayrim tabaqa vakillari bu daftarlarga kiritilmasdi. Keyinroq, 18-

19-asrlarda Rossiyada o'tkazilgan davlat reviziyalari (taftishlari) paytida ham aholi haqida ma'lumotlar yig'ilgan. Rossiyada hammasi bo'lib 10 marta ana shunday reviziya o'tkazilgan edi. Ammo bu tadbirlarni ham haqiqiy aholi ro'yxatlari deb bo'lmas edi.

1790 yilda AQShda o'tkazilgan aholi ro'yxatini aholi haqida to'liq demografik ma'lumot to'plash maqsadida o'tkazila boshlagan birinchi zamonaviy aholi ro'yxati desa bo'ladi. 18 asr oxiri va 19 asr boshlarida Evropaning ko'pgina mamlakatlarida (masalan, 1801 yilda Angliya, Fransiya, Daniya, 1815 yilda Norvegiya, 1818 yilda Avstriya, 1824 yilda esa, Gollandiya va boshqa davlatlarda) aholi ro'yxati o'tkazilgan. Endilikda Evropaning barcha mamlakatlarida aholi ro'yxati muntazam ravishda o'tkazilib turiladi. Shimoliy va Markaziy Amerikaning barcha mamlakatlarida ham, Janubiy Amerikaning ko'plab mamlakatlarida ham aholi ro'yxati o'tkazilib turiladi. Osiyoda Yaponiya, Turkiya, Tailand, Hindiston, Shri-Lanka, Indoneziya muntazam ravishda aholi ro'yxati o'tkazilib turiladi. Xitoyni dastlabki butun hududini qamrab olgan to'la aholi ro'yxati 1953 yilda o'tkazilgan. Sobiq ittifoq hududida birinchi rasmiy va to'laroq aholi ro'yxati 19-asrning oxirida (1897 yil) o'tkazilgan. Keyinchalik, 1920, 1926, 1939, 1959, 1970.....oxirgisi 1989 yil o'tkazilgan. 1897 yilda Rossiya hududida aholi ro'yxati o'tkazilgan paytda hozirgi O'zbekiston hududining faqat bir qismi qamrab olingan edi. Bunda Buxoro va Xiva xonliklari aholisi hisobga olinmagan edi. 1920 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ham O'zbekiston aholisi haqida to'la ma'lumotlar bera olmaydi.

Aholi ro'yxatlari paytida mamlakat, uning ayrim qismlari har bir aholi manzilgohi aholisi to'g'risida eng aniq va mufassal ma'lumotlar to'planadi. Ayrim ma'lumotlar (masalan, aholining milliy tarkibi, ona tili va hokazo) faqat aholi ro'yxatlari paytidagina to'planadi.

Respublikamiz xududida aholini o'rganishga qadimdan asos solingan. Chunki, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Bobur, Maxmud Qoshqariy, Alisher navoiy kabi allomalarimiz asarlarida aholi masalalariga e'tibor berilgan. 1926 yilda respublikada aholi ro'yxati o'tkazilishi aholini chuqurroq o'rganishga dastlabki ilmiy qadam bo'ldi.

Aholi ro'yxati o'tkazish tarixi: jahonda va bizning mamlakatimizda. Aholi ro'yxati aholi soni va tarkibi haqidagi ma'lumotlarni ma'lum bir sanaga mo'ljallab berishi lozim. Shartni bajarish uchun ro'yxat o'tkazish bo'yicha sana va hatto vaqti aniq ko'rsatilishi kerak. Mazkur vaqt ro'yxatning kritik lahzasi deyiladi. Qadimdan aholini hisobga olishning xilma-xil usullari mavjud bo'lgan. Yunoniston, Babil (Mesopotamiya), Misr, Rim, Xitoy va Yaponiyada aholi hisobga olinganligi tarixiy manbalardan ma'lum. Ular asosan fiskal (soliq olish) va harbiy maqsadlarni ko'zlagan holda o'tkazilib, odatda faqat erkaklarni, ya'ni harbiy harakatlarda ishtirok etish hamda soliq to'lash imkoniyati bor shaxslarni qamrab olgan. Qadimgi Rimda o'tkazilgan hamda podsho Serviy Tulliy (miloddan avvalgi 6-asr) nomi bilan bog'liq bo'lgan fuqarolar hisobi (senzi) ma'lum. Mil. av. 510 yildan 30 yilgacha bo'lgan davrda senzlar har 5 yilda o'tkazilib turgan. Jami A. soni va tarkibi haqidagi ro'yxat birinchi marta 1790-yilda AQSh da o'tkazilgan. 1801-yilda Buyuk Britaniya, Fransiya, Daniya va Norvegiya o'tkazilgan.

19-asrning o'rtalariga kelib Yevropa mamlakatlarida maxsus statistik tashkilotlar barpo qilinganligi Aholi ro'yxatlari ni sifatli o'tkazishning muhim omili bo'ldi. Dunyo mamlakatlarida 1870–79 yillarda 48 ta, 1880 – 89 yillarda 54 ta, 1890–99 yillarda 57 ta, 20-asrning dastlabki o'n yilligida 74 ta Aholi ro'yxati o'tkazildi. Aholi ro'yxati 20-asrning boshida yer yuzi jami aholisining 64 % ni qamrab oldi. Ikkinchi jahon urushidan keyin Aholi ro'yxatlari o'tkazish yana ham keng tus oldi. Aholi ro'yxatlari 1945–54 yillarda 168 mamlakatda, 1969 –74 yillarda 179 mamlakatda o'tkazildi. Hozirgi vaqtda aholi ro'yxatlari dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida o'tkazilmoqsa.

Iqtisodiy jihatdan qoloq hamda Aholi ro'yxatlari ni o'tkazish imkoniyatlariga ega bo'lmagan mamlakatlar istisno hisoblanadi. Sobiq Ittifoqqa 1920, 1923, 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979 va 1989-yillarda aholi ro'yxatlari o'tkazilgan³.

Dunyodagi barcha davlatlar qatori O'zbekistonda ham aholini ro'yxatga olish o'z tarixiga ega. Dastlabki aholi ro'yhati VIII asrda Sug'diana davlati davrida o'tkazilgan. Mukammal aholi ro'yxati esa 1897, 1926, 1939, 1959, 1979, 1989 yillarda o'tkazilgan.

Dunyo mamlakatlari bo'yicha o'tkazilgan aholi ro'yxatlari ma'lumoti Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) demografik bo'lmida to'planadi va tahlil etilib, yillik demografik to'plam nashr qilinadi hamda tarqatiladi. Ammo, bu to'plamdagi materiallarning ayrim qismi taxminiy hisoblarga asoslangandir. CHunki, shu paytgacha butun yer sharida bir vaqtning o'zida aholi ro'yxati o'tkazilgan

³ O'zME. Birinchi jild. Toshkent 2000-yil

emas, bu ishni amalga oshirish ancha murakkab. Turli mamlakatlarda aholi ro'yxatlari turli davrlarda, har xil dasturlar asosida o'tkaziladi. Bu omillar dunyo aholisini aniq hisoblash va uni tahlil qilish ishini ancha qiyinlashtiradi.

Keyingi yillarda ijtimoiy ishlab chiqarishni aholining fikr va mulohazalari asosida tashkil etish hamda demografik muammolarni aniqlash maqsadida sotsiologik markazlar (ijtimoiy fikrlar markazi) tashkil etilmoqda. Bunday markazlar dunyoning deyarli barcha iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarida birin-ketin tashkil etilmoqda. Jumladan, O'zbekistonda ham Respublika Vazirlar Mahkamasi huzurida "Ijtimoiy fikrlar Markazi" va uning viloyatlaridagi bo'limlari faoliyat ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, O'zbekiston Milliy Universiteti qoshidagi Aholishunoslik laboratoriyasi aholi muammolarini o'rganuvchi asosiy ilmiy markaz bo'lib, u sotsiologik uslubda tadqiqot o'tkazish bilan ham faoliyat ko'rsatadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge University Press, 2010-442 p.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.- 368 б.
3. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Тафаккур, 2011. – 159 б.
4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
6. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январь, № 11.
7. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана. – Т., 2009.
8. Бўриева М.Р. Демография асослари.- Тошкент, 2001.

Internet saytlari

9. <http://www.demoscope.ru>.
10. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
11. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
12. <http://stat.uz>.
13. <http://ziyo.net>
14. <https://uz.wikipedia.org>

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Demografik jarayonlarni hisobga olish qanday olib boriladi?
2. Aholining joriy hisobi qanday amalga oshiriladi?
3. Aholi registrlari nima?
4. Aholini o'rganishda qanday tadqiqotlardan ko'proq foydalaniladi?
5. Internet tizimida demografik ma'lumotlardan qanday foydalaniladi?
6. Aholi ro'yxati nima va uni qanday tamoyillar asosida o'tqaziladi?

Ma'ruza 3: Aholi soni dinamikasi va uning tarkibi.

Reja:

1. Aholi soni dinamikasi tarixiy rivojlanishi, bugungi aholi soni.
2. Aholining mutloq ko'payish, o'rtacha yillik ko'payishi, o'sish, ko'payish sur'atlari.
3. Doimiy aholi soni, mavjud aholi soni, vaqtincha aholi soni mezonlari.
4. Aholining yosh va jinsiy tarkiblari va demografik jarayonlar.
5. Aholi jins tarkibi shakllanishidagi omillar. Aholi o'limidagi jinslar nisbati.
6. Aholining yosh-jinsiy tarkibi modelining demografik piramidada aks etishi.
7. Yosh klassifikatsiyasi. Aholining oilaviy tarkibi.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Aholi soni dinamikasi, Aholi soni, Aholining mutloq ko'payish, Aholining o'rtacha yillik ko'payishi, o'sish, ko'payish sur'atlari, Doimiy aholi soni, mavjud aholi soni, vaqtincha aholi soni, Aholi jins tarkibi, Aholi o'limi, Aholining yosh-jinsiy tarkibi demografik piramidasi, Yosh klassifikatsiyasi.

Aholi soni dinamikasi tarixiy rivojlanishi, bugungi aholi soni. Aholi soni va tarkibi uning bajaradigan vazifalari bilan bog'liq holda baholanadi. Aholi avvalambor o'zidan ko'payadigan, o'zini takror barpo qiladigan biosotsial organizmdir. Aholi shu bilan birga jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va iste'molchisidir. Ana shu nuqtai nazardan aholi soni, tarkibi, o'sish sur'atlari, joylashishiga xos xususiyatlarni tahlil etish alohida ahamiyat kasb etadi. Dunyo axolisining o'sish dinamikasiga nazar tashlasak, uning sar'ati borgan sari tezlashayotganligini ko'rish mumkin. Odam paydo bo'lgan paytlarda uning o'sish sur'ati past bo'lgan. Olimlarning hisob-kitoblariga ko'ra, ming yilda aholi 2 foizga ko'paygan. Vaqt o'tishi bilan axolining o'sish sur'atlari tezlashib borgan. Eramizning boshlarida er shari aholisi 300 mln kishi bo'lan bo'lsa, 1650 yilga kelganda bu raqam 2 barobarga ko'paygan. 19-Asrning o'rtalarida er shari aholisi 1 mlrd kishiga etdi. Axolining ikkinchi mlrd kishining qo'shilishi uchun 80 yil, uchinchi mlrd kishining qo'shilishi uchun 30 yil, to'rtinchi mlrd kishining qo'shilishi uchun esa 15 yil kifoyadir. Bu holat dunyo axolisi o'sish sur'atlarini 1976 yilga qadar juda yuqori bo'lganligini ko'rsatadi. Biroq Ining barcha qismlarida bu ko'rsatkichlar bir xil bo'lmagan. Osiyo va Lotin Amerikasida o'sish darajasi hozirgi kunga qadar yuqori sur'atlarda saqlanib qolmoqda. Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlarida esa axolining o'sish sur'atini anchagina pastlab qolganini kuzatish mumkin.

Axolining o'sish sur'atlarini dunyoning turli regionlarida turlicha bo'lishiga har xil sabablar ta'sir ko'rsatadi. Ular orasida sog'likni saqlash tizimi, qishloq xo'jaligini rivojlanishi, oziq-ovqat bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarning roli alohida ahamiyatga ega. Dunyo axolisining madaniy saviyasini ortib borishi bilan o'z-o'zidan tabiiy ko'payish jarayoni ham pastlab bormoqda. Shunday qilib, dunyo axolisining o'sish dinamikasi ko'plab va xilma xil omillar ta'sirida bo'ladi.

Keyingi 20-30 yil ichidagi o'sish esa, ko'proq tabiiy o'sishdagi hududiy farqlar bilan bog'liq. Ana shu davrga xos bo'lgan "demografik" ta'sirini ham aniq ko'rish mumkin. Xo'sh kelajakda dunyo axolisining o'sishi qanday bo'ladi? Demograf olimlar fikricha, hozirgi davr axolining maksimal o'sish davridir. Hozirgi kunda oilada tug'ilishni tartibga solib turiladigan mamlakatlarda planetamiz aholisining 30 % yashamoqda. Kelajakda dunyoning boshqa qismlarida ham aholi bilim va madaniyat darajasining oshib borishi bilan tug'ilish ham kamaya boradi.

Professor B.S.Urlandis fikricha, taxminan 21-asrning boshlarida bu jarayon planetamizning barcha axolisini qamrab oladi. Olimning taxminicha, 20-asrning qolgan yillarida tug'ilishni tartibga solish keng yoyilgan mamlakatlarda Amerika Yaponiya axolisining o'sish sur'ati 0,9 % dan yuqori bo'lmaydi.

Dunyo axolisining o'sishi va bu o'sishning sur'atlari yuqoridja aytilganidek davom etsa, 21-asr o'rtalariga borganda, dunyo axolisi 8 mlrd kishiga, 21-asr oxirlarida esa 11-12 mlrd kishiga etadi. BMT ekspertlari xisobiga ko'ra 2000 yilda dunyo axolisi 6 mlrd 280 mln kishi, shu jumladan Osiyo aholisi 3870 mln, Lotin Amerikasi axolisi 595, xorijiy evropa axolisi 570, Afrika axolisi, 520, Astraliya va Okeaniya axolisi 30 mln kishi bo'ladi. Umuman dunyo axolisining o'sish sur'atlari kelajakda pasayib boradi. Be tendentsiya hoziroq sezila boshladi, ma'lum bir davrga kelib esa, planetamiz axolisining soni staillashadi.

Eramizning boshida er shari aholisining soni 200-250 mln. kishi atrofida edi. Aholining asosiy qismi Rim imperiyasida, Xitoy va Hindistonda joylashgan. 11-15 asrlarda dunyo aholisining ma'lum qismi mo'g'ul-tatar, turk urushlari tufayli qirilib ketdilar. Ayniqsa, bu urushlardan Sharqiy va Janubiy-Sharqiy Evropa mamlakatlari aholisi katta talofat ko'rdilar. Urushlar nafaqat aholining bevosita qirilib ketishiga, balki xo'jaliklarni, ishlab-chiqarishning izdan chiqishi hisobiga sodir bo'lgan ocharchilik sababli hayotdan bevaqt ko'z yumishlariga olib kelganlar.

1-jadval. Er shari aholisining o'sishi

Yilnoma	Davr	Davrning davom etishi	Davr boshida aholi soni (mln kishi)	Aholi soni o'rtacha yillik o'sishi foizda
---------	------	-----------------------	-------------------------------------	---

Eramizdan 7000 yil avval	Neolit	5000	10	-
	Antik davr	7000	50	0,03
(yangi era)	Yangi eraning boshlanishi o'rta asrlarni dastlabki yillari	2000	230	0,1
1000 yil	O'rta asrlar	1000	305	0,02
1500 yil	O'rta asrning yakuniy davri	500	440	0,1
1650 yil	Yangi zamonning boshlanishi	150	550	0,3
1800 yil	Yangi zamon	150	952	0,5
1900 yil	Yangi zamon yakuniy davri	100	1656	0,8
1950 yil	Eng yangi zamon	50	2527	1,0
1980 yil	Yaqin o'tgan davr	30	4430	1,9
2010 yil	Hozirgi davr	30	6674	1,1

Agar dastlabki 500 yilda (1000-1500 yillar) er yuzi aholisi 135 millionga ko'paygan bo'lsa, 1500-1750 yillarda yoki 250 yilda esa bu ko'rsatkich 288 millionni tashkil qildi, ya'ni aholining o'sishi 2 marta tezlashdi. 18 asrning ikkinchi yarmidan boshlab aholining o'sishi yanada tezlashdi. 20 asrdan er shari aholisi taxminan har yili 1 foizga ko'paya boshladi. Aholi soni va tarkibi, uning bajaradigan vazifalari bilan bog'liq holda baholanadi. Aholi avvalambor o'zidan ko'payadigan, o'zini takror barpo qiladigan-biosotsial organizmdir. Aholi shu bilan birga jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va iste'molchisidir. Ana shu nuqtai nazardan aholi soni, tarkibi, o'sish sur'atlari, joylashishiga xos xususiyatlarni tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat tarixining katta davri davomida ya'ni neolit davridan boshlab aholi soni va tarkibi an'anaviy deb ataluvchi tip ta'sirida takror barpo etilgan. Unda har 1000 kishiga nisbatan tug'ilganlar soni 40-45 ni tashkil etgan. Er shari aholisining dinamikasi to'g'risida ma'lumotlar quyidagi 1-2-jadvallarda keltirilgan.

2-jadval. Jahon aholisining soni, dinamikasi va uning ayrim hududlar bo'yicha taqsimlanishi. (mln. kishi)

Hududlar	1950	1960	1970	1980	1990	2010	2025
Jami	2349	2830	3471	4174	4944	6670	7913
Osiyo	1399	1702	2147	2623	3123	4117	4939
Evropa	436	487	527	556	578	734	590
Afrika	224	280	361	481	645	1037	1510
Shimoliy Amerika	166	199	227	252	275	347	375
Janubiy Amerika	111	146	190	239	297	400	460
Avstraliya va okeaniya	13	16	19	23	26	35	39

Aholining takror barpo qilinishining ushbu tipi iqtisodiyot va unga xos ijtimoiy munosabatlar bilan bevosita aloqador edi. Bunda ko'p bolali oilani tashkil qilishga intilish, ayniqsa xo'jalik ishlarida otaga ko'mak beruvchi o'g'il bolalarning mavjudligiga va sonining ko'p bo'lishiga katta e'tibor qaratiladi. Ota-ona oilada 3-4 farzandga ega bo'lmoqchi bo'lishsa, unda ayol mazkur miqdordagidan 2-3 marta ko'p bola tug'ish lozim edi, chunki o'lim, ayniqsa, go'daklar va bolalar o'limining nihoyatda yuqoriligi tug'ilgan bolalarning yarmidan ko'pini yo'qotishga sabab bo'lar edi. Bir necha ming yillar mobaynida, o'lim darajasining juda yuqoriligi va aholi o'sishining past bo'lishligi o'zining ob'ektiv sabablariga egadir.

Aholining mutloq ko'payish, o'rtacha yillik ko'payishi, o'sish, ko'payish sur'atlari. Aholining ko'payishining asosiy sababi tug'ilishning yuqori darajada (fiziologik imkoniyat darajasida) bo'lganligidir. Demak, bir tomondan insonning tabiiy ofatlar oldida ojizligi, o'zaro nizolari, uning kamayishiga olib kelsa, tug'ilishning yuqori darajada bo'lganligi aholini sonining ma'lum darajada ko'payib borishiga sabab bo'lgan. Ibtidoiy jamoa davrida Janubiy Osiyo, Evropaning janubiy qismlarida, Afrika qit'asida aholi nisbatan zich yashagan. Evrosiyo materigining shimoliy rayonlarida, Avstraliya va Amerika qit'alarida aholi juda siyrak joylashganlar.

Aholi sonining ko'payib borishida jamiyat ishlab chiqarishining mukammalashib borishi, jamiyatda sodir bo'lgan mehnat taqsimotlari-ya'ni chorvachilik va dehqonchilikning rivojlanishi

alohida omil hisoblanadi. Eramizdan 7-8 ming yil oldin Yaqin Sharq hududlarida juda ko'p qabilalar ovchilikdan chorvachilikka, dehqonchilik qilishga o'ta boshladilar. Xo'jalik yuritishdagi yangi sharoit qabilalardagi aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni yaxshiladi, oziq-ovqat zahiralarini yaratildi. Natijada, aholining o'lim hollari nisbatan kamaydi. Lekin, aholining turli epidemiyalardan, qabilalar orasida bo'lib turuvchi urushlardan o'lim hollari yuqori edi.

Aholining tabiiy harakatlari deganda tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish jarayonlaridagi o'zgarishlar nazarda tutiladi. Tug'ilish va o'lim jarayonlarini taxlil qilish Mutlaq va solishtirma ko'rsatkichlarni takkoshlashni takozo qiladi. Mutlaq ko'rsatkichda axolining soni (mahlum vaqt ichidagi miqdori), Tug'ilish va o'lim soni xisobga olinadi. Mutlaq ko'rsatkichlar buyicha mamlakat miqyosidagi Tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlarini tahlil qilib, xulosaviy so'z aytib bulmaydi. Statistik mahlumotlarni taxdil qilishda taqqoslash usullari orqali to'g'ri xulosa yozish mumkin.

Stabil aholi – muayyan hududda doimiy ro'yxatdan o'tgan holda istiqomat qiluvchi aholi soni. Real aholi – muayyan hududda doimiy istiqomat qiluvchi aholi bilan birgalikda vaqtincha yashab turgan aholining umumiy soni. Aholi tarkibi – hudud aholisining yosh, jins, kasbiy va h.k nuqtai nazaridan tafovuti. Aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari axborot manbai hisoblanadi. Aholining hozirgi sonini baholash mazkur hududda tug'ilganlar va ko'chib kelgan-lar sonini hisobga olish hamda vafot etganlar va ko'chib ketganlar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga o'zgartirish kiritish hisobiga amalga oshirilgan.

Aholining mutloq soni–biron-bir hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning ma'lum vaqtdagi miqdoriy ifodasidir. Demografiyada aholi soni, eng umumiy asosiy ko'rsatkich bo'lib, aniq bir davrdagi aholi miqdorini anglatadi. Statistik manbalarda aholi soni ma'lum bir sanaga (1-yanvar, 1-iyul yoki 31 dekabr) keltiriladi. Masalan, O'zbekiston aholisi 1991 yil 1 yanvarda 20708,2 mingni, 2000 yil 1 yanvarda esa – 24487,7 mingni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichlarni butun yil uchun qabul qilib bo'lmaydi, chunki yil davomida, ya'ni 1 yanvardan 31 dekabrga qadar aholi soni tug'ilish va o'lim hisobiga muntazam o'zgarib turadi. Har bir hudud aholi sonini o'rganganda, yuqorida qayd etilgandek, uni doimiy (shu hududda doimiy ro'yxatga olingan) va real (tekshirilayotgan davrda shu hududda ma'lum muddat yashayotgan) aholiga ajratiladi.

Aholining mutloq soni muntazam o'zgarib boradi. Aholi ro'yxatlari yordamida aholi mutloq sonini o'zgarishini aniq ifodalash mumkin. Aholi mutloq sonidagi o'zgarishlar aholi soni muntazam ko'payib borsa ijobiy, agar aholi soni kamaysa salbiy xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, O'zbekistonda aholi mutloq soni 1897-1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxatlari oralig'ida muntazam ko'payib borgan.

Doimiy aholi soni, mavjud aholi soni, vaqtincha aholi soni mezonlari. Aholi kategoriyalari – ma'lum aholi maskanida yashovchi va shu maskan bilan bog'liq aholi guruhining umumiy xususiyatlari tushiniladi.

Statistikada aholini uch kategoriyaga bo'lib o'rganadi; doimiy, mavjud va yuridik (ro'yxatdan o'tgan) aholi.

Doimiy aholi – ma'lum hududning doimiy yashovchi asosiy aholisi hisoblanadi. Doimiy aholi bo'lish uchun har bir davlatning o'z qonunlari bor. Masalan, Rossiyada doimiy aholi bo'lishi uchun 1 yil Rossiyada yashash lozim. Rossiyaga 1 yil va undan ko'p muddatga o'qishga, xizmatga kelgan aholi ham doimiy aholi hisoblanadi. SHuningdek, Rossiyada 1 yildan ko'p yashagan, shu joyda ro'yxatda turgan va boshqa boror joyi bo'lmagan shaxslar doimiy aholi hisoblanadi (V.I.Medkov. Demografiya. M.:2004, 48 bet)

Mavjud aholi – aholi ro'yxati o'tkazilgan davrda, ushbu aholi maskanida ro'yxatdan o'tgan yoki o'tmaganligidan qat'iy nazar shu yerda yashovchi aholi guruhidir.

Mavjud aholining doimiy aholi guruhiga kirmaydigan qismi bo'lib, bu guruh **vaqtincha yashovchilar** (vaqtincha kelganlar - VK) deyiladi.

Mavjud aholining yana bir qismi doimiy aholiga kiriruvchilar, lekin vaqtincha shu maskanda bo'lmaganlar (**vaqtincha bo'lmaganlar** – VB)dir. Doimiy aholi (DA) = Mavjud aholi (MA) – Vaqtincha kelganlar (VK) + Vaqtincha bo'lmaganlar (VB) yoki

$$DA = MA - VK + VB$$

Yuridik (ro'yxatdan o'tgan) aholi – aholi ro'yxati o'tkazilgan davrda qaerda bo'lishidan qat'iy nazar qadimdan ushbu hududda ro'yxatga olingan, politsiya xodimlari, harbiylar va dengizchilar, elchilar va ularning oilalaridir. Ular alohida yuridik guruh sifatida qadimda ro'yxatga olinar edi.

Yuridik aholini alohida guruh sifatida Rossiyada, shu jumladan O'zbekistonda ham 1897 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxatida qayd etilgan edi. (Ushbu davrda O'zbekiston hududi Chor Rossiyasining koloniyalari tarkibida edi.) Demografik jarayonlar tarkibida tug'ilish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, o'rganilayotgan mavjud aholi avvalo tug'ilish jarayoni natijasida dunyoga keladi. Demografiya asoslari tug'ilishni alohida, aholi takror barpo bo'lishining demografik zamini sifatida o'rganadi, unga ta'sir etuvchi barcha ijtimoiy – iqtisodiy va tabiiy omillarni tahlil etadi. SHuningdek, o'lim jarayoni ham aholi takror barpo bo'lishining asosiy elementi sifatida demografiya asoslari fanining e'tiborida turadi. Aholining takror barpo bo'lishida birinchi navbatda oila tashkil topishi, ya'ni shakllanishi ahamiyatlidir. Chunki dunyoda tug'ilayotgan insonlarning aksariyati oilada, oila muhitida dunyoga keladi, shaxs sifatida shakllanib o'zining demografik faoliyatini (oilalarni qurish, farzandlar ko'rish) boshlaydi.

Aholining yosh va jinsiy tarkiblari va demografik jarayonlar. Aholi tarkibi deganda aholining ma'lum ijtimoiy – iqtisodiy va demografik belgilar asosida taqsimlanishi tushuniladi.

Asosan asosan quyidagi belgilar asosida taqsimlanadi:

- Biologik xususiyatga ega bo'lgan belgilar: (askriptiv) jinsi, yoshi, irqi, etnik guruhi
- Sotsial xususiyatga ega bo'lgan belgilar: nikoh statusi (nikohda turishi) savodliligi va ma'lumotlilik darajasi), kelib chiqishi, tili, fuqaroligi, professional tayyorgarligi
- Iqtisodiy xususiyatga ega bo'lgan belgilar: kasbi, bandligi, bandlik soxasi, daromad manbai
- Migratsion xususiyatga ega bo'lgan belgilar: tug'ilgan joyi, mazkur aholi maskanida necha yildan beri yashab kelishi va h.k.
- Demografik (vitalniy) belgilar: tug'ilish va o'lim, nikoh va ajralish, nikohga kirish yoshi, homiladorliklar soni, farzandlar soni, o'lim soni va h.k.

Oilaviy tarkibi bo'yicha belgilar: oila yoki uy xo'jaligi, oila turlari va h.k

Jins – jinsiy ko'payishni ta'minlaydigan, organizmning genetik, fiziologik va morfologik belgilar majmuidir (Medkov V.M. Demografiya. M., 2004 111 bet).

Jins – juda keng tushuncha. Jinsni tushunishda, ta'riflashda har bir fan o'z nuqtai nazaridan yondashadi. Masalan, jins – biologiyada – jinsiy ko'payishni ta'minlaydigan, hamda erkak va urg'ochi organizmlarni farq qilishga imkon beradigan belgilar majmui. Jins – geologiyada – muayyan belgi va xossalarga ega bo'lgan struktura, modda (masalan, tog' jinslari); jins – musiqada – o'tmish sharq musiqasi ilmidan bir nechta du'ldar qo'shilishidan hosil bo'lgan musiqasi tovushlari (O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 3 tom, 607 bet. Toshkent, 2002 y.) Insonga nisbatan jins – erkak yoki ayolning shaxsiy biologik va sotsial statusini namoyish etadigan jismoniy (genetik, morfologik va fiziologik) reproduktiv, ahloqiy, sotsial, sotsial – psixologik belgilar majmuidir (народонаселение энциклопедический словарь М., 1994. с. 327) Keyingi paytda fanda biologik va sotsial jinslar haqida tushunchalar shakllangan. Sotsial jins – gender deb atalmoqda. Sotsial jins erkak va yoki ayolning jamiyatdagi sotsial o'rnidan kelib chiqmoqda. Jinsiy belgilar asosida demografiyada aholining jinsiy tarkibi tuziladi. Jinsiy tarkib – aholining erkaklar va ayollarga bo'linishidir. Aholining jinsiy tarkibi – nikohga kirish va aholining oilaviy tarkibining shakllanishida asosiy demografik zamindir. Demografiyada jinslar munosabatini aniqlashda ikki hil ko'rsatkich qo'llaniladi. 1. Jami aholi tarkibida jinslar salmog'i – foiz hisobida. Masalan, 2000 yil O'zbekistonda jami aholi 24582,8 ming kishini tashkil etadi. Ulardan erkaklar 12232,7 va ayollar 12350,1. Ushbu ko'rsatkichlar asosida jami aholi tarkibida erkaklar 49,8 foizni, ayollar esa 50,2 foizni tashkil etishini aniqlash mumkin.

Aholi jins tarkibi shakllanishidagi omillar. Aholi o'limidagi jinslar nisbati. Aholi jinsiy tarkibini o'rganishda aniq ko'rsatkich har 1000 ta erkaklarga nisbatan ayollar soni, yoki har 1000 ta ayollarga nisbatan erkaklar soni ifodasidir. Ushbu ko'rsatkich orqali ma'lum hudud jami aholisining va aholi yosh guruhlari (0 – 9, 10 – 19, 20 – 29...) jinsiy tarkibi o'rganiladi. Misol tariqasida, yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib, ayollar sonini erkaklar soniga bo'lamiz va natijani 1000 ga ko'aytiramiz. 2000 yilda O'zbekistonda har 1000 ta ayolga 991 erkak to'g'ri kelar ekan, yoki erkaklar ayollardan kamroq ekan. Ana shunday uslub bilan alohida yosh guruhlari uchun ham ayollar va erkaklar nisbati aniqlanadi.

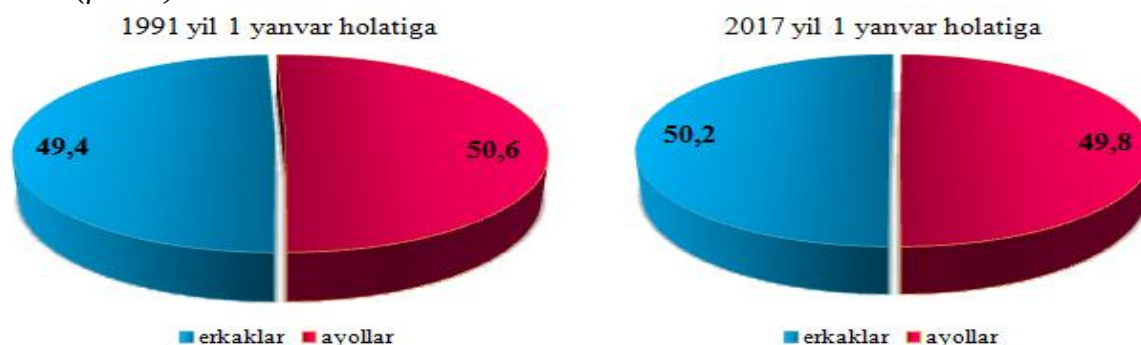
Aholi yosh tarkibi uch asosiy omil ta'sirida shakllanadi;

- yangi tug'ilganlardagi jinsiy nisbat;
- o'limdagi jinsiy farq
- aholi migratsiyasidagi jinsiy farq

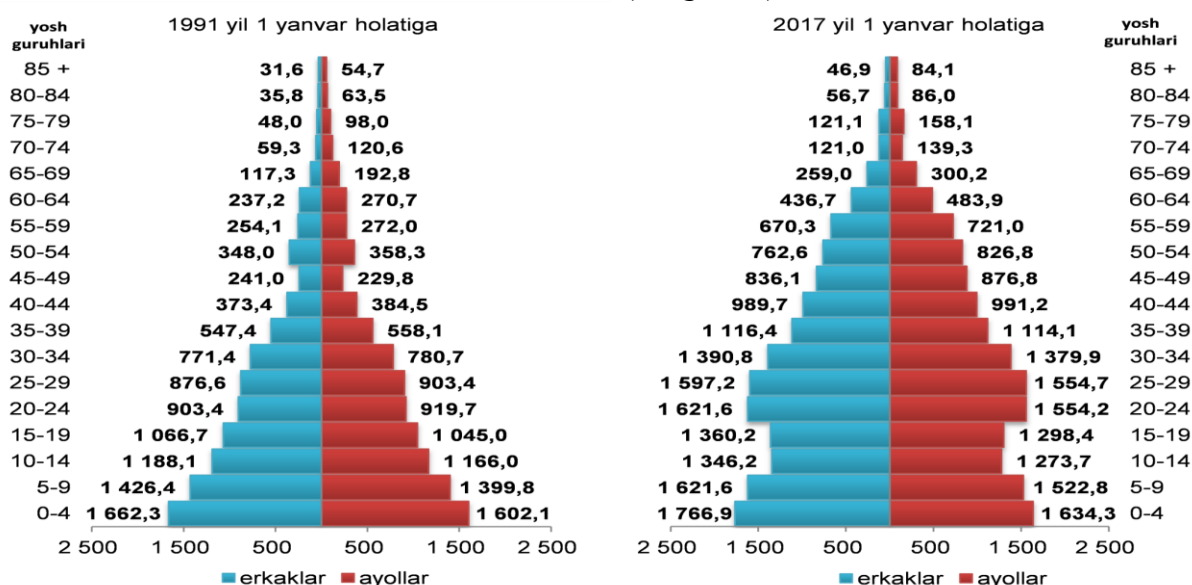
Demografiyada va statistikada birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi jinsiy nisbatlar mavjud. Birlamchi nisbat – homiladorlikdagi qiz va o'g'il bolalar nisbati. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha 100 ta qiz bola homilaga 125-130 ta o'g'il bola homilalar tug'ilar ekan. Ikkilamchi nisbat – tirik tug'ilgan o'g'il va qiz bolalar nisbati. Tadqiqotlar ko'rsatishicha har 1000 ta chaqaloqdan 488 tasi qiz va 512 tasi o'g'il bolalar ekan (yoki 100 ta qiz bolaga 105 – 106 ta o'g'il bola, Xitoyda o'g'il bolalar ko'p tug'ilya'ti – 100 ta qiz bolaga 1980 yil 107,4 o'g'il bo'lsa, 1993 yil 100 ta qiz bolaga nisbatan 114,1 o'g'il bola tug'ilgan – bu muammo) Uchlamchi nisbat – re'rodaktiv yoshdagi erkaklar va ayollar nisbati – demografik rivojlanishda eng ahamiyatli nisbat. Aholining yosh va jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar (demografik tarkibi) jamiyatning demografik holati bilan chambarchas bog'liq. Demografik holat esa aholining yoshi va jinsiy tarkibi, nikohga kirishi va nikohning bekor etilishi (ajralish), tug'ilish, o'lim va migratsiya kabi jarayonlarda ifodalanadi. Aholi tarkibida erkaklar va ayollar salmog'ining tengligi, ya'ni mutanosibligi ularning nikohga kirishiga va oilalar tashkil to'lishiga qulay vaziyat yaratadi. Lekin har doim ham jamiyatda erkaklar va ayollar salmog'i teng bo'lavermaydi. Statistik ma'lumotlarga qaraganda har 100 ta qiz bolalarga nisbatan tug'ilgan o'g'il bolalar soni 104-107 tani tashkil etadi. O'g'il bolalar miqdorining qiz bolalarga nisbatan yuqoriligi ularning 15-20 yoshlarigacha saqlanib boradi. 20 yoshdan keyin esa jinslar o'rtasidagi nisbat tenglasha boshlaydi. Chunki, chaqaloqlik, bolalik va o'smirlik davrida qiz bolalarga nisbatan o'g'il bolalar o'limi yuqoriroq bo'ldi. 15-20, 20-24 yosh guruhlaridan boshlab bir qator sabablar tufayli aholi tarkibida ayollar salmog'i nisbatan oshadi. Yoshlik va o'rta yoshlik davrida erkaklarning ko'p qismi og'ir mehnat bilan mashg'ul bo'ladilar. Shuningdek, ular inson salomatligi uchun zararli bo'lgan alkogolizm, chekish kabi zararli odatlarga beriluvchanligi sabab ko'plab erkaklar o'rta yoshlik davrlarida hayotdan erta ko'z yumadilar. Yosh va o'rta yosh erkaklarning o'limiga davlatlar, xalqlar o'rtasida sodir bo'ladigan urushlar ham sabab bo'ladi. Yer shari aholisining jinsiy tarkibi deyarli teng. Janubiy mamlakatlar hisoblanmish Osiyo va Afrika davlatlarida erkaklar salmog'i ayollarga nisbatan bir muncha ko'p. Masalan, Osiyo qit'asidagi aholi tarkibida erkaklar ayollarga qaraganda ancha ortiqdir. Statistik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, 1985 y. Osiyoda erkaklar ayollarga nisbatan 58 mln. ko'p edi. Bunday xol Okeaniyada ham kuzatiladi. Shuningdek, shuningdek dunyo miqyosidagi iqtisodiy jihatdan baquvvat davlatlarda ayollar soni erkaklar sonidan ko'p. Sababi bu davlatlardagi erkaklar orasida o'lim yuqori, ayniqsa katta yoshli erkaklarda. Masalan, 1985 yilda har 1000 ta ayolga Germaniyada- 910, Frantsiyada- 951, Angliyada- 954, Italiyada- 946, Kanada- 978, AQSh- 949 ta erkak to'g'ri kelgan. 2000 yilga kelib bu ko'rsatkich tashkil etdi. Bularning sababi yuqorida aytganimizdek aksariyat erkaklarning og'ir mehnat bilan shug'ullanishlari, bahtsiz hodisalar, urushlar va alkogolizm, giyohvandlik kabi zararli odatlarga beriluvchanlik kabilarir. Bunga sobiq Ittifoqda 1941-1945 yillardagi urush tufayli millionlab erkaklarning qirilib ketishi ham yaqqol misol bo'la oladi. Shuning uchun ham hozirgi vaqtda ayollar nisbati yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga sobiq Ittifoq davlatlari ham kiradi. Erkaklarning salmog'i yuqori bo'lgan rivojlanayotgan davlatlar va Osiyo qit'asida ayollar o'rtasida o'lim ko'p kuzatiladi. Ayniqsa, Osiyodagi davlatlarda erkaklar salmog'i ayollarga nisbatan ancha yuqori bo'lib, har 1000 ta ayolga 1041 nafar erkak to'g'ri keladi. Erkaklar va ayollar o'rtasidagi geografik farqlar asosan, aholining yosh-tarkibi bilan bog'langan. Bolalar va ayollar salmog'i qanchalik ko'p bo'lsa, jinslar nisbatining o'rtacha ko'rsatkichi normal holatga yaqinlashadi, ba'zi hududlarda bunga aholining mexanik harakati ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Aholining yosh-jinsiy tarkibi modelining demografik piramidada aks etishi. Mamlakat hududini mazkur fasllardan biriga kiritish birinchi galda tug'ilish, o'lim va tabiiy ko'payish ko'rsatkichlariga bog'liq. Shu sababli aholining Yoshlar bo'icha asoiy turlari umuman olganda uning ko'payishi turiga bog'liqdir. Axolining Yoshlar bo'yicha va jinsiy tarkibini taxlil qilish uchun maxsu diagramma turi - axolining Yoshlar bo'yicha va jins tarkibi piramidasi qo'llaniladi. Axolining asosi inson qismi mehnat resurslarini aniqlashda uning Yoshi mezon bo'ladi. Axolining iqtisodiy faolligini mehnat resurslarining ishlab chiqarishda jalb qilinganlik darajasini ko'rsatadi. Butun dunyo aholisining 45 % yoki 2 mlrd dan ortiqroq qismi iqtisodiy faol axoli hisoblanadi. Rossiyada, xorijiy Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlarida axolining ish bilan bandligi juda yuqori bo'lgani holda faol axoli ko'rsatkichi 48-50% umujahon ko'rsatkichidan ancha yuqori. Osiyo, Afrika va lotin Amerikasi mamlakatlarida bu ko'rsatkich jahondagi o'rtacha past 35-40 %. Bunga bu mamlakatlarning umumiy iqtisodiy qoloqligi, millionlab sonida Yosh bolalar salmog'ining juda katta ekanligi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishga ancha kam jalb qilinganligi sababdir.

O'zbekiston Respublikasi doimiy aholisining jinsi bo'yicha taqsimlanishi (foizda)

O'zbekiston Respublikasi doimiy aholisining yosh tarkibi piramidasida (ming kishi)

Respublika bo'yicha 1991 yilda aholining o'rtacha yoshi 23,3 yoshni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilga kelib bu ko'rsatkich 28,5 yoshni tashkil etmoqda, ya'ni respublika aholisining o'rtacha yoshi 5,2 yoshga keksayganligini kuzatish mumkin.

Yosh klassifikatsiyasi. Aholining oilaviy tarkibi. Demografik tadqiqotlarda asosan aholi takror barpo bo'lishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi aholi tarkibi ahamiyatlidir. Ularga aholining demografik tarkibi yoki aholining jins, yosh, nikohda turishi, oilaviy statusi, demografik hodisalar bo'yicha tarkibi kiradi.

Aholining demografik tarkibini o'rganishda asosiy ko'rsatkichlar – aholining jins va yosh tarkibi ko'rsatkichlaridir.

Yosh – inson tug'ilganidan hayotining ma'lum nuqtasigacha bo'lgan davr.

Biologik va kalendar yoshlar mavjud. Hozirgi davrda aholining yosh strukturasi bo'yicha quyidagi klassifikatsiyasi berilgan.

Yosh klassifikatsiyasi*

Kalendar yosh	Inson hayoti davrlari
1 – 7 kunlik	Yangi tug'ilgan chaqaloq
7 kun – bir yosh	CHaqaloq
1 – 3 yosh	Erta bolalik
4 – 7 yosh	Birinchi bolalik
8 – 12 (o'g'il bolalar)	Ikkinchi bolalik
8 – 11 (qiz bolalar)	
13 -16 (o'g'il bolalar)	
12 – 15 (qiz bolalar)	O'smirlar
17 – 21	Yigitlar

16 – 20	Qizlar
22 – 35 (erkaklar)	I – yetuklik davri
21 – 35 (ayollar)	
36 – 60 (erkaklar)	II – yetuklik davri
35 – 55 (ayollar)	
61 – 74 (erkaklar)	Keksa odamlar
56 – 74 (ayollar)	
75 – 90 yosh	Qari odamlar
90 dan yuqori yoshdagilar	Uzoq yashovchilar

*Народонаселение: Энциклопедический словарь. М., 1994 с. 461

Aholining yosh tarkibi – ijtimoiy – iqtisodiy va demografik jarayonlarni o'rganish maqsadida aholining yosh guruhlariga bo'linishidir. Aholi yosh guruhlar va demografik jarayonlar o'zaro uzviy bog'liq holda shakllanadi. Aholi tarkibida yoshlar (0 – 9, 10 – 19, 20 – 29 yoshida) salmog'ining yuqoriligi nikoh va tug'ilish kabi demografik jarayonlarga ijobiy ta'sir etadi. Ayni paytda tug'ilish yuqori bo'lgan hollarda hududlarda bolalar, yoshlar salmog'i yuqori bo'ladi. Tug'ilish darajasi past bo'lgan hollarda esa aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'i yuqori va o'lim hollari ko'proq sodir bo'ladi. Demografik nuqtai nazardan yondashganda aholining bugungi yosh tarkibi kechagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi va kelajakdagi demografik rivojlanishning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Aholi yosh tarkibini o'rganganda aholining alohida har bir yoshlarga (0,1,2,3,4,5...100 va undan yuqori) besh yillik yosh guruhlariga (10 – 14, 15 – 19...) va uch yirik – yirik guruhlariga (0 – 14, 15 – 60, 60 va undan yuqori) ajratiladi.

Aholi yosh tarkibi demografiyada asosiy o'rganish ob'ekti sifatida o'z kelib chiqish va rivojlanishiga ega. Ushbu rivojlanishni quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin: a) alohida yosh guruhlar va ularni nisbatlarini statistik tahlili; b) aholi yosh tarkibining shakllanish qonuniyatlari va ularning demografik rivojlanishning omili sifatidagi o'rni; v) aholi yosh tarkibi va ijtimoiy iqtisodiy jarayonlarni o'zaro bog'liqligi.

Aholi sonining o'sib borishida uning yosh tarkibi asosiy omil hisoblanadi. XX asrning o'rtalarida iqtisodiy rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish darajasining nisbatan pastligi va aholi umumiy tarkibida bolalar salmog'ining kamligi bilan xarakterlanadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa ana shu davrda nisbatan yuqori tug'ilish va aholi tarkibida bolalar salmog'ining yuqoriligi xarakterli edi. Tug'ilish yuqori va uni nazorat etish darajasi past bo'lgan sharoitda aholining yosh tarkibi, aholi soni o'sib borishiga bevosita ta'sir etadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge University Press, 2010-442 p.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.- 368 б.
3. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Тафаккур, 2011. – 159 б.
4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
6. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана. – Т., 2009.
7. Бўриева М.Р. Демография асослари.- Тошкент, 2001.
8. Демографический энциклопедический словарь, М., 1985.

Internet saytlari

9. <http://www.demoscope.ru>.
10. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
11. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
12. <http://stat.uz>.
13. <http://ziyo.net>

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Aholi soni dinamikasi tushunchasini tushuntiring.
2. Bugungi kunda dunyo aholi soni qanchani tashkil etadi?
3. Aholining mutloq ko'payishi nima?
4. Aholining o'rtacha yillik ko'payishi, o'sishi va ko'payish sur'atlari qanday xisoblanadi?
5. Aholi sonini hisoblashda qanday mezonlardan foydalaniladi?
6. Aholining yosh va jinsiy tarkiblari nima?
7. Aholini jins tarkibi qaysi omillar ta'sirida shakllanadi?
8. Aholining yosh-jinsiy tarkibi modeli demografik piramidada qanday aks ettiriladi?
9. Aholining yosh klassifikatsiyasi nima?

Ma'ruza 4: Aholining takror barpo bo'lishi: tug'ilish va o'lim jarayonlari.

Reja:

1. Aholi takror barpo bo'lishi umumiy tushunchasi, uning turlari va uning ko'rsatkichlari.
2. Aholi takror barpo bo'lishining yig'indi, brutto va netto koeffitsientlari.
3. Aholi takror barpo bo'lishida demografik jarayonlar va migratsiyaning roli.
4. Demografik o'tish nazariyasi. Demografik o'tish bosqichlari.
5. Tug'ilish-demografik jarayon sifatida. Tug'ilish koeffitsientlari.
6. Aholining reproduktiv mayli va uni o'rganish. Tug'ilish jarayonini nazorat qilish.
7. Oilani rejalashtirish usullari. O'limning demografik jarayon sifatida o'rganilishi.
8. O'limning umumiy va maxsus koeffitsientlari. O'lim jadvali va uni tuzish.
9. O'lim sabablari. Bolalar, go'daklar o'limi. Perinatal, neonatal, Postneonatal o'lim.
10. Dunyo aholisi o'limi va sabablari. O'zbekistonda aholi o'limi va o'rtacha umr ko'rish davomiyligi.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Aholi takror barpo bo'lishi, brutto va netto koeffitsientlari, migratsiya, demografik o'tish nazariyasi, tug'ilish, tug'ilish koeffitsientlari, reproduktiv mayl, oilani rejalashtirish, o'lim, o'lim jadvali O'lim sabablari, Bolalar o'limi, go'daklar o'limi. Perinatal o'limi, neonatal o'limi, Postneonatal o'lim, epidemiologik o'tish.

Aholi takror barpo bo'lishi umumiy tushunchasi, uning turlari va uning ko'rsatkichlari.

Avlodlar almashinishi davomida (aholining takror barpo bo'lishi) uning soni, yosh va jinsiy tarkibi o'zgaradi. Avlolar almashinuvi, aholi tabiiy o'sishi hajmini aniqlash, har bir avlod o'rtacha umr ko'rishi, tug'ilish va o'lim jarayonlari yig'indisi aholining tabiiy harakati yoki takror barpo bo'lishi deyiladi.

Aholining takror barpo bo'lishi, jamiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy jaran bo'lib, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir. Aholining takror barpo bo'lishida uning tabiiy harakati tug'ilish va o'lim asosiy omil hisoblanadi. Aholining takror barpo bo'lish ko'rsatkichlari tug'ilish va o'lim darajasiga bog'liq bo'lib, u har bir hudud aholisi dinamikasining taxlili uchun muhim tarkibiy qismidir.

Jamiyatda avlodlar almashinadi, aholi takror barpo bo'ladi. Natijada aholi soni o'sadi. Aholining takror barpo bo'lishi har bir hudud tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy muhiti ta'sirida ro'y beradi va traqiy etadi. Shu boisdan aholi takror barpo bo'lish ko'rsatkichlari turli mamlakatlarda turli vaqtlarda bir-biridan farqlandi. Bu farqlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda aholi takror barpo bo'lishini ifodalovchi maxsus ko'rsatkichlardan foydalanildi. Biologik hodisa hisoblanmish tug'ilish va o'lim asosiy aholi takror barpo bo'lishidagi ko'rsatkich ekanligini aytib o'tgandik. Bu ko'rsatkich miqdoriy jihatdan 1000 kishiga hisoblanadi va promilleda ifodalanadi.

Aholi takror barpo bo'lishiga ko'plab omillr ta'sir ko'rsatadi. Bular quyidagilar:

5. Tabiiy-biologik;
6. Ijtimoiy-iqtisodiy;
7. Ijtimoiy-madaniy;
8. Psixologik;
9. Demografik.

Tabiiy-biologik omil ahol takror barpo bo'lishida muhim omillardan biri. Yer yuzi aholisi turli

tabiiy sharoitda yashaydi, tug'iladi va o'ldi. Insonning tug'ilishi va o'lishi kabi biologik hodisa ekan u tabiiy sharoit bilan uzviy bog'liqlikdadir.

Jamiyat davomiyligini ta'minlovchi inson ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va psixologik omillar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi.

Aholi tabiiy o'sishi uning jinsiy, yosh tarkibi, nikoh va ajralish jarayonlari ham muhim hisoblanadi. Bularning barchasi demografik omillar sirasiga kiradi. Ma'lumki, tug'ilish qanchalik ko'p bo'lsa, aholi soni o'sib boradi, aholi tarkibida bolalar va yoshlar iqdori oshadi yoki aksincha tug'ilish kamaysa, jinsiy tarkibdagi buzulishlar ro'y bersa aholi yosh tarkibid qariyalar idori oshadi va hokazo. Yuqoridagi omillar aholi takror barpo bo'lishiga bir xil ta'sir etmaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omil aholi tabiiy harakatida muhim rol o'ynaydi. Aholining yashash sharoiti, sog'liqni saqlashning ahvoli, ayollarning jamiyatdagi o'rni, aholining madaniy va ma'lumotlilik darjasi va boshqalar aholi tabiiy harakati darajasini belgilab beradi. Ushbu omillarning tug'ilish va o'limga ta'siri qarama-qarshi ham bo'lishi mumkin. Aholining yashash sharoiti, moddiy ahvoli yaxshilanishi, tibbiy xizmat kabi sohalarining rivojlanishi, o'lim ko'rsatkichini pasaytiradi, aholi o'rtacha umr ko'rish darajsini uzaytiradi. Natijada aholi tarkibida qariyalar salmog'i ko'payadi va o'z-o'zidan o'lim ko'rsatkicha osha boshlaydi.

Turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda aholining takror barpo bo'lishining turli ko'rinishlari mavjud. Jumladn, rivojlanayotgan yoki iqtisodiy nochor davlatlardagi aholi o'rtasida erat oila qurish, ko'p farzandlilik, ayollar ahvolini yaxshi himoyalanmaganligi, ma'lumotlilik darajasining pastligi, sog'liqni saqlash tizimining yetarli yo'lga qo'yilmaganligi tug'ilishning juda yuori bo'lishiga, o'lim drajasining, ayniqsa bolalar va allar o'limining ko'pligiga sabab bo'ladi. Mazkur sanab o'tilgan ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida aholining tabiiy harakatini o'rta yoki past, avlodlar almashinishini juda tez deb baholashimiz mumkin.

Ijtimoiy-madaniy, psixologik omillar ko'pgina ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan birgalikda aholi takror barpo bo'lishiga ta'sir etadi. Aholining turmush darajasi baland, madaniy saviyasi yuqori bo'lgan aksariyat rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishida tug'ilish darajasining pastligini ko'ramiz. O'rtacha umr ko'rish ko'rsatkichi eng balandni tashkil etadi. Angliyalik iqtisodchi Semyuel Leng "agar hamma yetarli, qulay, yaxshi sharoitda yashaganda edi, hozir dunyo odamsiz qolgan bo'lur edi" deydi. Bundan aholining moddiy ahvoli, ma'naviy turmushi yuksalib borar ekan o'z navbatida inson psixologik nuqtai-nazardan ko'p farznd ko'rishni istaydi degan fikr tug'iladi. B.S. Urlanis "Moddiy jihatdan yaxshi ta'minlangan oilalrning farzandlari kam sonlidir" deb iqtisodiy omilning demografik omilga ko'rsatayotgan ta'sirini ifodalab beradi. SHuningdek u moddiy omil bilan ma'naviy omilning avlodlar almashinuviga hamisha bir hil yo'nalishda ta'sir etmasligini ham aytib o'tadi.

Aholi takror barpo bo'lishida muhim xisoblangan omillarni o'rganar ekanmiz mintaqalar doirasida aholi takror barpo bo'lishining bir-biridan farq qiluvchi tiplarini kuzatamiz.

Birinchi tip- bu guruhga kiruvchi davlatlarda yashovchi aholi o'z-o'zini qayta tiklamaydi. O'lib ketayotganlar mutloq miqdori hayotga yangi kelayotganlar miqdoridan ortiq. Mazkur guruh davlatlarini "depopulyatsiya" davlatlari deb ham atash mumkin. Bularga Yevropa, Boltiqbo'yi davlatlari, SHimoliy Amerikadagi ma'lum bir davlatlarni, Yaponiya, Gruziya, Armaniston, Rossiyani kiritish mumkin.

Ikkinchi tip- aholining umumiy soni oshmaydi, bu tipdagi davlatlar aholisida tug'ilish bilan o'lim ko'rsatkichi deyarli teng. Aholi soni haddan tashqari ko'payib yoki kamayib ketmaydi. Aholining ma'lum bir miqdori ushlanib turadi. Ushbu tipdagi davlatlar aholi takror barpo bo'lishining oddiy tipiga kiruvchi davlatlar deb ham ataladi.

Uchinchi tip- davlatlariga tug'ilish miqdori, hayotdan o'tib ketayotganlar miqdoridan ancha katta ko'rsatkichga ega. Aholi tarkibida progressiv yosh tarkibidagilar soni o'sib boradi. Keksa va qariyalar salmog'i kam sonli, bolalar, yoshlar ko'pchilikni tashkil etgan holda aholi takror barpo bo'lishi ijobiy baholanadi.

Aholi takror barpo bo'lishining kengaygan deb ataluvchi tipiga Afrikaning barcha davlatlari, Xorijiy Osiyo, Janubiy Amerikaning qator davlatlari, Avstraliya va Okeaniya, O'rta Osiyo davlatlarini kiritish mumkin. Mazkur davlatlarga tug'ilish miqdorining ko'pligiga qator omillar sabab bo'lib u o'z navbatida bir qancha ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni keltirib chiqaradi. Tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari orasidagi katta farqlar aholi takror barpo bo'lishi ko'rsatkichlarining bir-biridan keskin

ajralishlariga sabab bo'ladi. Aholi takror barpo bo'lishining asosiy jrayonlari bo'lgan tug'ilish va o'lim darajasidagi o'zgarishlar aholi takror barpo bo'lishida ham sezilmasdn qolmaydi. Natijada aholi takror barpo bo'lishida bir turdan, ikkinchi o'tish boshlnadi. Buni fanda "demografik o'tish" deb nomlanadi.

Manbalarda ko'rsatilishicha aholi takror barpo bo'lishining dastlabki davrlarid tug'ilish ham o'lim ham yuqori bo'lgan natijada tabiiy o'sish juda past ko'rsatkichni tashkil etgan.

Ikkinchi davri XIX asrlarga borib taqaladi. Bunda tug'ilish yuqori, o'lim birmuncha me'yoriy holatda bo'lib aholi tabiiy o'sishi oldingiga nisbatan baland bo'lgan.

Aholi takror barpo bo'lishining kengaygan yana bir uchinchi yangi tipida o'lim o'zining eng past ko'rsatkichiga ega bo'ladi, tug'ilish yuqoriligicha saqlanib turadi. Natijada aholining tezlik bilan o'sishi kuzatiladi. Rivojlanayotgan davlatlarda kuzatilgan bu vaziyat 1950-1970 yillarga to'g'ri keladi. Huddi shu 1950-70 yillarda aholi o'sishi uning geografik joylashuvid ham aks etadi. Yer yuzining barcha mamlakatlarida aholining ko'payishida o'sish qayd etildi.

Navbatdagi tipda tug'ilish ham o'lim singari kamaya boradi, aholi tarkibid keksalar salmog'i oshadi. Yuqorida misol qilib keltirilgan Yevropa davlatlari uchun aholi takror barpo bo'lishining aynan shu oddiy tipi xos. Bu tipdgi davlatlard aholi o'rtacha umr ko'rish yoshi uzayadi, biroq o'lim borgan sari oshib boradi. Oqibatda tug'ilish bilan o'lim tenglashib, tabiiy ko'payish jarayoni manfiy tus oladi. Hozirgi vaqtda yer yuzidagi rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar aholisi takror barpo bo'lishi bir-biridan keskin farq qilmoqda. Bu esa aholi takror barpo bo'lishini yirik ikki tipga ajratishni zarurligini ko'rsatmoqda. Qolganlari shu ikkalasi o'rtasidagi oraliq tip sifatida xizmat qildi.

Tadqiqotlardan rivojlanayotgan davlatlarda ham tug'ilish borgan sari kamayayotganligigi, o'lim ko'rsatkichini pasaytirishga urinishlar, keyinchalik kengaygan aholi takror barpo bo'lishi o'rnini, oddiy ko'rinishdagisi egallashidan dalolat beradi.

Aholi takror barpo bo'lishi ko'rsatkichlari.

1. Hayotiylik koefitsenti.

$$K_x = \frac{T}{\bar{y}}$$

bu yerda: K_x - hayotiylik koefitsenti.

T - tug'ilganlar;

O '- o'lganlar.

2. Tug'ilish koefitsenti (K_T):

$$K_T = \frac{T \times 1000}{\bar{A}}$$

bu yerda: K_T - tug'ilish koefitsenti;

T - bir yilda tug'ilganlar soni;

$\bar{A}$ -aholining o'rtacha soni.

3. O'lim koefitsenti (K_O):

$$K_O = \frac{O \times 1000}{\bar{A}}$$

bu yerda: K_O - o'lim koefitsenti;

O '- bir yilda o'lganlar soni;

$\bar{A}$ -aholining o'rtacha soni.

4. Mutloq tabiiy ko'payish (ΔTK)

$$\Delta TK = T - O'$$

5. Tabiiy o'sish koefitsenti ($K_{TO'}$):

$$K_{TO'} = \frac{(T - O') \times 1000}{\bar{A}}$$

$$K_{TO'} = K_T - K_O$$

6. Maxsus tug'ilish koeffitsienti (K_{MT}):

$$K_{MT} = \frac{T \times 1000}{A_{15-49}}$$

A_{15-49} – 15-49 yoshdagi ayollarning o'rtacha soni.

7. Maxsus 1 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi koeffitsienti (K_{BO}):

$$K_{BO} = \frac{T \times 1000}{\frac{2}{3}N_1 + \frac{1}{3}N_0}$$

bu yerda: T- joriy yilda tug'ilganlar sonidan 1 yoshgacha o'lganlar soni;

N_0 va N_1 - o'tgan va joriy yilda tug'ilganlar soni.

Aholi takror barpo bo'lishining yig'indi, brutto va netto koeffitsientlari. Aholining takror barpo bo'lishi jamiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy jarayon bo'lib, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir. Inson dunyoga kelib yashaydi, balog'at yoshiga yetib, farzand ko'radi, nasl qoldiradi. Bu uzviy jarayon tufayli jamiyatda avlodlar almashadi, aholi takror va takror barpo bo'laveradi. Aholining takror barpo bo'lishi jamiyatning mavjudligini, aholi sonini o'sib borishini ta'minlovchi asosiy biologik jarayondir. Lekin, u bevosita ijtimoiy-iqtisodiy muqit bilan bog'liq holda sodir bo'ladi. Ba'zan muttaxassislar aholi takror barpo bo'lishini Aholining uch asosiy: tabiiy, xududiy (migratsiya) va sotsial qarakatlari yig'indisi sifatida tahlil etadilaro

Aholining takror barpo bo'lishida uning tabiiy qarakati, ya'ni tug'ilish va o'lim asosiy omil hisoblanadi. Tug'ilishning yuqori bo'lishi aholi takror barpo bo'lishi jarayonini kuchaytiradi va aholi sonini o'sib borishiga olib keladi. Avlodlarning almashuvi, ularning uzoq yashashi esa o'lim jarayoniga bog'liqdir. O'z navbatida inson xayotida o'limning sodir bo'lishi yuqorida qayd etilganidek, qator endogen va ekzogen omillar, aksariyat xollarda jamiyatdagi sotsial muqit ta'sirida sodir bo'ladi. Inson hamisha uzoq umr ko'rishga intiladi. Qar bir jamiyatda insonning uzoq umr ko'rish, avlodlar salomatligi uchun ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlar yaratiladi. Natijada insonlarning uzoq umr ko'rishiga, o'lim xollarini esa sotsial chora-tadbirlar bilan boshqarishga erishiladi.

Avlodlarni uzoq umr ko'rish, tashqi muqit bilan uzoq muloqatda bo'lishi uning demografik mayliga ham ta'sir ko'rsatadi. Aholi tez sur'at bilan kamayib borishiga ham omil bo'ladi. Natijada avlodlar o'rtasida tug'ilishni, ya'ni nasl qoldirishni boshqarish xollari keng tarqala boshlaydi. Demak, Aholining takror barpo bo'lishi uning tabiiy qarakatiga bog'liq. Aholi tabiiy qarakati esa o'z vaqtida sotsial muqit ta'sirida o'zgarib borardi.

Ma'lum hudud va davlat aholisining takror barpo bo'lishida Aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi, ya'ni hududiy qarakati ham ahamiyatlidir. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha aholi takror barpo bo'lishining asosi bo'lgan tug'ilish, Shahar turmush tarzi ta'sirida kamayib borgan. Aksincha, qishloq turmush tarzi tug'ilishni nisbatan yuqori darajada saqlanib qolishiga olib kelgan. Aholining Shahardan qishloqqa, yoki qishloqdan Shaharga kelib yashashi bevosita uning reproduktiv mayliga ta'sir etib, tug'ilishni kamayishi yoki ko'tarilishiga olib keladi. Xuddi shunday Aholining sotsial qarakati, ya'ni uning ma'lumotlitlik darajasini oshib borishi, ilm malaka talab etgan xizmat doirasida faoliyat ko'rsatishi, tibbiy bilimlardan ko'proq xabardor bo'lishi, uning uzoq umr ko'rishiga, nasl qoldirish-farzandlar ko'rishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Insoniyatning paydo bo'lishi, jamiyatning rivojlanishi davomida aholi takror barpo bo'lishini boshqarish tizimida katta o'zgarishlar kuzatilgan. Aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish va o'lim jarayonlarini boshqarish orqali ma'lum maqsadga yo'naltiriladi.

Aholining takror barpo bo'lishi, ya'ni avlodlar almashinish jarayoni jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida, davlatlarda, millatlarda o'ziga xos xususiyatga egadir. Ana shu xususiyatlarni aniq bilish uchun aholi takror barpo bo'lishini ifodalovchi maxsus ko'rsatkichlar, ya'ni koeffitsientlardan foydalaniladi.

Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffitsienti. Qar bir ayolning reproduktiv, ya'ni farzand ko'rish davrida (15-49 yosh) o'rganilayotgan davrdagi tug'ilish darajasi saqlangan holda, nechta qiz bola ko'rishi mumkinligini aniqlab beradi. Ushbu koeffitsient quyidagi formula orqali ifodalanadi.

$$R = \delta \sum_{15}^{49} \times fx$$

R -brutto koefitsientning ifodasi.

δ -tug'ilganlarning umumiy miqdorida qiz bolalar salmog'i(0,488).

fx-yosh guruqlari bo'yicha tug'ilish koefitsienti.

$$\sum_{15}^{49} - \quad 15-49 \text{ yosh guruqlari tug'ilish koefitsientining yig'indisi.}$$

Aholi takror barpo bo'lishining brutto koefitsientida o'lim qisobga olinmaydi.

Aholi takror barpo bo'lishining netto koefitsienti. Bu koefitsient, aholi takror barpo bo'lishining sof koefitsienti bo'lib, u avlodlar almashinuv darajasini aniq ifodalaydi, chunki bu ko'rsatkichda tug'ilgan qiz bolalarni onasini yoshiga yetgunga qadar yashab borganlari qisobga olinadi. Boshqacha qilib aytganda aholi takror barpo bo'lishining netto koefitsientida o'lim eqtimoli xisobga olinadi va netto koefitsienti formulasi quyidagicha ifodalandi:

$$R_0 = RLX$$

R-brutto koefitsient.

Lx-Onasining yoshigacha yashagan qizlar.

Agar, $R_0 > 1$ bo'lsa, aholi o'sib boradi va kengaygan aholi takror barpo bo'lishi sodir bo'ladi;

$R_0 < 1$ bo'lsa, aholi soni kamayib boradi va qisqargan aholi takror barpo bo'lishi yuz beradi: $R_0 \approx 1$ bo'lsa, aholi soni o'zgarmaydi. Bunday xolni oddiy aholi takror barpo bo'lishi deyiladi.

Aholi takror barpo bo'lishida demografik jarayonlar va migratsiyaning roli. Demografik jarayonlar – aholi o'rtasidagi tug'ilish, o'lim, nikohga kirish, ajralish kabi uzluksiz sodir bo'ladigan jarayonlar. Demografik jarayonlar – tug'ilish, o'lim, nikohga kirish, ajralish kabilar analiz qilinarkan, ularni quruq statistik ma'lumotlar orqali aniqlab bo'lmaydi. Shuning uchun har bir jarayonning o'z koefitsienti hisoblab chiqiladi. Bu koefitsientlar har bir demografik jarayonning ming kishiga nisbatan miqdori hisoblanadi. Shuning uchun koefitsientlar promilleda o'lchanadi.

Aholining migratsion harakatiga ko'plab omillar ta'sir etishi mumkin. Ularga ijtimoiy: siyosiy, milliy, diniy, ekologik, harbiy va demografik omillarni kiritish mumkin. Umuman xalqaro migratsiyani olti guruhga ajratiladi:

1.Oilaviy va boshqa sabablarga ko'ra, doimiy yashash maqsadida bir davlatdan ikkinchi davlatga ketgan emmigrantlar.

2.Migrant mehnatkashlar.

3.Nolegal immigrantlar.

4.Qochoqlar.

5.Studentlar, stajer-tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar va uqituvchilar.

6. Turli maqsadda ko'chib yuruvchilar turistlar, dam oluvchilar, anjumanlarga qatnashuvchilar va h.k.

Hozirgi xalqaro migratsiyada asosiy o'rinni mehnat migratsiyasi egallaydi. Chunki xozirgi davrda insonning yashaashi uchun iqtisodiy omilning ahamiyati kuchaydi. Dunyoda va uning alohida hududlarida jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir tarixiy davrlarida turli ijtimoiy guruhlaridagi migratsion harakatni o'rganishda migratsiya ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ayniqsa migratsiya jarayonini demografik nuqtai nazardan o'rganilganda uning ko'rsatkichlari atroflicha tahlil etiladi.

Migratsiya ko'rsatkichlari:

1.Migratsiyaning absolyut va nisbiy son ma'lumotlari.

2.Migratsion harakatning intensivligi yoki koefitsienti ma'lum hududda yashovchi aholida har 100 kishiga to'g'ri keluvchi migrantlar soni).

3.Migratsiya saldosi (bir yil davomida ko'chib kelgan aholi bilan, ko'chib ketgan aholining ayirmasiga) teng.

Aholining bir ijtimoiy-iqtisodiy muhitdan ikkinchi muhitga o'tishi uning demografik mayliga (nikohga kirish va oila qurishiga, oiladagi farzandlar soniga, oila mustahkamligiga munosabati va h.k.) bevosita ta'sir etadi. Shuningdek, aholi migratsiyasi mehnat resurslari shakllanishida ham muhim omillardan hisoblanadi. Migrantlar oqimi aholining yosh jinsiy tarkibida o'z aksini topadi. Mehnat

resurslari ortib boradi. Natijada qator muammolar yuzaga keladi yoki aksincha mehnat resurslarining kamayib ketish hollari ham yuzaga kelishi mumkinki, bu ham muammolarga sabab bo'ladi.

Demografik o'tish nazariyasi. Demografik o'tish bosqichlari. Demografik o'tish, deb aholi takror barpo bo'lishini, bir turdan ikkinchi turga (kengaygan aholi takror barpo bo'lishidan, qisqargan aholi takror barpo bo'lishiga) o'tishiga aytiladi. Demografik o'tish kontseptsiyasi fanda birinchi marta frantsuz demografi L.Landri tomonidan 1903-1934 yillarda yaratilgan va uni demografik revolyutsiya deb atalgan. 1945 yilda amerikalik demograf F.Noutsteyn «Demografik o'tish» iborasini taklif etdi.

XIX asrning oxirida aholi tug'ilishi va o'lim xollari biologik qonuniyatlarga emas, balki sotsial shart-sharoitlar bilan bog'liq holda sodir etilishi qayd etilgan. Jamiyat tarixiy rivojlanishi jarayonida aholi takror barpo bo'lishida chuqur o'zgarishlar yuz berdi. 1950 yillarga kelib, jamiyatda demografik jarayonlar (nikoq, tug'ilish va o'limni) boshqarish jarayoni keng tarqaldi. Jamiyat taraqqiyotida ro'y bergan yirik ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlar, Aholining demografik mayliga bevosita ta'sir etdi. Ayniqsa, qator davlatlarda Aholining farzandlar soniga bo'lgan munosabati o'zgardi. Ko'pbolalik o'rnini o'rtacha bolalik, kam bolalik egallay boshladi. Oilani ko'p farzandga bo'lgan talabi asta-sekin urbanizatsiya jarayoni, sanoatni rivojlanishi, ayollar bilim darajasini oshib borishi, ijtimoiy qayotdagi o'rnini o'zgarib borishi bilan bog'liq holda kamaya bordi. SHuningdek jamiyatda ilm-fanning, ayniqsa tibbiyotning rivojlanishi, aholiga tibbiy xizmatning keng tarqalishi aholi o'rtasida o'limni keskin kamayishiga, o'rtacha umr ko'rish davrini esa uzayishiga sabab bo'ldi. Xomiladorlikni oldini oluvchi vositalar xaqidagi bilimlar muntazam shakllanib bordi. Bu vositalardan foydalanish, esa keng tarqala boshladi. Qator davlatlarda tug'ilishni nisbati yuqori darajada saqlanib turishi, o'limning esa keskin kamayishi, aholi sonini birdan o'sib borishiga sabab bo'ldi. Bu jarayon dunyodagi rivojlanayotgan davlatlarda, ayniqsa 1960-1970 yillarda keskin tus oldi. Aholi sonini tez sur'atlar bilan ko'payib borishini aholishunos olimlar «Demografik revolyutsiya» yoki «Demografik portlash» deb atadilar. Aholining bunday tez sur'at bilan ko'payib borishi qar bir davlat uchun ijtimoiy iqtisodiy muammolarni yuzaga keltirdi. Natijada ko'pgina davlatlar o'sib borayotgan aholi sonini cheklashga qarakat qildilar, «Tug'ilishni nazorat etish» dasturi qabul qilindi va tug'ilish jarayoni ekzogen (tashqi) omillar ta'sirida boshqarila boshlandi. Aholi takror barpo bo'lishini tashkil etgan ikki asosiy jarayon tug'ilish va o'limni boshqarilishi aholi takror barpo bo'lish sur'atini, o'zgarishiga olib keldi. Aholi takror barpo bo'lishi bir turdan ikkinchi turga o'ta boshladi. Ushbu xolni yuqorida qayd etilganidek-«demografik o'tish», deb belgilandi. Demografik o'tish jarayoni bosqichma-bosqich sodir bo'ldi. Muttaxassislar tomonidan demografik o'tish to'rt bosqichga ajratildi.

Birinchi bosqich. Bu bosqich rivojlangan mamlakatlarda XX asr o'rtalarida kuzatildi. Unda aholi o'rtasida tug'ilish va o'lim xollari kamaya boshladi. Lekin o'lim tug'ilishga qaraganda juda tez sur'at bilan kamayadi. Ba'zi davlatlarda esa tug'ilish deyarli kamaymaydi. Natijada Aholining tabiiy o'sishi juda yuqori darajada bo'ladi.

Ikkinchi bosqich. O'limning kamayishi jarayoni davom etadi va kamayishi eng kulminatsion nuqtaga yetadi. Tug'ilishning kamayish sur'ati esa jadallashadi. Natijada, aholi tabiiy o'sishi sekinlasha boradi.

Uchinchi bosqich. Ushbu bosqichda yuqori bosqichlarda ro'y bergan tug'ilishni va o'limni kamayishi, aholi o'rtacha umr ko'rish muddatini uzayishi natijasida aholi tarkibida qariyalar salmog'i ko'payib boradi. Bu xol o'lim xolatini ko'payib borishiga olib keladi. Tug'ilish yana ham kamayib boradi va oddiy aholi takror barpo bo'lishi sodir bo'ladi. Ya'ni netto koeffitsient 1 ga tenglashadi. Boshqacha qilib aytganda. Qar bir ona o'z o'rniga faqat bittadan qizni-bo'lajak onani qoldiradi xolos. Bu bosqichda aholi yosh tarkibida stabillashuv to'liq kuzatilmaydi. Aholi tarkibida o'lim xollari kam bo'lgan guruq-yoshlar salmog'i nisbatan baland bo'ladi.

To'rtinchi bosqichda o'lim hollari yuqori darajada bo'ladi. O'lim va tug'ilish koeffitsientlari tenglashadi. Demografik stabillashuv jarayoni tugallanadi.

Dunyodagi qator rivojlangan davlatlar XX asrning 80 yillarida uchinchi bosqichning tugallanish davriga o'tganligi kuzatiladi. SHu davrda, ko'pgina rivojlangan davlatlar esa demografik o'tish birinchi bosqichning oxirigi va ikkinchi bosqichning boshlanish davridadirlar.

Demografik o'tish davri dastavval Evropada 18 asrda boshlanadi. Shunda tabiiy o'sish 20-30% ga teng bo'ldi, buni xaqiqatdan ham demografik inqilob deb atash mumkin. Chunki 10-20 yil oldin atiga 5-10% ga teng bo'lgan tabiiy o'sish qisqa vaqt ichida 2-3 martaga oshdi.

Ushbu jarayon Evropada 100-150 yil davom etdi. Undan keyingi davrda Evropa mamlakatlari

demografik o'tishning ikkinchi fazasiga o'tdi. Hozir ushbu mamlakatlarning ko'pchiligi demografik o'tishning uchinchi fazasidadirlar. Binobarin, Germaniya, Avstriya, Belgiya, Italiya, Daniya, Vengriya, Niderlandiya aholini oddiy takror barpo etilishi ham ayrim yillarda ta'minlanmaganligi kuzatilmoqda, ya'ni o'lganlarning soni tug'ilgan bolalar sonidan ko'p bo'lmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchilligi demografik o'tish jarayonining 1-fazasini o'tamoqda.

AQSh, Yaponiya, Kanada, Avstraliya mamlakatlari 2-fazani boshidan kechirmoqdalar. Xitoy va boshqa bir qator mamlakatlar 2-fazaga o'tish arafasida turibdi.

O'zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlarida 1-fazadan 2-fazaga o'tish uchun zamin tayyorlandi, bu jarayon yaqin 10-15 yil mobaynida boshlansa, ajab emas. Dunyo aholisi ana shu davr ichida 2,4 marta o'sdi. Bundan ham yuqori ko'rsatkich Osiyo (2,6) va Afrikaga (3,6) xos bo'ldi. Mazkur ko'rsatkich Evropada, 1,4 martaga teng bo'ldi. Aholi sonining yuqori sur'atlar bilan o'sishi Afrikada, Markaziy va Janubiy Osiyoda, Markaziy Amerikada kuzatilmoqda. Shu vaqtning o'zida Evropaning ayrim mintaqalarida aholi soni juda past sur'atlar bilan o'smoqda yoki deyarli o'zgarmayapti.

Tug'ilish-demografik jarayon sifatida. Tug'ilish koeffitsientlari. Tug'ilish- demografik jarayonlardan biri bo'lib, u ham qator ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy omillar ta'sirida rivojlanadi. Spuniningdek jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muhit tug'ilish darajasini belgilaydi. Biologik jarayon bo'lmish tug'ilish darajasi ko'pgina ijtimoiy-iqtisodiy omillarga bog'liq. Bularga ayollarning jamiyatdagi mavqei, bandligi, bolalar o'limi, moddiy shart-sharoit, davlatning demografik siyosati, aholining atrkibi va hokazolar kiradi. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar ichida aholining yashash sharoiti, aholi tug'ilish darjasida geografik farqlarni yaqqol ifodalaydi.

B.S. Urlanis "qaerda kambag'allik va qashshoqlik bo'lsa, o'sha yerda turmush sharoit, madaniyat past darajad bo'ladi" deb o'z fikrini bildiradi. Haqiqatan aholining turmush sharoiti, madaniyati yuksalgan sayin uning o'rtacha umr ko'rish davri uzayadi. Aholi tarkibida qariyalar miqdori oshadi, topgan daromadlari bolalari ehtiyojlarini qondirish va o'zlarining yaxshi yashashig sarflashadi. Demak aholi madaniy darajasining ko'tarilishi tug'ilish ko'rsatkichining pasayishiga xizmat qiladi desak hato qilmaymiz.

XVIII asr oxirlariga qadar yer yuzining barcha mintaqalarida tug'ilish ko'rsatkichi yuqori bo'lgan XX asrga kelib aksariyat rivojlangan davlatlarda industrlashtirish, urbanizatsiya jarayonlarining jadllashuvi, ayollarning ishlab chiqarishda faolligining avj olishi, fan-ta'lim sohasidagi rivojlanishlar, madniyatning taraqqiy etishi, nikoh qurish yoshining ko'tarilishi natijasida tug'ilish bir muncha pasaydi. XIX asr oxirida Yevropa davlatlarida tug'ilish yuqori, o'lim past bo'lib, aholi takror barpo bo'lishi intensiv holatd bo'lgan bo'lsa XX asrda huddi shu ahvol Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilgan. Yevropada bu vaqtda tug'ilishning pasayishi ahamiyatli tus olgan va hozirgacha bu jarayon davom etmoqda.

Tug'ilishga ta'sir etuvchi omillardan yana biri bu ayollarning jamiyatdagi o'rni. Ayniqsa, ayollarning bilim darajasi va ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etishi tug'ilishga, oiladagi farzandlar soniga ta'sir etadi. Oilad faqat farzand trbiyasi va uy ishlari bilan band bo'lagan ayolga nisbatan ma'lumotli, biron bir sohada ishlaydigan ayolda farzandlar kam bo'ladi. Chunki bu ayollar kechroq turmush quradi, ularning bilim, madaniyat darajasi, qiziqishlari ko'p bollikni inkor etadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillarning tug'ilishga ta'siri har doim bir xil kechmaydi. Ba'zi iqtisodiy nochor, qoloq davlatlarda tug'ilish ko'rsatkichi haddan tashqari balnd. Masalan, Afrikada 40 % va undan ham yuqorini tashkil etadi. Odatda nochor, qashshoq oilalrda farzandlar ko'p tug'iladi va o'z navbatida o'lim drjasi ham yuqori bo'ladi.

Tug'ilishga ijobiy ta'sir etuvchi omillardan biri nikoh qurish yoshi hisoblandi. Erta nikoh qurish tug'ilish darajasini oshirsa, aksincha kech nikohga kirish, ajralishning kamayishi, tug'ilish darajasini ko'tardigan qulay demografik vaziyat hisoblanadi. Qator Osiyo davlatlaridagi demografik vaziyatni qulay deb baholash mumkin. Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlarida yoshlar erta nikohga kiradi. G'arbiy Yevropada esa aksincha. Nikoh qurish jamiyatda avlodlar almashinuvi uchun zamin bo'lib xizmat qilsa, ajralish tug'ilish darajasini sezilarli pasayishiga sabab bo'ladi. Qaerda ajralishlar ko'p bo'lsa, o'sha hududda tug'ilishning pastligini kuzatmiz. Ajralishning oldini olish, tug'ilish drjasini bir me'yorda boshqarish davlat ahamiyatiga ega masala hisoblndi. SHu boisdan demografik jaryonlarni nazorat qilish, ba'zi xollarda choralar ko'rish, tug'ilish ko'rsatkichiga ta'sir etish maqsadlarida har bir davlat tomonidan "demografik siyosat" yuritiladi. Aholining tabiiy o'sishi

past bo'lgan geografik hududlardagi tug'ilishni ko'paytirishga qaratilgan siyosat olib boriladi. Bunda aholi ham moddiy ham ma'navi rag'batlantiriladi, yosh oilalar uchun sharoitlar yaratiladi, yuqorida keltirilgan ajralishlar davlat tomonidan nazoratga olinadi va hokazo. Hozirda bunday tug'ilishni ko'paytirishga qaratilgan siyosat g'arb davlatlarida yurg'izilmoqda. Aksincha tug'ilishni cheklash degan siyosatni ilgari surayotgan davlatlar ham mavjudki, bular tabiiy ravishda aholisi tezlik bilan ko'payotganligi sabab shunday siyosat olib borishga majbur. Tug'ilishni cheklash siyosati rivojlanayotgan Osiyo mamlakatlariga xos va mos. Jumladan, aholisining o'sish sur'ati baland bo'lgan Xitoy, Hindiston, Indoneziya kabi davlatlarda dunyo aholisining 41.0 foizi yashaydi. Xitoyda erta oila qurish, ikkitadan oshiq farzanda o'rish butunlay man etilgan.

Tug'ilishga ta'sir etuvchi omillarning ta'siri turli geografik hududda bir xil emas. Bu esa uning ko'rsatkichlarining turli joyda xilma-xil bo'lishiga olib keladi. Demak aholi takror barpo bo'lishida, o'sish sur'atining pasayishida yoki ko'tarilishida tug'ilish alohida ahamiyat kasb etadi deyish maqsadga muvofiq.

Aholining reproduktiv mayli va uni o'rganish. Tug'ilish jarayonini nazorat qilish. Tug'ilish-tirik tug'ilgan bolalarni ifodalovchi biologik jarayon bo'lib, u insonlarning reproduktiv mayl, ya'ni farzand ko'rishga bo'lgan munosabati bilan bog'liqdir. Reproductiv mayl esa inson yashayotgan ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan bog'liq holda o'zgarib turadi. Natijada inson o'z pushtiligidan, ya'ni bola ko'rishga bo'lgan biologik imkoniyatidan to'la foydalanmaydi. O'zining bolani tarbiyalab voga etkazish uchun zarur bo'lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda, farzand ko'rishga harakat qiladi, ya'ni farzandlar tug'ilishini cheklaydi, nazorat etadi.

Tug'ilish darajasi-tug'ilish koeffitsientlari yordamida o'rganiladi. Tug'ilishning umumiy, maxsus va xususiy koeffitsientlari mavjuddir. Aholi o'rtasida sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish orqali reproduktiv kayfiyatni o'rganish hozirgi davrning eng maqbul taxliliga aylanib bormoqda. Aholi o'rtasida utkazila- digan tadqiqotlar aksariyat hollarda ayollar fikrini o'rganish bilan izohlanadi. Ayollarning ma'lumot darajasi ortib borishi bilan bola ko'rish miqdori kamayib boradi. Ayolning ma'lumot darajasining o'sishi bola soni kamayishiga qaratilgan bo'ladi. Bola ko'rish haqidagi ichki istak bilan tashqi ta'sir biri-biriga mos kelmasligi mumkin. Ko'pchilik ayollar, ayniqsa, musulmon xalqlarining ayollari bolalari ko'p bo'lishini xohlaydilar, lekin bolalarga ota-onalik vazifalari, yuklarining ko'p qismi ayollar zimmasiga tushib qolishi ularni bolalar sonini chegaralashga majbur qilmokda. Nima sababdan bolalar ko'p bo'lishining oldini olyapsiz, degan savolga bolalar tarbiyasi bilan shurullanish ayollarning jamoat ishlab chiqarishidan ajrab kolishiga sabab bo'lishi, bolalarni uy-joy bilan ta'minlashning qiyinligi, ayollar sog'lirini yuqotib quyishini sabab qilib ko'rsatmoqdalar.

Reproduktiv axloq umumiy axloqning bir bo'lagi bo'lib, bu tug'ish yoki tutishni inkor qilish haqidagi shaxsning ruhiy kechinmasi, munosabatlarining yig'indisidir.

Ichki kechinma – bu extiyoj, bolali bo'lishga extiyoj, hissiyot.

Tashqi omil esa jamiyatdagi ijtimoiy talab, qadriyat va boshqalar.

Reproduktiv axloqning tashqi omili ota-onalik, bolalik qadriyatlarining jamiyatdagi o'rni bilan baholanadi va inson ruhiyatiga bevosita ta'sir etadi, ichki ehtiyoj esa shaxsning shaxsiy extiyoji, oiladagi bolaga bo'lgan extiyojdir.

Reproduktiv kayfiyat shaxsning bola tug'ish yoki tug'maslik to'g'risidagi kechinmalarining yig'indisi hisoblanib, bu so'z mutlaq har bir shaxsning o'ziga xos xususiyatidir. SHu bilan birga reproduktiv kayfiyat jamiyat, bir guruh shaxslar qarashlarining bir bo'lagi sifatida, ichki va tashqi omillar ta'sirida shakllanadi.

Tashqi ta'sir deganimizda rasman qonunlashtirilmasada, lekin jamiyat o'rtasida ota-ona bo'lish istagi, jamiyat o'rtasidagi farzandlilarga bo'lgan xurmat-e'tibor, qadrlanish va boshqalar har bir inson ruhiyatiga bevosita ta'sir qiladi.

Reproduktiv kayfiyat shaxs hayotida bir necha bosqichlarda amalga oshadi: bolali bo'lish istagi, bolali bo'lishga qiziqish, bolali bo'lishdan maqsad, bolali bo'lish rejasi, uni amalga oshirish, natija. Reproductiv kayfiyatning natijasi, albatta, farzand ko'rish bilan emas, balki farzand ko'rishning oldini olish bilan ham yakunlanishi mumkin. Reproductiv kayfiyatni to'la belgilovchi ma'lumot aholini umumiy ruyxatga olishda aniqlanadi. Aksariyat hollarda ma'lum hududlarda tanlov asosida sotsiologik tadqiqot o'tkazish orqali aniqlanadi.⁴

Oilani rejalashtirish usullari. O'limning demografik jarayon sifatida o'rganilishi. Uy

⁴ Исокова Т., Хўжақулов Х. Демография статистикаси. Т.: «ЎАЖБНТ» Маркази, 2004, 144 б.

xo'jaligi – birga xo'jalik yurituvchi, birga yashovchi kishilarni biriktiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy yacheykadir. Uy xo'jaligi tushunchasi oiladan farq, qilib, unga faqat qarindoshlik munosabatlari asosida birikkan kishilargina emas, balki iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlar asosida birga yashovchi begona kishilar hamda alohida, mustaqil xo'jalik yurituvchi yolg'iz kishilar ham kirigiladi. Uy xo'jaligi tushunchasi hamma davlatlarda ham bir xil emas. U har bir davlatning ijtimoiy - iqtisodiy sharoitiga, unda istiqomat etuvchi xalqning turmush tarziga, urf-odatlariga bog'liqdir. Ba'zi davlatlarda uy xo'jaligi uchun kishilarning birga yashashi, boshqa bir davlatda esa ularning birga ovqat tayyorlashi, birga ovqatlanishi asos qilib olingan.

Aholishunoslikning rivojlanishida oilaparning rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Chunki yuqorida aytib o'tganimizdek, aholi oilalarda yashaydi. Oilalar mikdoriinig ko'payib borishi bevosita aholishunoslikning rivojlanishiga asos bo'la oladi. Oilalar mikdori respublika buyicha o'sib borayotganligi xarakterlansada, bu jarayon shahar va kishloqdarda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, shahardagi oilalar hajmi qishlok oilalari hajmiga nisbatan ancha kamni tashkil qiladi. Respublikadagi jami oilalarning 34,6 foizi shahar joylarida, 65,4 foizi qishloq joylarida istiqomat qilishadi. Bu hol o'zbek oilalarining kadimdan qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanib kelishi hamda respublikada sanoat tarmoqlari yaqindan boshlab rivojlanganligi bilan bog'liqdir. Respublikada istiqomat qilayotgan oilalar, oila a'zolarining milliy tarkibi asosan ikki guruhga bo'linadi:

1. A'zolari bir xil millatga mansub oilalar.
2. A'zolari turli millatga mansub baynalmilal oilalar.

O'zbekistondagi oilalarning asosiy qismi a'zolari bir xil millatga mansub bo'lgan oilalardir. Ularning salmog'i 1989 yilgi aholi ruyxati ma'lumotiga asosan jami oilalarning 87,3 foizini tashkil etadi. Respublikada baynalmilal oilalar sonining ko'payishi 1970-1989 yillarga to'g'ri keladi. Bu yillarda bu ko'rsatkich 10,9 foizdan 12,7 foizga yetdi. Baynalmilal oilalarning shaxar joylarida ko'proq uchrashining sababi, shahar aholisining qishlok aholisiga nisbatan ko'p millatli ekanligidir. O'zbekistondagi eng ko'p millatli shaharlar Toshkent, Andijon, Samarkand, Sirdaryo viloyatlarida bo'lib, ularda O'zbekistondagi jami millat vakillari istiqomat qilishadi. Umuman, O'zbekistonning bironta viloyatini bir millatli deb bulmaydi. Ularning hammasida ham o'lkamizning asosiy millati bo'lmish o'zbeklar bilan birga turli millat vakillari istiqomat qilishadi. Oilalarning ijtimoiy-demografik tarkibi demografik tarkibining asosini tashkil etadi. Oilaning ijtimoiy-demografik tarkibi deganda, oilaning unda yashab kelayotgan kishilarning nikoh, qarindoshlik munosabatlari, ijtimoiy guruhlari va mikdori asosida turlarga bo'linishi tushuniladi.

Oila unda istiqomat qilayotgan kishilar tarkibiga qarab xilma-xildir: oddiy oilalar va murakkab oilalar. Oddiy oilalar er-xotin bolalari bilan, er-xotin bolasiz, ona va bolalar yashaydigan oilalar, ota va bolalar bilan yashaydigan oilalar bo'lishi mumkin. Murakkab oilalar deb ikki yoki undan ortiq oila bolalari bilan yoki bolasiz, ota-onalari va boshqa qarindoshlari bilan yashaydigan oilalarga aytiladi. Murakkab oilalarning kamayishiga asosiy sabab kuyidagilardir:

- Respublikamiz mustaqillikka erishganidan boshlab Prezidentimiz farmoniga ko'ra, har bir oilani alohida yer uchastkasi bilan ta'minlash amalga oshirilmokda.

- Oila a'zolarining ma'lumotlilik darajasi ortganligi sababli alohida yashash ko'paydi.

- Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat oddiy oilalar ko'payishini takror etmokda.

O'limning umumiy va maxsus koeffitsientlari. O'lim jadvali va uni tuzish. O'lim avlodlar almashinuvidagi asosiy jarayon hisoblanildi. Aholi o'limi turli sabablar ntijasid ro'y beradi. Aholining tabiiy o'sishi hamda kamayishida muhim demografik jarayon bo'lib ishtirok etadi. O'limning ro'y berishida asosan endogen va ekzogen omillarni sabab qilib ko'satildi.

Endogen omillar- organizning ichki rivojlanishi, uning shakllanishi va qarishi, insonning yashash faoliyati qobiliyatining pasayishiga sabab bo'ladigan omillardir. Odatda endogen omillar tufayli keksa yoshdagi aholi ko'proq o'lim topadi. Buni odatda me'yoriy hodisa deb baholashadi. Biroq aholining yosh qatlamida ham endogen sabablar tufayli o'lim hodisasi ro'y beradi. Bularga davosi yo'q irsiy kasalliklar, nojo'ya voqea-hodisalar kiradi.

Ekzogen omillar- odamlarda tashqi ta'sir bilan bog'liq paydo bo'ladigan o'limlar bo'lib bu omillar oqibatid aholining turli yoshdagi kishilari turli vaqtda turli joyda vafot etadilar. Ushbu omillarga ichki yuqumli kasalliklar, kasb kasalliklari, og'ir mehnat va mehnat sharoitlari oqibatida yuzaga kelgan kasalliklar, baxtsiz hodisalar, zahrlanish, narkomaniya, alkogolizm va hokazolar kiradi. Hozirgi zamon sanoati, urbanizatsiya, texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, xalq xo'jaligini

ximiyalashtirish natijasida atrof-muhitning, atmosfera havosining buzilishi, oqar suvlarning ifloslanishi, o'lim hodisasining yanada ko'payishiga sabab bo'lmoqda.

O'lim ko'rsatkicha o'rganilayotgan huddagi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganlik darajasiga, aholining yashash sharoiti va sog'liqni-saqlash tizimining ahvoliga chambarchas bog'liq. Ushbu sohalarining rivojlanganlik darjasi qanchlik baland bo'lsa, o'lim ko'rsatkichi shunchalik past bo'ladi va aksincha. Aksariyat o'lim darajasi yuqori bo'lgan rivojlanayotgan davlatlarda bularning darjasi past bo'lganligi kuztiladi. Masalan, Afrika davlatlarida dunyo bo'yicha umumiy o'lim ko'rsatkichi o'ta baland. Har 1000 kishiga to'g'ri keladigan aholi o'limi 15-20 %, ba'zi joylarda 25 % ga ham yetadi (Nigerda- 24 %). O'lim darajasi baland bo'lgan ikkinchi mintaqa Yevropa hisoblandi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, taraqqiyotiga ko'ra bir-biridan keskin farq qiluvchi bu ikkala geografik hudud o'lim hodisasi ko'pligi bilan bir-biriga o'xshaydi. Yevropaning deyarli barcha qismlarida o'lim tug'ilishga nisbatan yuqori. O'limning umumiy ko'rsatkichi va mamlakat iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik har doim ham o'zini oqlmaydi. Jumladan, Yevropa iqtisodiy baquvvat bo'lishiga qaramasdan aholi o'rtasida o'lim ko'pligi bilan ajralib turadi. Buni ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit bilan emas, balki aholi yosh tarkibidagi vaziyat bilan baholash maqsadga muvofiq. SHu boisdan fanda aholi o'limining yosh bo'yicha taxlili alohida o'rganildi.

Evropa aholisining umumiy o'lim ko'rsatkichi yosh bo'yicha qaralganda bolalar va o'rta yoshdagilar o'rtasida o'lim kam uchraydi, keksa yoshdagilarda aksincha juda baland. Aholi yosh tarkibida keksalar ko'pligini inobatga olsak tabiiy ravishda bu umumiy o'lim ko'rsatkichiga ta'sir etishini aniqlaymiz. Bundan tashqari Yevropa aholisi tarkibida ekzogen omillar tufayli sodir bo'ladigan o'lim hodisasi ko'p uchraydi.

Tug'ilish darjasining pastligi, o'limning tug'ilishdan ko'pligi aholining tabiiy kamayishini keltirib chiqardi. Bugungi Yevropa demografik vaziyatida aynan shu holat oddiy aholi tkror barpo bo'lishi sodir bo'lmoqda ya'ni aholi tabiiy ravishda kamaymoqda.

Taqqoslash uchun tanlab olgan qit'amiz Afrikada esa ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi qoloqlik, sog'liqni saqlash sohasining yetarli rivojlanmaganligi, tug'ilayotgan farzandlar sonining haddan tashqari ko'pligi va ular o'rtasid o'limning yuqoriligi, umuiy o'lim ko'rsatkichining balandligiga olib kelmoqda. O'lim hodisasining katta yoki kichik ko'rsatkichni tashkil etishi bir yoshgacha bo'lgan bollar o'lii bilan bevosita bog'liq. Har 1000 ta tug'ilgan chaqaloqqa to'g'ri keladigan go'daklar o'limi dunyo bo'yicha 56 tani tshkil etadi. SHundan Afrikada bu raqam 89 ta, Yevropada 9 ta, Okeaniyada 26 ta, Osiyoda 53 ta va Amerikada eng kam 7 taga teng (2004 yil). Ma'lumki, bir yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi bu birinchi yil bolalr hayotida ro'y beradigan o'lim hodisasidir. Go'daklar o'limini qiyoslash borasida maxsus shkaladan foydalaniddi.

O'lim sabablari. Bolalar, go'daklar o'limi. Perinatal, neonatal, Postneonatal o'lim. Aholining o'rtacha umr ko'rish davomiyligi. Aholi o'limi aholini takror barpo bo'lishining asosiy omillaridan hisoblanadi. Chunki har bir davlat aholisining tabiiy ko'payishi, ijtimoiy demografik guruhlarining shakllanishi aholining o'limi bilan uzviy bog'liqdir. O'lim avlodlar almashinuvidagi asosiy jarayon hisoblanildi. Aholi o'limi turli sabablar ntijasid ro'y beradi. Aholining tabiiy o'sishi hamda kamayishida muhim demografik jarayon bo'lib ishtirok etadi. O'limning ro'y berishida asosan endogen va ekzogen omillarni sabab qilib ko'satildi.

Endogen omillar- organizning ichki rivojlanishi, uning shakllanishi va qarishi, insonning yashash faoliyati qobiliyatining pasayishiga sabab bo'ladigan omillardir. Odatda endogen omillar tufayli keksa yoshdagi aholi ko'proq o'lim topadi. Buni odatd me'yoriy hodisa deb baholashadi. Biroq aholining yosh qatlamid ham endogen sabblar tufayli o'lim hodisasi ro'y beradi. Bularga davosi yo'q irsiy kasalliklar, nojo'ya voqea-hodisalar kiradi.

Ekzogen omillar- odamlarda tashqi ta'sir bilan bog'liq paydo bo'ladigan o'limlar bo'lib bu omillar oqibatid aholining turli yoshdagi kishilari turli vaqtda turli joyda vafot etadilar. Ushbu omillarga ichki yuqumli kasalliklar, kasb kasalliklari, og'ir mehnat va mehnat sharoitlari oqibatida yuzaga kelgan kasalliklar, baxtsiz hodisalar, zahr lanish, narkomaniya, alkogolizm va hokazolar kiradi. Hozirgi zamon sanoati, urbanizatsiya, texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, xalq xo'jaligini ximiyalashtirish natijasida atrof-muhitning, atmosfera havosining buzilishi, oqar suvlarning ifloslanishi, o'lim hodisasining yanada ko'payishiga sabab bo'lmoqda.

O'lim ko'rsatkicha o'rganilayotgan huddagi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganlik darajasiga, aholining yashash sharoiti va sog'liqni-saqlash tizimining ahvoliga chambarchas bog'liq.

Ushbu sohalarining rivojlanganlik darjasi qanchlik baland bo'lsa, o'lim ko'rsatkichi shunchalik past bo'ladi va aksincha. Aksariyat o'lim darajasi yuqori bo'lgan rivojlanayotgan davlatlarda bularning darjasi past bo'lganligi kuztiladi. Masalan, Afrika davlatlarida dunyo bo'yicha umumiy o'lim ko'rsatkichi o'ta baland. Har 1000 kishiga to'g'ri keladigan aholi o'limi 15-20 %, ba'zi joylarda 25 % ga ham yetadi (Nigerda- 24 %). O'lim darajasi baland bo'lgan ikkinchi mintaqa Yevropa hisoblandi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, taraqqiyotiga ko'ra bir-biridan keskin farq qiluvchi bu ikkala geografik hudud o'lim hodisasi ko'pligi bilan bir-biriga o'xshaydi. Yevropaning deyarli barcha qismlarida o'lim tug'ilishga nisbatan yuqori. O'limning umumiy ko'rsatkichi va mamlakat iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik har doim ham o'zini oqlmaydi. Jumladan, Yevropa iqtisodiy baquvvat bo'lishiga qaramasdan aholi o'rtasida o'lim ko'pligi bilan ajralib turadi. Buni ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit bilan emas, balki aholi yosh tarkibidagi vaziyat bilan baholash maqsadga muvofiq. SHu boisdan fanda aholi o'limining yosh bo'yicha taxlili alohida o'rganildi. Evropa aholisining umumiy o'lim ko'rsatkichi yosh bo'yicha qaranganda bolalar va o'rta yoshdagilar o'rtasida o'lim kam uchraydi, keksa yoshdagilarda aksincha juda baland. Aholi yosh tarkibida keksalar ko'pligini inobatga olsak tabiiy ravishda bu umumiy o'lim ko'rsatkichiga ta'sir etishini aniqlaymiz. Bundan tashqari Yevropa aholisi tarkibida ekzogen omillar tufayli sodir bo'ladigan o'lim hodisasi ko'p uchraydi.

Tug'ilish darjasining pastligi, o'limning tug'ilishdan ko'pligi aholining tabiiy kamayishini keltirib chiqardi. Bugungi Yevropa demografik vaziyatida aynan shu holat oddiy aholi tkror barpo bo'lishi sodir bo'lmoqda ya'ni aholi tabiiy ravishda kamaymoqda.

Taqqoslash uchun tanlab olgan qit'amiz Afrikada esa ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi qoloqlik, sog'liqni saqlash sohasining yetarli rivojlanmaganligi, tug'ilayotgan farzandlar sonining haddan tashqari ko'pligi va ular o'rtasid o'limning yuqoriligi, umuiy o'lim ko'rsatkichining balandligiga olib kelmoqda.

O'lim hodisasining katta yoki kichik ko'rsatkichni tashkil etishi bir yoshgacha bo'lgan bollar o'lii bilan bevosita bog'liq. Har 1000 ta tug'ilgan chaqaloqqa to'g'ri keladigan go'daklar o'limi dunyo bo'yicha 56 tani tshkil etadi. Shundan Afrikada bu raqam 89 ta, Yevropada 9 ta, Okeaniyada 26 ta, Osiyoda 53 ta va Amerikada eng kam 7 taga teng (2004 yil).

Ma'lumki, bir yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi bu birinchi yil bolalar hayotida ro'y beradigan o'lim hodisasidir. Go'daklar o'limini qiyoslash borasida maxsus shkaladan foydalaniladi.

Go'daklar o'limi koeffitsentining shkalasi

Go'daklar o'limi koeffitsenti, % da	Go'daklar o'limi darajasi
20 gacha	juda past
20-34	past
35-49	o'rta
50-64	baland
65 va undan yuqori	o'ta baland

Go'daklar o'limi koeffitsentining pasayishi aholi umumiy o'lim darajasining qisqarishida muhim ro'ynaydi.

BMT ma'lumotlarining taxliliga ko'ra go'daklar o'limi ba'zi Osiyo davlatlarida 1-1.5 hatto 2 martaga oshganligi kuzatiladi. Bularga misol tariqasida quyidagi jadvalni keltirish o'rinlidir.

go'daklar o'limi – hayotining birinchi yilida sodir bo'lgan bolalar o'limi hodisasi;

neonatal o'lim – tug'ilishdan so'ng 0-27 kun oralig'ida sodir bo'lgan o'lim hodisasi;

bolalar o'limi – 0-4 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi hodisasi;

perinatal o'lim – homilaning 28 haftadan boshlab/ chaqaloq hayotining dastlabki 7 sutkasigacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

onalar o'limi – homiladorlik, tug'ish va tug'ishdan keyingi davrdagi asoratlar va abortlar oqibatida sodir bo'lgan ayollar o'limi hodisasi. Onalar o'limiga, o'lim sodir bo'lgan joyidan (tug'ruqxonada, ichki kasalliklar, jarrohlik, onkologiya, yuqumli kasalliklar shifoxonasi yoki bo'limlarida va boshqa joylarda), o'limning homiladorlik va tug'ish bilan bog'liqligidan (baxtsiz hodisalardan tashqari) hamda homiladorlik davridan qat'iy nazar, tuqqandan so'ng 42 kun davomida yoki homiladorlik davrida vafot etgan barcha tuqqanlar, homilador ayollar to'g'risidagi ma'lumotlar kiritiladi;

o'lim sabablari – o'limga yoki uning sodir bo'lishiga ta'sir etgan kasalliklar, patologik holatlar va jarohatlar, shuningdek o'lim bilan yakun topgan jarohatga sabab bo'lgan baxtsiz hodisa va zo'ravonlik holatlari;

100 000 aholiga nisbatan o'limning alohida sabablari koeffitsienti -hisobot yilida alohida sabablarga ko'ra o'lganlar sonini doimiy aholining o'rtacha soniga bo'lib, 100 000 ga ko'paytirish orqali hisoblanadi;

Bolalar o'limi (0-4 yoshdagi bolalar) koeffitsienti - 0 yoshdan 4 yoshgacha o'lgan bolalarning har bir yoshi bo'yicha koeffitsientlari yig'indisidan iborat. Har bir yosh koeffitsienti go'daklar o'limi koeffitsientiga o'xshab hisoblanadi. 1 yoshgacha bolalar o'limi koeffitsienti quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$K_1 = (U_{tj} / T_j + U_{t-1j} / T_{j-1}) * 1000,$$

bu yerda K_1 – 1 yoshgacha bolalar o'limi koeffitsienti;

U_{tj} - joriy yilda tug'ilib, shu yili o'lgan 1 yoshgacha bolalar soni;

T_j – joriy yilda tug'ilganlar soni;

U_{t-1j} – o'tgan yilda tug'ilib, joriy yilda o'lgan 1 yoshgacha bolalar soni;

T_{j-1} – o'tgan yilda tug'ilganlar soni.

Ushbu tartibda 1,2,3,4 yoshlar bo'yicha ham koeffitsientlar hisoblanib, hosil qilingan 5 ta koeffitsient yig'indisi hisobga olinadi (**3-Jadval**).

5 yoshgacha (0-4 yosh) bolalar o'limi koeffitsientini hisoblash

5 ёшгача ўлган болалар ёши	5 ёшгача ўлган болаларнинг туғилган йили	Мос ёшларда 5 ёшгача ўлган болалар сони (C43-жадвал)	Мос даврларда жами туғилган (тирик туғилган) болалар сони (A12-жадвал)	5 ёшгача болалар ўлими коэффиценти (1000 тирик туғилганларга нисбатан)
1	2	3	4	5
0 ёш	t – жорий давр	$Y^t_{ж}$ - жорий даврда туғилиб, жорий даврда ўлган болалар сони	$T_{ж}$ – жорий даврда тирик туғилганлар сони	$K_1 = (Y^t_{ж} / T_{ж} + Y^{t-1}_{ж} / T_{ж-1}) * 1000$
	t-1	$Y^{t-1}_{ж}$	$T_{ж-1}$	
1 ёш	t-1	$Y^{t-1}_{ж-1}$	$T_{ж-1}$	$K_2 = (Y^{t-1}_{ж-1} / T_{ж-1} + Y^{t-2}_{ж-1} / T_{ж-2}) * 1000$
	t-2	$Y^{t-2}_{ж-1}$	$T_{ж-2}$	
2 ёш	t-2	$Y^{t-2}_{ж-2}$	$T_{ж-2}$	$K_3 = (Y^{t-2}_{ж-2} / T_{ж-2} + Y^{t-3}_{ж-2} / T_{ж-3}) * 1000$
	t-3	$Y^{t-3}_{ж-2}$	$T_{ж-3}$	
3 ёш	t-3	$Y^{t-3}_{ж-3}$	$T_{ж-3}$	$K_4 = (Y^{t-3}_{ж-3} / T_{ж-3} + Y^{t-4}_{ж-3} / T_{ж-4}) * 1000$
	t-4	$Y^{t-4}_{ж-3}$	$T_{ж-4}$	
4 ёш	t-4	$Y^{t-4}_{ж-4}$	$T_{ж-4}$	$K_5 = (Y^{t-4}_{ж-4} / T_{ж-4} + Y^{t-5}_{ж-4} / T_{ж-5}) * 1000$
	t-5	$Y^{t-5}_{ж-4}$	$T_{ж-5}$	
Жами	x	y	x	$K^5 = K_1 + K_2 + K_3 + K_4 + K_5$

Dunyo aholisi o'limi va sabablari. O'zbekistonda aholi o'limi va o'rtacha umr ko'rish davomiyligi. Aholining takror barpo bo'lishida aholi o'limining ahamiyati juda katta. U hoh kattalar, hoh go'daklar yoki onalar o'limi bo'lsada avlodlar almashinuvining ikkinchi muhim tomoni hisoblanadi. Aholining joylashishi, migratsiyasi ham o'limga ma'lum bir tarzda o'z ta'sirini o'tkazadi. Aholi zich joylashgan joylarda turli xil epidemik kasalliklar tez tarqaladi, migratsiya oqimi yo'nalgan hududlrd migranetlar o'zlari bilan infektsiya, kasallikni ham olib yurishadi. Oxir-oqibatda o'lim hodisasining avj olishiga olib keladi. Aholi o'limi ko'rsatkichi har qanday geografik hududdagi aholining o'rtacha umr ko'rish darajasini belgilaydi. Hammamizga ma'lum yuqori aholi o'limi kuzatilayotgan davrlard o'rtacha umr ko'rish past ko'rsatkichni tashkil qiladi. Statistik ma'lumotlar taxlilidan aholining o'rtacha umr ko'rish ko'rsatkichi dunda erkaklarda 63.3, ayollarda 67.9 yoshga teng (2004 yil). Rivojlangan davlatlar bu boradi yetakchi ya'ni, eng baland aholi o'rtacha umr ko'rish aynan shu davlatlarga to'g'ri keladi (erkaklar- 72.1, ayollar- 79.4 yosh).

O'rtacha umr ko'rish yoshi 80 va undan baland bo'lgani aksariyat ayollarda kuzatilmoqda. Erkaklarda deyarli yo'q. Ayollar o'rtasida 80 va undan katta umr ko'rish yoshiga ega bo'lgan

davlatlarga Yaponiya- 81.9, Gonkong- 82.8, Finlndiya- 81.5, Shvetsiya- 82.6, Norvegiya- 81.9, Gretsiya- 80.9, Italiya- 81.9 va G'arbiy Yevropa (81.7) davlatlarining hammasi kiradi. Aynan mana shu sanb o'tilgan davlatlarda dunyo miqyosida eng kichik go'daklar o'limi kuzatiladi. Uzoq umr ko'rish yoshiga erishish har bir mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bog'liq bo'lishi bilan birga sog'liqni-saqlash, aholi sog'lom hayot tarzini tashkil etishdagi erishgan yutuqlari bilan belgilanadi.

O'limning yosh koeffitsienti hisobot yilida muayyan yoshda o'lganlar sonini shu yoshdagilarning o'rtacha yillik soniga bo'lish orqali hisoblanadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge University Press, 2010-442 p.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.- 368 б.
3. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Тафаккур, 2011. – 159 б.
4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
6. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана. – Т., 2009.
7. Исокова Т., Хўжакулов Х. Демография статистикаси. Т.: «ЎАЖБНТ» Маркази, 2004, 144 б.
8. Бўриева М.Р. Демография асослари.- Тошкент, 2001.

Internet saytlari

9. <http://www.demoscope.ru>.
10. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
11. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
12. <http://stat.uz>.
13. <http://ziyo.net>

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Aholi takror barpo bo'lishi qanday jarayon va uning qanday ko'rsatkichlari mavjud?
2. Aholi takror barpo bo'lishining yig'indi, brutto va netto koeffitsientlari qanday aniqlanadi?
3. Aholi takror barpo bo'lishiga demografik jarayonlar va migratsiya qanday tasir ko'rsatadi?
4. Demografik o'tish nazariyasi nima va uning qanday bosqichlari mavjud?
5. Tug'ilish koeffitsientlari nima va u qanday xisoblanadi?
6. Aholining reproduktiv mayli nima?
7. Oilani rejalashtirish nima va uning qanday usullari mavjud?

Ma'ruza 5: Nikoh va ajralish jarayonlari.

Reja:

1. Nikoh sotsiologik va demografik kategoriya sifatida.
2. Nikoh holatini ifodalovchi ko'rsatkichlari, hududiy xususiyatlari.
3. Aholining nikoh va oilaviy tarkibi. Nikohning bekor etilishi-ajralish.
4. Ajralish koeffitsientlari va omillari, hududiy xususiyatlari.
5. Nikoh va ajralish o'rtasidagi bog'liqlik.
6. Nikohning aholi rivojlanishiga ta'siri.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Nikoh, demografik kategoriya, aholining oilaviy tarkibi, ajralish, ajralish koeffitsientlari, FHDYo, sotsiologik kategoriya, monogamiya, Poliandriya, etnografik tadqiqot, Oilaning demografik mezonlari.

Nikoh sotsiologik va demografik kategoriya sifatida. Nikoh-bu erkak va ayol o'rtasidagi munosabatlarning, ularning bir-biriga va o'z bolalariga nisbatan huquqlari va majburiyatlarining jamiyat tomonidan qayd etiladigan va boshqariladigan shaklidir. Nikoh tarixan ko'p asrlik uzoq taraqqiyot yo'lini va ma'lum bir shakllarning boshqa shakllar bilan almashinuvini bosib o'tgan. Bu

tarixiy o'zgarishlar ana shu soha bilan bog'liq maxsus tarixiy etnografik va tarixiy sotsiologik ilmiy adabiyotda yaxshi yoritilgan. Nikoh haqida so'z borar ekan uning huquqiy va boshqa turli ijtimoiy fanlarda turlicha talqin qilinishini ta'kidlash lozim. Deylik, huquqiy nuqtai nazardan, nikoh bu erkak va ayol o'rtasida erkin, ixtiyoriy, teng huquqli asosda tuzilgan ittifoq bo'lib, unda qonun talablariga rioya qilish va er-xotin o'rtasida shaxsiy hamda mulkiy qonunlar va majburiyatlarga so'zsiz bo'ysunish ta'kidlanadi. O'zbekistonda nikoh fuqarolik holati qayd etiladigan tashkilotlarda ro'yhatdan o'tkazilgandan keyingina qonuniy hisoblanadi va bu hozirgi vaqtda qabul qilingan oila kodeksi bo'yicha tartibga solib turiladi.

Demografiya nuqtai nazaridan esa nikoh deganda oila qurish va bolalar tug'ilishi hamda tug'ilish va o'lim faktorlari, ularning o'zgarish qonuniyatlari va xususiyatlari nazarda tutiladi. Boshqacha qilib aytganda, demografiya nikohning erkak va ayol o'rtasidagi ittifoqning qonuniylashtirilgan yuridik shaklidan ko'ra amaldagi nikoh, ya'ni nikohga kiruvchilarning munosabatlariga e'tibor beradi. Buning uchun nikoh ma'lum biror bir davlat qonun-qoidolari asosida qayd etilishi shart emas. Umuman olganda demografiyada nikohning yuridik shakli ham muhim ahamiyat kasb etadi va shu asosda nikohsiz tug'ilish degan tushuncha ham bor.

Sotsiologik jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, nikoh munosabatlarining rasmiy qayd etilgani yoki etilmagani, ularning yuridik tomondan rasmiylashtirilgani oila holatining sotsial institut sifatida eng muhim belgisi sanaladi. Keyingi yillarda nikohsiz yashash holatlari sodir bo'layotgani oila tushunchasi uchun inqiroziy holat hisoblanadi va bu o'z navbatida jamiyatda ijtimoiy holat keskinlashgani, sotsial ahloqiy normalarning salbiylashuvidan darak beradi. Bunday paytda oila tushunchasida, ayniqsa bolalar masalalarida sotsial muammolar kelib chiqadi. Mazkur imkoniyat boshqa tomondan huquqiy nikoh va oila birga yashashning yagona mezoniy shakli ekanligiga ham putur yetkazadi. Endi nikoh va nikoh munosabatlariga kelsak, bu yerda fanda bir muncha chalkashlik bor. Aniqrog'i, nikohning yuridik, demografik va sotsiologik jihatlari aniq ishlab chiqilmagan. SHu sababdan bo'lsa kerak, turli nashrlarda rasmiy nikoh tushunchasiga va qayd etilgan nikoh tushunchasiga turlicha baho berishadi. Ba'zan esa qayd etilmagan nikohlarni "fuqarolik nikohi" deb atashadi. Bu chalkashlikdan qutulish uchun fuqarolik nikohi deganda qayd etilgan nikohni tushunish kerak. "Amaldagi nikoh" masalasiga kelsak, uning huquqiy jihatlari qat'iy nazar, haqiqiy nikoh munosabatlarini bo'lganligi e'tiborga olinishi kerak. Umuman olganda amaldagi nikohni qayd etilgan nikohga qarama-qarshi qo'yish ma'lum noaniqliklarga asoslangan; zero huquqiy nikoh shaklining borligi o'z navbatida amaldagi nikoh munosabatlarini borligini inkor qilmaydi va aksincha, amaldagi nikoh bo'lishi uning huquqiy shakllarini inkor qilmaydi.

Nikohning turlari-qayd qilgan va amaldagi –bir-birini inkor qilmaydi. Aksari qayd qilingan nikohlar ayni paytda amaldagidir, shuningdek amaldagi nikohlarining ko'pchiligi esa –qayd qilinganlardir. Nikohlar ichida yolg'on nikohlar ham bor, ular qonuniy jihatdan rasmiylashtirilgan bo'lsada aslida bunda oila qurish emas balki uy-joy olish, mol-dunyoga ega bo'lish va shunga o'xshash huquqlar uchundir. Ayrim qayd qilingan nikohlar amalda tarqab ketgan bo'lsada, biroq ajralish rasmiylashtirilmagani sababli davom etadi. SHunday hollar ham bo'ladiki kimdir bir kishi bilan nikohdan o'tib boshqasi bilan yashaydi. SHuning uchun qayd qilingan va qayd qilinmagan nikohlar mavjud deyish mumkin.

Nikohning xillari yoki shakllari deganda nikohga kiradigan yoki kirgan erkak va ayollarning nikoh ittifoqlari nazarda tutiladi. Nikoh xillari deganda monogamiya (bir nikohlilik) va poligamiya (ko'p nikohlilik) tushuniladi.

Monogamiya yoki monogam nikoh- bu bir erkakning bir ayol bilan nikohidir, poligamiya yoki poligam nikoh- bu bir erkakning bir necha ayol bilan nikohidir (ko'pxotinlilik), yoki bir ayolning bir necha erkak bilan nikohidir (ko'perlilik). Tarixiy etnografik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tarixda poligamiya monogamiyaga qaraganda ko'proq tarqalgan. Ayniqsa islom diniga e'tiqod qiluvchi mamlakatlarda.

Poliandriya yoki ko'perlilik nikoh shakli juda kam uchraydi; Hindiston va Tibetning ba'zi xalqlaridagina bor, u ham bo'lsa bitta ayolning bir nechta aka-ukalar bilan nikohda bo'lishi shaklidan iborat. Hozirgi vaqtda bogan sari poligamiya miqdori kamayib monogamiya ko'payib bormoqda. Hatto islom qoidolari poliginiya (ko'pxotinlilik)ni yo'l qo'ygan bo'lsada, biroq qonun bilan taqiqlangan.

Hozirgi davrda seriyali monogamiya, ya'ni takroriy, asosan erkak va ayollarning ajralgandan

so'ng nikoh qurish hollari ko'payib bormoqda. Bu hodisa shunday keng tarqalmoqdaki, hatto ko'pgina tadqiqotchilar, ayniqsa jurnalistlar va siyosatchilar nikohni erkak va ayol o'rtasidagi umrbod ittifoq demay qo'yishdi. Aksincha uni vaqtincha birlashuv deb hisoblaydilar, uni xohlagan paytda xohlagan tomonning istagiga ko'ra bekor qilish mumkin deyishadi. Seriyali monogamiya va unga bo'lgan xayrixohlik oilaning institut sifatida krizisiga olib keladi va hozirgi demografik jarayonlarga o'ta sabiy ta'sir qiladi.

Nikohni qayd etish bu nikoh tanlovining natijasi, so'nggi bosqichi hisoblanadi. Nikoh tanlovi deganda nikohga kirish mumkin bo'lgan bir qancha shaxslar o'rtasida boradigan jarayon tushuniladi. Bunday paytda u yoki bu usul bilan konkret biror holatda yagona nikohga kiruvchi kishi (erkak yoki ayol) tanlanadi va u er (xotin) bo'ladi hamda ular yashaydilar. Buni oila doirasi deyiladi. Oila doirasi-bu nikohga kiruvchilarning guruhidan iborat.

Nikoh tanlovi jarayoni tarixan aniq jarayon hisoblanadi, u jamiyatda mavjud demografik, iqtisodiy, sotsial, sotsial – madaniy va boshqa sharoitlar bilan bog'liq. Nikoh tanlovi jarayonining asosiy xususiyatlari turli xilda namoyon bo'ladi: turli madaniyatlarda va turlicha tarixiy taraqqiyot bosqichlarida har xil shaklda, boshqacha qilib aytganda nikohga kiruvchilar va nikohga kirish uchun tanlov imkoniyatlari va erkinligi xilma-xildir. Nikohga kirish imkoniyati deganda turli xil nikohga kiruvchilarning tarqalishi ko'zda tutilgan. Bunday holatda ularning qayta nikohga kirishi mumkinligi ehtimoli muhim ahamiyatga ega. Hozirgi zamon tadqiqotlaridan shu narsa ma'lum bo'lmoqdaki nikohga kirmoqchi bo'lganlar, erkaklar orasida ham ayollar orasida ham, jamiyatning asosiy strukturalariga, shu jumladan sotsial, madaniy, iqtisodiy va psixologik elementlarga katta ta'sir ko'rsatadi. Erkak va ayollar o'rtasidagi nikohga kirish imkoniyati mavjudligining buzilishi ularning faoliyati va hukmronligiga jinsiy, ahloqiy holatiga, niaoh koeffitsienti dinamikasiga, oila va tug'ilishning bir tekis borishiga keskin ta'sir ko'rsatadi.

Agar qayta nikohga kirish taqiqlanadigan bo'lsa, ya'ni shaxs sotsial-madaniy, ahloqiy va huquqiy ta'qiqlar ta'sirida monogamiya holati hukmron bo'lsa, bunday paytda nikohga kiruvchilar faqatgina hali nikohga kirmaganlardan iborat bo'lib qoladi.

Agar qayta nikohga kirish mumkin bo'lsa, ya'ni seriyali monogamiyaga yo'l qo'yilsa, bunday holatda nikohga kiruvchilarda tanlov imkoniyati kengayadi va unda nikohga kirganlar ham, kirmaganlar ham bo'laveradi. Bunday paytda asosiy qoida, har bir kishi, u xoh erkak, xoh ayol bo'lsin nikohda bo'lgan va bo'lmaganligidan qat'iy nazar nikohga kirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda nikohga kiruvchilar imkoniyati kengayadi.

Nikoh yoshi – bu qonun yoki odat nikohga kirishga ruxsat beradigan eng kichik yoshidir. Ko'pchilik mamlakatlarda nikoh yoshi qonun tomonidan nikohga kiruvchilarning jinsiy yetukligi, psixologik va sotsial yetukligi shuningdek an'analar, urf-odatlar va shunga o'xshash sharoitlarga qarab qonun tomonidan belgilanadi. Nikohga kirish uchun individual tanlov masalasiga kelsak, bunda ham turli jamoalar o'rtasida katta farq bor. O'tmishda ba'zi madaniyatlar vakillarida ko'pincha nikoh ot-onalar, qarindoshlar yoki homiylar tomonidan tashkil qilingan. Boshqa bir guruh vakillarida esa nikohga kirish "erkin" tanlov asosiy o'rinda turgan, ya'ni bu masalani nikohga kiruvchilarning o'zlari hal qilganlar. Biroq har qanday holatda ham nikohga kirish va tanlash erkin holat emas. Nikohga kiruvchilar ma'lum bir madaniy, sotsial, psixologik va hatto sotsial biologik xarakterdagi faktorlar ta'siriga bo'ysunadilar. Sotsiologik nuqtai nazardan nikohga kirish o'z navbatida har bir odamda sotsial status o'zgarishini anglatadi, ya'ni bunday paytda nikoh statusi almashuvi yoki nikoh holati almashuvi yuz beradi. Demografiya aholining takror barpo etilishi haqidagi fan sifatida nikohga kirish (ajralish) holati bo'yicha umumiy jarayonlar shakllanishini, ya'ni nikoh statuslari almashuvlari umumiy jarayonlari-nikohga kirish, ajralish, beva qolish holatlari bilan birga, aholining nikoh statuslariga aniqrog'i nikoh strukturasiga qarab taqsimlanishini o'rganadi.

Nikoh holatini ifodalovchi ko'rsatkichlari, hududiy xususiyatlari. Aholi tarkibida aholi takror barpo bo'lishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi yana bir omil oiladir. Nikohda turish va oila demografik jarayonlarning o'zgarishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Oilaviy munosabatlarning shakllanishi jamiyat taraqqiyotidagi muhim bosqich bo'lib, insoniyat tarixida nikoh va oilaning turlicha shakllari vujudga kelgan. Buning asosiy sababi ham tabiiy, ham ijtimoiy iqtisodiy sharoit ta'siridir.

Oilaning monogam (yakka nikoh) va poligam (ko'p nikoh) shakllari mavjud. Monogam nikohda bir erkak va bir ayol oila quradi va bu shakl dunyoda eng ko'p tarqalgan. Poligam oilalar

poliginiya (ko'p xotinlilik), poliandriya (ko'p erlilik) shaklda bo'ladi. Poliginiya ayni vaqtda bir qancha mamlakatlarda (Osiyo va Afrika) saqlanib qolgan. Poliandriya esa Janubiy Hindiston, Nepal va Markaziy Amerika hindu qabilalaridan gariblarda saqlanib qolgan bo'lib, juda kam uchraydi. Oilaning bunday shakllanishiga tabiiy va ijtimoiy sharoit ta'sir ko'rsatadi. Aholi sonini tartibga solishda nikoh katta rol o'ynaydi. Demografik siyosat asosan oila va nikohga katta e'tibor qaratadi. Binobarin nikohdan o'tish yoshini qonun bilan belgilash maqsadga muvofiq ishdir. Nikoh yoshini belgilashda mamlakatdagi demografik vaziyat hisobga olinadi. Eng erta nikoh yoshi Ispaniya va Irlandiyadadir erkaklar uchun 14 yosh, qizlar uchun 12 yoshdan. Rossiyada ham demografik vaziyatni hisobga olgan holda nikohga 14 yoshdan o'tishga ruxsat berilishi qayd qilingan. Bir qancha Osiyo davlatlarida (Hindiston, Pokiston va b.) 12-14 yoshda nikohdan o'tish odatiy holdir.

Oilaning demografik mezonlari quyidagicha:

1. Nikoh shakliga ko'ra (monogam, poligam, qayta tuzilgan)
2. Oila a'zolari tarkibiga ko'ra: oddiy (er-xotin va bolalar), murakkab (bir qancha avlodlar birgalikda yashaydigan oilalar M: bobo-buvi, ota-ona, farzandlar va h.k)
3. Oila a'zolarining hayotligiga ko'ra: Tugal yoki notugal oilalar
4. Oila a'zolari miqdoriga ko'ra: kichik oila (2-4 kishi), o'rta oila (5-6 k) katta oila (7-8 va undan ko'p kishi).
5. Bolalar soniga ko'ra: farzandsiz, bir bolali, kam, o'rtacha, ko'p bolali. Bu mezon turli mamlakatlarda turlichadir.

Oila vazifalari: oilaning demografik vazifasi-farzandlarning tug'ilishi, naslning yaratilishi.

Ijtimoiy vazifalar- farzandlar tarbiyasi, bilim darajasini oshirish.

Iqtisodiy vazifalar-oila a'zolarining moddiy jihatdan ta'minlash va mulkiy meros yaratish.

Aholining oilaviy holati haqidagi ma'lumot to'plashda uy xo'jaligi tushunchasidan foydalaniladi. Uy xo'jaligi tushunchasi oiladan farq qilib, unda faqat qarindoshlik munosabatlari asosida birikkan kishilargina emas balki, ijtimoiy iqtisodiy munosabatlar asosida birga yashovchi begona kishilar ham, alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi yolg'iz kishilar ham kiritiladi. Bu tushncha turli davlatlarda turlicha talqin qilinib, ba'zi davlatlarda kishilarning birga yashashi asos qilib olinsa, ba'zi mamlakatlarda birga xo'jalik yuritishlari asos qilib olinadi.

Aholining nikoh va oilaviy tarkibi. Nikohning bekor etilishi-ajralish. Nikoh holati (statusi) deganda individning nikoh institutiga nisbatan holati tushuniladi; mazkur holat u yoki bu mamlakatning urf-odatlar va huquqiy normalariga muvofiq belgilanadi. Hozirgi vaqtda aksari mamlakatlarning statistik idoralari Birlashgan Millatlar Tashkiloti Statistik komissiyasi tavsiyanomalariga muvofiq nikoh statusi qoidalarini belgilashga harakat qiladilar. Bunga ko'ra nikoh holati yoki nikoh statusining quyidagi kategoriyalari nazarda tutilgan: nikohda bo'lmagan shaxslar; nikohda bo'lgan va birga yashovchi shaxslar; bevalar qolib yangi nikohga kirmaganlar; ajralib yangi nikohga kirmaganlar; nikohda bo'lib birga yashamaydiganlar; u yoki bu kategoriyaga kiritishning iloji bo'lmaganlar. Bu olti kategoriya nikoh holatining asosiy kategoriyalari bo'lib, jahonning ko'pgina mamlakatlaridagi demografik statistika tomonidan hisobga olinadi. Yuqorida sanab o'tilgan asosiy nikoh statuslaridan tashqari ayrim mamlakatlarning statistikasida uning boshqa xillarini ham uchratish mumkin. Masalan, ba'zan qayd qilingan va qayd qilinmagan nikohdagilarni alohida ajratib ko'rsatishadi va keyingi vaqtda bu ikki kategoriyaga, nikohsiz tug'ilganlarning soni ortib borishi bilan, qiziqish ko'paymoqda.

Ayrim mamlakatlarda mahalliy nikoh qonuni va urf-odatlardan kelib chiqib u yoki bu shakldagi nikohlar xususida boshqa statuslar ham belgilangan. Masalan, Afrikadagi bir qator mamlakatlarda aholi ro'yhati chog'ida statistika quyidagi nikoh statuslarini hisobga oladi: nikohga kirmaganlar; monogam nikohda turuvchilar; huquqiy, diniy qoidalar va xalq urf-odatlariga muvofiq tuzilgan nikohlar; huquqiy yoki erkin tarzda poligam, ya'ni ikkita xotin bilan yashovchilar; huquqiy yoki erkin tarzda birga yashovchi poligam, ya'ni uchta xotinliklar; poligam to'rtta va undan ortiq xotin bilan qonuniy yoki erkin tarzda birga yashovchilar; monogam erkin tarzda bir oydan kam bo'lmagan muddatga birga yashovchilar; huquqiy nikoh bekor qilinishi natijasida ajralganlar; nikohdagilarning birortasi o'linishi natijasida beva qolib huquqiy jihatdan qayd etilganlar; erkin nikoh ittifoqining bekor qilinishi natijasida ajralganlar; klassifikatsiyaga kiritib bo'lmaydigan holatlar.

Odamlar nikohga kirib, ajralib yoki beva qolib, o'zlarning nikoh statuslarini o'zgartiradilar, ya'ni bir nikoh holtidan boshqasiga o'tadilar. Mazkur o'zgarishlarjami aholi bo'yicha olib qaraganda

ularning majmuasi nikoh strukturasi qayta barpo etilishini bildiradi.

Nikoh strukturasi –bu aholining nikoh holatlari (statuslari) bo'yicha taqsimlanishidir. Nikoh strukturasi aholini ro'yhatga olish yoki mikro ro'yhatga olish ma'lumotlari bo'yicha belgilanadi. Bunda odatda nikoh holatiga qarab jinsi, yoshi bo'yicha guruhlariga ajratiladi. Natijada aholining turli jins va yoshdagi nikoh strukturasi hosil bo'ladi. Bunday ishni aholi ro'yhatlari oalig'ida qilib bo'lmaydi, zero nikoh holati haqida ma'lumotlar yig'ish ancha mushkul.

Aholining nikoh strukturasi bilish oilaning shakllanisha va buzilishi, tug'ilish tendentsiyasining o'zgarishi, o'lish, aholining qayta barpo etilishi tendentsiyalarining o'zgarishini bilish nuqtai nazaridan zarurdir. Shu asosda demografik jarayonlarning o'tmishdagi dinamikasi va kelajakdagi o'zgarishlarini aniqlashga yordam beradi.

Ajralish – er-xotinning xayotlik davrida nikohning bekor etilishidir. Ajralish-murakkab sotsial jarayon bo'lib, qator omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Ularga jamiyatda nikohning tutgan o'zni, nikoh turlari, har bir davlatda nikoh va ajralish haqidagi mavjud qonunlar, davlat tomonidan oila mustahkamligi borasida olib borilayotgan siyosat, ayollarning ijtimoiy hayotda tutgan o'zni, farzandsizlik, oila turmush tarzi, din, urf odatlar. alkogolizm va narkomaniya kabilarni kiritish mumkin. Ushbu omillar ta'sirida jamiyat taraqqiyotining turlicha bosqichlarida, davlatlarda, xalqlarda va aholi guruhlarida ajralish darajasi turlicha bo'ladi. Ajralish jarayonini o'rganishda qator koeffitsientlardan foydalaniladi.

Ajralish koeffitsientlari va omillari, hududiy xususiyatlari. Ajralishning umumiy koeffitsienti- ma'lum davrdagi ajralish sonini shu davrdagi aholini o'rtacha soniga nisbatini ifodalaydi, va promilleda belgilanadi.

$$\dot{a} = \frac{A}{D} \cdot 1000 -$$

A - ma'lum davrdagi ajralish soni.

R - o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

Masalan, O'zbekistonda 2003-yil uchun ajralishning umumiy koeffitsientini topamiz:

A (ajralganlar soni, 2003-yil)- 17,6 ming

R₂₀₀₃ - 25115,8

R₂₀₀₄ – 25707,4

R* (2003-yil uchun o'rtacha aholi soni)

R* ni topamiz:

$$\dot{a} = \frac{A}{D} \cdot 1000 = \frac{17600}{25411,6} \cdot 1000 = 0,7\%$$

R* = 25411,6

Shuningdek, ajralishning yosh guruhlar koeffitsienti (ma'lum yosh guruhlar erkaklar va ayollarda sodir bo'lgan jami ajralishlar sonini shu yosh guruhidagi jami erkaklar va ayollarga nisbatan); ajralishning maxsus koeffitsienti (ma'lum yosh guruhida erkaklar yoki ayollarda sodir bo'lgan jami ajralishlar sonini shu yosh guruhidagi oilali erkaklar va ayollarga nisbatan) va nikoh davomiyligi bo'yicha ajralishning maxsus koeffitsient (nikohda turishning ma'lum davrida ajralganlar sonining ana shu davr boshida qayd etilgan jami nikohlar soniga nisbati) lari ham mavjud bo'lib, ular orqali ajralish jarayonidagi o'zgarishlar mukammal o'rganiladi. Ajralishning kamayishiga olib kelgan asosiy omil, davlat, din va xalq faollari tomonidan oilaga katta e'tibor berilishidir. Ma'lumki, qadimdan musulmon xalqlarida oila juda muqaddas xisoblangan, oila qurish, farzandlar ko'rish har bir oilaning burchi deb qaralgan. Oiladagi barcha munosabatlarni xamisha pok tutishga, to'g'ri yo'naltirishga harakat qilingan. Bu sifatlar Qur'oni Karim suralarida ham, Xadislarda ham, tarixiy, badiiy va ilmiy manbalarda ham o'z ifodasini topgan. ajralish omillari orasida asosiy o'rin demografik va ijtimoiy-iqtisodiy determinantlarga tegishli. Masalan, er-xotinlarning yoshi katta rol o'ynaydi. Mazkur demografik o'zgaruvchi uch xil turli madifikatsiyada namoyon bo'ladi: nikohga kirish yoshi, ajralish davridagi yoshi, ayol va erkak yoshi orasidagi farq. Birinchisi, ya'ni nikohga kirish yoshiga kelsak, tadqiqotlardan aniq bo'ladiki, mazkur o'zgaruvchidan bo'ladigan ajrimlar ehtimoli quyidagicha: dastlab u yosh nikohlardagi pasayib keladi, so'ng yana kattaroq yoshda tuzilgan nikohlarda ko'tariladi. Ajralishning eng kam ehtimoli maksimal nikohlilik yoshida tuzilgan nikohlarda mavjud. Ajralish davridagi yosh haqida so'z yuritsak, ajralish 20-30 yoshlar orasida maksimal ko'rsatkichga ega, so'ng asta-sekin kamayib 50 yoshdan katta yoshdagilar orasida eng past darajaga

yetadi. Bunda ayollarda ajralishning maksimal yoshi ehtimoli erkaklarnikidan pastroq. Er va xotin yoshi orasidagi katta farq ajralish ehtimolini oshiradi, bunda ayniqsa xotin erdan kattaroq bo'lsa, ajrimlar ko'proq uchraydi. Ajralishning yana bir omili, bu nikohning davomiyligidir. Mazkur bog'liqlik ham qo'ng'iroqsimon xarakterga ega: dastlab ajralish ehtimoli oshib boradi va bunda maksimum nikohning birinchi va ikkinchi besh yilliklari chegarasiga to'g'ri keladi, so'ng ajralish ehtimolligi pasayib boradi. Ajralishlar ko'pligini determinatsiya qilishda nikohning tartib raqami alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur savolga doir ma'lumotlar kam bo'lsa-da, o'tkazilgan tadqiqotlar takror nikohlar o'rtasida ajralishlar ko'pligi yuqoriroq ekanini ko'rsatadi. Qayd etilmagan, ya'ni "sinov" nikohlar o'rtasidagi ajralish determinatsiyasi qiziqarli. Bunday juftliklar a'zolari o'z munosabatlarini qonuniylashtirilmayotganining sababi sifatida o'zini tekshirish va shu tarzda nikohni yanada mustahkamroq qilishni ko'rsatsalar ham, amalda bunday emas. Bunday proba hayotdan so'ng tuzilgan nikohlar nisbatan mustahkam emas va normal nikohlardan ko'ra tezroq tarqatilishi aniqlangan. Nikohga kirgunga qadar birga yashaganlar orasida nikohning dastlabki 10 yili mobaynida ajralish nikohgacha birga yashab ko'rmaganlarnikiga nisbatan 1/3ga ko'proq – 36 % 27 %ga qarshi. Buning sabablari nikohga bo'lgan qarashlarning sustroqligida va a'zolarining o'zini, bir-birini noto'g'ri tushunganida. Nikoh tuzilgunga qadar bu kabi "oila"larda tomonlar o'zlarining eng yaxshi jihatlarini namoyon qilishlari mumkin. Nikoh tuzilganidan so'ng esa bularning "asl" shaxsiyati namoyon bo'lishi va bu bir-birida yaxshi taassurot qoldirmasligi mumkin. Mazkur holat, avvalgi munosabatlarning buzilishi va natijada ajralishga olib kelishi ehtimoli yuqoriroq bo'lishiga olib keladi. SHvetsiyalik ayollardan 4966tasi so'rov qilinganida nikohgacha birga yashaganlar orasida ajralish koeffitsienti nikohgacha birga yashamaganlarnikidan tahminan 80 % yuqoriligi ayyon bo'ldi. Nikohgacha birga yashagan shaxslar nikoh mustahkamligiga ishonmay yoki umuman nikoh institutini inkor etib kelganlar va, aftidan, nikohni katta bosim ta'sirida tuzganlar. SHuningdek, qonuniy nikohga kirish albatta keyinchalik tomonlarning rollari o'zgarishi bilan bog'liq. Masalan, ikki tomon teng bo'lishi to'g'risidagi tasavvurlar nikoh tuzilganidan keyin an'anaviy tomonga o'zgarishi mumkin. Yoki er-xotinlar erkinlik sharoitida birga yashagan hayotdagi o'zaro munosabatlar nikoh bilan o'rnatiladigan ijtimoiy va qonuniy cheklanishga umuman to'g'ri kelmasligiga duch keladilar. Nihoyat, nikohgacha birga yashash, bu ijtimoiy me'yorlarni buzish, degan dunyoqarash ham ahamiyatli bo'lib, hozircha ularda "pasportdagi muhr" mavjudligi talab qilinadi. Nikohgacha birga yashovchilar, bu ijtimoiy me'yorlarni buzuvchi shaxslar. Ular nikohgacha birga yashamagan shaxslarga nisbatan nikoh majburiyatlarida ma'suliyatni kamroq xis etadilar. Statistik ma'lumotlar va olimlarning izlanishlariga ko'ra, ko'payib borayotgan "sinov" nikohlar, ehtimol, nikohning mustahkamligini buzuvchi va ajralishlarni ko'paytiruvchi omil sifatida o'z rolini oshirib boradi. Ajralishning muhim omillaridan biri, bu ajralish va uning sabablari haqidagi jamoatchilik fikri. Mazkur omilning ahamiyati so'nggi vaqtlarda oshib bormoqda. Maxsus sotsiologik izlanishlarning ko'rsatishicha, jamiyatning ajrimga nisbatan xolisligi o'sib, sabablar tarkibi ham o'zgarmoqda va bularga muvofiq ajralish jarayoni nafaqat ehtimoliy, balki shart bo'lgan hodisa, deb tushunilmoqda. Sabablar o'zgarayotgan yo'nalish, bu "ajralish faqatgina aniq uzrli sabablarga ko'ra (bepushtlik, bevafoqlik va h.k.) sodir bo'lishi mumkinligini" tan olgan fikrdan "er va xotin o'rtasida muhabbat yo'qligidan yuz berishi ehtimoli ham mavjud", degan xulosalarga kelib ajrashishga ahd qilishdir.

Nikoh va ajralish o'rtasidagi bog'liqlik. Demografiyada nikohda bo'lish butun boshli bir ko'rsatkichlar tizimi bilan o'lchanadi, ular uning shakllanish va o'zgarish tendentsiyalarini izohlab keladi. Ularning aksariyati uchun nikohni qayd etish holati umumiy ko'rsatkich hisoblanadi va shu sababdan faqat legal, yuridik rasmiylashtirilgan nikohlar nazarda tutiladi. Boshqacha qilib aytganda mazkur holat nikohda bo'lishni to'la real ko'rsata olmaydi, ayniqsa birga yashash hollari ko'b bo'lgan paytlarda.

Nikohda bo'lish –bu aholi tarkibida nikohdagi juftlar tashkil bo'lish jarayonidan iborat va o'z tarkibiga birinchi va qayta nikohlarni qamrab oladi. Beva qolish va ajralish jarayonlarini qo'shib hisoblaganda nikohda bo'lish aholining nikohda bo'lish strukturasining takror barpo bo'lishini anglatadi. Nikoh tushunchasi bitta juft erkak va ayolga tegishli. Nikohni qaydj etshning yalpi jarayoni nikohda bo'lish deb ataladi. Biroq demografik adabiyotlarda "nikohda bo'lish" kengroq tushuncha: nikohda bo'lish deb nikohga kirish va nikohdan chiqish ya'ni ajralish yoki o'lim tufayli jarayonlarning majmuasini anglatadi (bunda " nikohda bo'lish " atamasi ajralish va beva qolish jarayonlarini ham qamrab oladi). Nikohning soni aholi soni va demografik strukturasiga shu

jumlardan aholi nikoh strukturasidagi mutanosibliklarga bog'liq.

Demografiyada "nikohda bo'lish" keng tushuncha bo'lib nikohdagi juftlarning ommoviy shakllanish jarayonini aholi nikoh strukturasini shakllanish jarayonini anglatadi. Ana shu keng tushunchada nikohda bo'lish ajralish va beva qolish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Nikohda bo'lishni o'rganish nikohning qaytalanishi bilan yoki erkak va ayol o'rtasidagi ittifoq bilan bog'liq. Ular o'zaro ma'lum bir qonun va majburiyat shakllantiradilar va o'z navbatida qonunlar yoki odatlarda qayd etilgan bo'ladi. Kengroq tushunchada olib qaraganda, zarurat tug'ilgan hollarda mazkur tushuncha boshqa turli hil qonunda qayd etilmagan nikohlarni ham qamrab oladi.

Nikohning aholi rivojlanishiga ta'siri. Aholining rivojlanishiga nikoh va uning koeffitsientlari ham muhim ta'sir ko'rsatadi. SHuning uchun ahamli o'rtasida nikohga kiruvchilar va nikohdagilar shuningdek ajralganlarning hisobini olib borish juda muhimdir. Bu koeffitsientlar ham promilleda ifodalanadi va ularning formulasi tug'ilish va o'lim koeffitsientlari formulasi shaklida bo'ladi.

Demografik koeffitsientlarni hisoblaganda o'rtacha yillik aholi sonidan foydalaniladi. Masalan: 1 yilning aholi soni keyingi yilning aholi soniga qo'shilib 2 ga bo'linadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge University Press, 2010-442 p.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.- 368 б.
3. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Тафаккур, 2011. – 159 б.
4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
6. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январ, № 11.
7. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана. – Т., 2009.
8. Бўриева М.Р. Демография асослари.- Тошкент, 2001.

Internet saytlari

9. <http://www.demoscope.ru>.
10. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
11. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
12. <http://stat.uz>.
13. <http://ziyo.net>

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Nikoh qanday kategoriya va tushuncha hisoblanadi?
2. Nikoh holati qanday ko'rsatkichlar yordamida ifodalanadi?
3. Nikohning qanday hududiy xususiyatlari mavjud?
4. Nikohning bekor etilishi qanday amalga oshiriladi?
5. Ajralish nima, uning qanday ko'effitsientlari va omillari mavjud?
6. Nikoh va ajralish o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

Ma'ruza 6: Aholi migratsiyasi.

Reja:

1. Migratsiya, uning turlar va omillari.
2. Xalqaro migratsiya. Xalqaro migratsiyaning iqtisodiy samaradorligi.
3. Ichki migratsiya va uning oqibatlari.
4. Demografik o'tish nazariyasida migratsiya roli.

5. Migratsiyaning mutloq va nisbiy ko'rsatkichlari.
6. O'zbekistonda migratsiya geografiyasi.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): migratsiya, xalqaro migratsiya, ichki migratsiya, tashqi migratsiya, migratsiya qonunlari, demografik o'tish nazariyasi, migratsiyaning mutloq va nisbiy ko'rsatkichlari, Migratsiya samaradorligi, migratsiya aylanmasi, migratsiya saldosi, migratsiya geografiyasi.

Migratsiya, uning turlar va omillari. Migratsiya so'zi lotincha "migratio" so'zidan olingan bo'lib, ko'chib yurish, ya'ni bir hududdan ikkinchi bir hududga chegaralardan o'tib aholining almashinishini bildiradi. Aholining turli maqsadlarda, yangi yerlarni o'zlashtirish, daraomad topish, o'qish, yashash hamda siyosiy nuqtai-nazardan yashash joyini doimiy yoki vaqtincha o'zgartirishiga uning mexanik harakati deyiladi.

Aholi migratsiyasi ikki shaklda ichki migratsiya va tashqi migratsiya shaklida ro'y beradi. Agar aholi mamlakat ichida hududlar bo'ylab (shahar-qishloq, qishloq-shahar, tuman-viloyat va hokazo) ko'chishni amalga oshirsa bunday migratsiya ichki migratsiya deyiladi. Aksincha, aholi o'zi yashab turgan mamlakatdan boshqa mamlakatlarga, qit'alarga ko'chib borsa bunday migratsiyani tashqi yoki xalqaro migratsiya deb ataymiz. Migratsiyaning har qanday turida ishtirok etgan kishilar migrantlar deyiladi. Tashqi migratsiya ikkig bo'linadi: emigratsiya va immigratsiya.

Emigratsiya- kishilarning doimiy yoki vaqtincha yashash uchun o'z vatanidan boshqa mamlakatlarga ko'chib ketishi. Emigratsiyada qatnashgan aholi emigrantlar deb ataladi.

Immigratsiya- kishilarning uzoq muddatga doimiy yoki vaqtincha yashashi uchun biron bir mamlakatga boshqa davlatlardan ko'chib kelishi. Imigratsiyada qatnashgan aholi "immigrantlar" deyiladi.

Reemigratsiya- kishilarning uzoq muddatga doimiy yoki vaqtincha yashash uchun o'z vatnidan boshqa mamlakatga ko'chib ketib, muayyan muddatdan so'ng yana kaytib ko'chib kelishidir. Reemigratsiyada qatnashgan kishilar "reemigrantlar" deyildi.

Shuningdek, aholi migratsiyasi o'z mohiyatiga ko'ra uch turga, ya'ni doimiy, vaqtincha (mavsumiy) va tebranma (mayatniksimon) migratsiyaga bo'linadi. Sabablariga qarab ixtiyoriy hamda majburiy migratsiya turlari ham mavjud.

Doimiy migratsiya- aholining uzoq muddatga (bir yildan oshiq) bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chib yana qaytishidir.

Mavsumiy migratsiya- aholining ma'lum bir vaqtga (mavsumga) bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chib yana qaytishidir.

Tebranma migratsiya- aholining bir joydan ikkinchi bir joyga har kuni yoki har haftada borib qaytishi. Bunga misol tariqasida Toshkent va Sirdaryo viloyatlaridan aholining poytaxtimiz Toshkent shahriga turli maqsadlarda har kuni yoki bir haftaga kelib qatnaydiganlarni keltirish mumkin. Demak, tebranma migratsiya urbanizatsiya xarakteriga ega desak hato bo'lmaydi. Sababi, tebranma migratsiyada ishtirok etganlarning aksariyati, qishloqdan tuman yoki viloyat markaziga, qishloq-shahar, kichik shaharlardan yirik shaharlarga tomon harakat qilishadi. Mayatniksimon migratsiyada ba'zan aholi bir davlat hududida yashab ikkinchi bir davlat hududiga ishlash, o'qish uchun har kuni yoki haftada chegaradan o'tib borib kelishadi. Bu G'arb davlatlarida yaqqol kuzatiladi.

Migratsiyaning turlari. Migratsiya juda keng qamrovli va murakab jarayon bo'lib, uning turli jihatlariga ko'ra: hududiy yo'nalishiga, muddatiga, tashkil etilgan yoki etilmaganiga, qonuniy yoki noqonuniyligiga qarab turlari mavjud.

Hududiy yo'nalishiga ko'ra migratsiya tashqi va ichki migratsiyaga bo'linadi.

Ichki migratsiya deb biror bir mamlakat, viloyat yoki ma'muriy hududiy birlik ichida aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chishidir. Bu xil migratsiya ham o'z navbatida to'rt yo'nalishga bo'linadi: shahardan-shaharga, shahardan-qishloqqa, qishloqdan-shaharga, qishloqdan-qishloqqa.

Tashqi migratsiya deb aholining mamlakat tashqarisiga, jumladan qo'shni mamlakatlar yoki chet elga ko'chib ketishi yoki u yerdan ko'chib kelishidir. Tashqi migratsiyaning qit'alararo va qit'alar ichidagi turlarini ham ajratib ko'rsatish mumkin.

Tashqi migratsiya to'g'risida gap ketar ekan emigratsiya, immigratsiya va reemigratsiya tushunchalariga qisqacha ta'rif berib o'tish lozim bo'ladi. «Immigratsiya- bu mamlakatga xorijiy fuqarolarning doimiy yashash yoki ishlash maqsadlarida kelishi bo'lsa, emmigratsiya esa bu

jarayonning teskarisidir, ya'ni biror mamlakat fuqarolarining doimiy yashash yoki ishlash maqsadlarida xorijga chiqib ketishlaridir. Reemigratsiya va reimmigratsiya esa ko'chib kelgan yoki ko'chib ketganlarning kaytib kelishi va qaytib ketishidir. Immigratsiyada qatnashgan fuqarolar immigrantlar, emmigratsiya jarayonida ishtirok etuvchilar emigrantlar deb ataladi. SHuni alohida qayd etish lozimki, "Emmigrant" va "Immigrant" tushunchalari uchun xalqaro yagona ta'rif mavjud emas. Bu tushunchalar bo'yicha har bir davlatning o'z mezonlari bor. Masalan, Bolgariyada "immigrant" shu davlatga joylashish maqsadida boshqa davlatdan kelganlar; "emmigrant" esa Bolgariyani butunlay tashlab boshqa davlatga yashash uchun ketganlar. Pol'shada- oldin xorijda, ya'ni boshqa davlatda yashab, keyinchalik shu davlatga doimiy fuqarolik uchun kelganlar – "immigrantlar" deb; Pol'shani butunlay tashlab ketganlar esa "emigrantlar" deb ataladi. Rossiyada – Rossiyaga ishlash yoki o'qish maqsadida 1,5 yildan ko'p muhlatga kelganlar va ularning kuzatuvchilari "immigrantlar" deb; o'qish yoki ishlash uchun 1,5 oydan ko'p muhlatga boshqa davlatga ketganlar "emigrantlar" deb ataladi. AQSH da qonuniy asosda boshqa davlatlardan doimiy yashash maqsadida AQSH ga kelganlar "immigrantlar" deb ataladi. "Emigrantlar" ga esa ta'rif berilmagan.»⁵

Muddatiga ko'ra – migratsiyaning doimiy vaqtincha (mavsumiy) va tebranuvchi (mayatniksimon) turlari ajratiladi.

Doimiy migratsiya- bu aholining ko'chib ketgan joyida butunlay qolib ketishi yoki uzoqroq muddat qaytib kelmasligidir. Kishilarning nisbatan qisqa muddatdan so'ng ko'chib ketgan joylariga qaytib kelishlari vaqtinchalik migratsiyadir. Vaqtinchalik migratsiyaning eng muhim yo'nalishi mavsumiy migratsiya bo'lib, kishilarning yilning muayyan bir faslida chetga chiqishi yoki kelishi jarayonidir. Mavsumiy migratsiya asosan mehnat migratsiyasiga xos jarayon bo'lib aholi bandligida katta tebranishlar bo'ladigan va ishchi kuchiga talab katta bo'ladigan mavsumlarda kishilarning migratsion faolligi bir necha barobar ortib ketadi. Mavsumiy migratsiya ko'proq qishloq xo'jaligi, mehmonxona xo'jaligi singari ishchi kuchini ko'p talab etadigan va yuqori malaka talab etilmaydigan ishlar bilan bog'liq bo'ladi. Misol uchun yoz oylarida Turkiya, Shveytsariya kabi davlatlarga xorijlik sayyoxlarning ko'plab kelishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan keskin ortadi. Bu esa daromad topish darajasi nisbatan pastroq bo'lgan davlatlardan ko'plab ishchilarning oqib kelishiga sabab bo'ladi.⁶

Migratsiyaning yana bir turi tebranuvchi (mayatniksimon) migratsiya bo'lib, aholining bir aholi punktidan ikkinchi bir aholi punktiga o'qish, ishlash va boshqa sabablarga ko'ra har kunlik qatnashidir. Bu tur migratsiya ko'proq ichki migratsiyaga xos bo'lib, xalqaro migratsiya doirasida davlatlararo yaxshi qo'shnichilik aloqalari yo'lga qo'yilgan chegaraoldi hududlarigagina xosdir.

Migratsiya jarayoni tashkil etilish nuqtai- nazaridan tashkil etilgan va tashkil etilmagan turlarga ajratiladi. Tashkil etilmagan migratsiya aholining o'z hohish va ihtiyoirlari bilan avvaldan rejalashtirilmasdan, stixiyali tarzda bo'lishi bo'lsa, tashkil etilgan migratsiya ijtimoiy zaruriya tufayli davlat tomonidan rejalashtirilgan tarzda sodir bo'ladi. Misol uchun, hozirgi kunda juda ko'p O'zbekiston fuqarolari Janubiy Koreya Respublikasida tashkillashtirilgan holda mehnat qilmoqdalar.

So'ngi yillarda migratsiyada, xususan xalqaro migratsiya jarayonlarida qonuniy va noqonuniy migranttsiya turlari alohida ajratib ko'rsatilmoqda..

Qonuniy migratsiya- bu kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab o'tmagan holda, davlat organlari tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgan va tegishli ruxsatnomalari bo'lgan holdagi ko'chishlaridir.

Noqonuniy migratsiya esa kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab o'tgan va davlat organlari tomonidan ro'yxatga olinmagan holdagi hamda zaruriy xujjat, va ruxsat bo'lmagan holdagi ko'chishidir.

Ma'lumki migratsiya kishilarning doimiy va vaqtincha o'z yashash yoki ish joylarini o'zgartirishlari natijasidagi bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chishlaridir. Tabiiyki aholi migratsiyasi qator omillar ta'sirida vujudga keladi. Bu omillarni shartli ravishda iqtisodiy, demografik, siyosiy, ijtimoiy va ekologik omillarga bo'lish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Iqtisodiy omillar. Aholi migratsiyasiga ta'sir etuvchi omillar orasida iqtisodiy omillar eng muhimi hisoblanadi, chunki qolgan barcha omillar pirovardida iqtisodiy muammolarga aylanadi yoki iqtisodiy oqibatlariga olib keladi. Iqtisodiy omillar deganda har bir davlat iqtisodiy tizimining mustahkamligi, uning o'sish darajasi va rivojlanish ko'lamini tushuniladi. Dunyoning turli mintaqalarida iqtisodiy imkoniyatlar, mehnat sharoitlari va ish haqi o'rtasida yuzaga kelgan sezilarli farq ishchi

⁵ Бўриева М.Р. Демография асослари. Т., 2002.

⁶ Демографический энциклопедический словарь, М., 1985., 243-244- бет.

kuchlarini mamlakatlararo ko'chib yurishiga sabab bo'luvchi muhim omil hisoblanadi. Masalan AQSH va Meksikadagi daromadlarning taxminan 10 barobarga farq qilishi meksikalik ishchilarni AQSH ga ish qidirib o'tishlarining asosiy sababi hisoblanadi. SHunday qilib yer yuzida rivojlangan boy va rivojlanayotgan iqtisodiy imkoniyatlari cheklangan mamlakatlarning mavjudligi xalqaro migratsiya va jahon mehnat bozorining amal qilishini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.⁷

Demografik omillar. Aholining o'sish sur'ati, aholi sonining ko'payishi yoki qisqarishi bilan bog'liq bo'lgan omillar demografik omillar bo'lib sanaladi. Bunday omillar qatoriga birinchi navbatda aholining tabiiy o'sish darajasini kiritish mumkin, chunki tabiiy o'sish migratsion jarayonga ta'sir etishi bilan birgalikda migratsion jarayonning jadallashuv ham o'z navbatida tabiiy o'sishga sabab bo'lishi mumkin. Tabiiy o'sish natijasida mehnatga layoqatli yoshdagi aholi yetishib chiqishiga, ya'ni migratsiya qilishi mumkin bo'lgan aholi ko'payishiga zamin yaratiladi. SHu o'rinda demografik omillarning iqtisodiy omillar bilan uzviy bog'liqligini alohida ta'kidlab o'tish lozim bo'ladi. Jumladan iqtisodiy o'sish bilan tabiiy o'sish o'rtasidagi farqning ortishi ham migratsiyaga katta ta'sir etadi. Ya'ni tabiiy o'sish sur'atlari iqtisodiy o'sish sur'atlaridan yuqoriroq bo'lsa mamlakatda ishsizlar sonining ortishiga va kishilarning chet elga ish izlab chiqishlariga sabab bo'ladi. Tabiiy o'sish sur'atlari iqtisodiy o'sish sur'atlaridan past bo'lsa mamlakatda ishchi kuchiga bo'lgan talab ko'tariladi va chet ellik ishchilarning ish izlab kelishlari ortadi. Misol uchun, 90- yillarning o'rtalarigacha Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti mamlakatlarida (AQSH, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Islandiya, Turkiya, Shveytsariya va Yevropa Ittifoqi davlatlari) iqtisodiy faol aholi yiliga o'rtacha 0,8 foiz ko'paygan, yalpi ichki milliy mahsulot hajmi esa 3 foizga oshgan.⁸

Siyosiy omillar. Ayrim mamlakatlardagi, siyosiy vaziyatning barabar emasligi, ularning iqtisodiy ahvoliga ta'sir etib, mamlakat ishchi kuchinining chetga oqimini keskin kuchaytiradi. SHu jumladan turli siyosiy inqiroz va urushlar natijasida majburiy migrantlar (qochoqlar, deportatsiya qilinganlar) sonining ko'payishiga olib keladi. Sobiq Ittifoqning tarqalib ketishi natijasida nafaqat Ittifoq tarkibidagi davlatlarda balki unga qo'shni bo'lgan sotsialistik lager tarkibidagi davlatlarda siyosiy beqarorlik hollarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Uning natijasida majburiy migrantlar soni ko'paydi. Ekspertlarning ma'lumotiga ko'ra MDH davlatlarida ayni paytda (2003 y.) 1,8 mln. qochoqlar va majburiy migrantlar mavjud.⁹

Ijtimoiy omillar. Aholi migratsiyasini keltirib chiqaruvchi omillar ichida ijtimoiy omillar ham kattagina ahamiyat kasb etadi. L.L. Ribakovskiy migratsiyaning ijtimoiy omillari deganda migratsion jarayonga ma'naviy omillarning ta'sirini tushunadi.¹⁰

M.Q. Qoraxonov migratsion jarayondagi ijtimoiy omillarni kishilarning malakasi va ma'umoti qanchalik yuqori darajada bo'lsa, uning migratsion harakatchanligi (mobilligi) shunchalik tez va u ongli ravishda malakasidan samarali foydalanish mumki bo'lgan joyni qidiradi.¹¹ Shu jumladan o'qish va kasbiy malakani oshirish maqsadlari ham ko'plab kishilarni, ayniqsa yoshlarni migratsiya qilishlariga sabab bo'ladi.

Ijtimoiy omillar ichida etnik omillar ham o'ziga xos mavqega ega. Etnik omillarga- aholining an'analari, urf-odatlar, tili, turmush tarzi kabilarni kiritish mumkin. Ularning har biri migratsiya jarayonini jadallashtirishi yoki sekinlashtirish mumkin. Jumladan, o'zbek xalqining tarixan o'troqligi, o'z tug'ilgan va o'sgan joyiga bog'liqligi, o'rgangan qadriyatlar va turmush tarzini o'zgartirishga moyil emasligi tufayli sobiq Ittifoqdagi boshqa xalqlar ichida eng sust migratsion harakatchanlii bilan ajralib turadi. Biroq so'ngi bir necha yil ichida migrantlar tarkibida o'zbeklar salmog'ining tobora ortib borayotganligini ko'rish mumkin. Til omili ham migratsiyaga sezilarli ta'sir etadi. Kishilarning til bilish bilmasligi ham ularning migratsiya qilishiga yoki migratsiyadan tiyilib turishiga sabab bo'ladi. Misol uchun 1989 yilda o'zbek tiliga "Davlat tili" maqomining berilishi va davlat rasmiy idoralarda o'zbek tilida ish yuritishning lozimligi ta'minlanishi natijasida o'zbek tilini o'rganishni hohlamagan yoki o'rganmagan kishilarning boshqa hududlarga migratsiya qilishlariga sabab bo'ldi.

Ekologik omillar. XX asrning o'rtalaridan migratsiya omillari qatoriga ekologik omillar ham qo'shildi va borgan sari uning ko'lam tobora ortib bormoqda. Ekologik jihatdan o'z hayotlariga havf

⁷ Хакимова М. ва бошқ. Халқаро иқтисодий муносабатлар. Т.; 1997. 140-бет.

⁸ Юқоридаги манба, 141- бет.

⁹ Интернет маълумоти - www.From Uz Com.- сайт Эммигрантов из Узбекистана.

¹⁰ Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. М.; 1987.

¹¹ Караханов М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. Т., 1982.

tug'iladigan joylardan kishilarning ko'chib ketishi tabiiy holdir. Misol uchun, O'zbekistonda ikkita yirik ekologik havf o'chog'i mavjud. Bular Orol dengizining qurishi bilan bog'liq ekologik havf o'chog'i va Surxondaryo viloyatining Tojikiston bilan chegara hududlari (Tursunzoda alyuminiy zavodi atmosferaga chiqindilarni chiqarishi natijasida) bo'lib, bu yerlardagi kishilar o'zlarining va avlodlarining kelajak taqdirini o'ylab boshqa ekologik jihatdan havsizroq hududlarga ko'chib ketmoqdalar. Birgina O'zbekistonning Orolbo'yi hududlaridan 90-yillarda Qozog'istonga- qariyb 30 ming, Turkmanistonga – 4 ming va O'zbekistonning boshqa hududlariga qariyb 20 ming kishi ko'chib ketishga majbur bo'lishgan.¹²

Xalqaro migratsiya. Xalqaro migratsiyaning iqtisodiy samaradorligi. Aholi o'zi yashab turgan mamlakatdan boshqa mamlakatlarga, qit'alarga ko'chib borsa bunday migratsiyani tashqi yoki xalqaro migratsiya deb ataymiz. Aholining migratsion harakatiga ko'plab omillar ta'sir etishi mumkin. Ularga ijtimoiy: siyosiy, milliy, diniy, ekologik, harbiy va demografik omillarni kiritish mumkin. Umuman xalqaro migratsiyani olti guruhga ajratiladi:

1.Oilaviy va boshqa sabablarga ko'ra, doimiy yashash maqsadida bir davlatdan ikkinchi davlatga ketgan emmigrantlar.

2.Migrant mehnatkashlar.

3.Nolegal immigrantlar.

4.Qochoqlar.

5.Studentlar, stajer-tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar va uqituvchilar.

6. Turli maqsadda ko'chib yuruvchilar turistlar, dam oluvchilar, anjumanlarga qatnashuvchilar va h.k.

Hozirgi xalqaro migratsiyada asosiy o'rinni mehnat migratsiyasi egallaydi. Chunki xozirgi davrda insonning yashaashi uchun iqtisodiy omilning ahamiyati kuchaydi. Dunyoda va uning alohida hududlarida jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir tarixiy davrlarida turli ijtimoiy guruhlaridagi migratsion harakatni o'rganishda migratsiya ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ayniqsa migratsiya jarayonini demografik nuqtai nazardan o'rganilganda uning ko'rsatkichlari atroflicha tahlil etiladi.

Migratsiya ko'rsatkichlari:

1.Migratsiyaning absolyut va nisbiy son ma'lumotlari.

2.Migratsion harakatning intensivligi yoki koeffitsienti ma'lum hududda yashovchi aholida har 100 kishiga to'g'ri keluvchi migrantlar soni).

3.Migratsiya saldosi (bir yil davomida ko'chib kelgan aholi bilan, ko'chib ketgan aholining ayirmasiga) teng.

Aholining bir ijtimoiy-iqtisodiy muhitdan ikkinchi muhitga o'tishi uning demografik mayliga (nikohga kirish va oila qurishiga, oiladagi farzandlar soniga, oila mustahkamligiga munosabati va h.k.) bevosita ta'sir etadi. Shuningdek, aholi migratsiyasi mehnat resurslari shakllanishida ham muhim omillardan hisoblanadi. Migrantlar oqimi aholining yosh jinsiy tarkibida o'z aksini topadi. Mehnat resurslari ortib boradi. Natijada qator muammolar yuzaga keladi yoki aksincha mehnat resurslarining kamayib ketish hollari ham yuzaga kelishi mumkinki, bu ham muammolarga sabab bo'ladi.

BMT ma'lumotlariga ko'ra 2000 yilda dunyo bo'yicha 175 million xalqaro migrantlar mavjud bo'lgan. Bulardan deyarli 50 foizi ayollar, qariyb 4 millioni qochoqlardir. 1990 yildan 2000 yilgacha bo'lgan davrda har 3/2 migrant SHimoliy Amerikaga to'g'ri kelgan. 1980 yilgacha kam rivojlangan davlatlarda xalqaro migrantlar umumiy sonining har 5/3 tasi o'ta rivojlangan mamlakatlarda joylashgan. Bugungi kunda iqtisodiyot o'ta muhim jglobal ahamiyatga ega bo'lgan bir vaqtda migrantlar oqimi tobora jadallashmoqda. Ayniqsa, ishga jolashish, ish topish maqsadida ayol migrantlar miqdori oshib bormoqda. Xalqaro aholining almashinishi aholini jo'ntuvchi (tranzit) va qabul qiluvchi hududlar uchun iqtisodiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va demografik ta'siri ahamiyatli bo'ladi.

Xalqaro migratsiyada aholi ko'chib ketayotgan, ko'chib kelayotgan migratsiya ohimini to'g'ri boshqarish muhim ahamiyatga ega. migratsiya natijasida noqonuniy odamlarni olib o'tish va sotish, OITS infeksiyasini va boshqa kasalliklarni u davlatdan bu davlatga tashish kabi noxush holatlar tobora rivojlanmoqda. Shuningdek, rivojlangan davlatlardan rivojlanayotgan davlatlarga migrantlarning pul o'tkazishi migratsiyaning iqtisodiy nuqtai-nazardan salbiy ko'rinishidir. Malakali

¹² Alikhan Aman, Population migration in Uzbekistan (1998-1999). T., 2000. 84-ber.

mutaxassislar va erkaklar migratsiyada ishtirok etish, ayollarning oilada xo'jayin bo'lib qolishiga va hatto oilalarning buzilishiga ham olib kelmoqda.

Migrantlar tarkibini taxlilidan ularda asosan erkaklar va yoshlar ko'plab qatnashishini ta'kidlash lozim. Bolalar, ayollar va qariyalar yuqorida keltirilgan sabablar tufayli kamdan-kam yashash joyini o'zgartiradi.

Xalqaro migratsiyada ishtirok etib mamlakatimizga ko'chib kelayotganlarning aksariyatini ishbilarmonlar, tadbirkorlar, ilmiy hodimlar, elchixona hodimlari tashkil etadi. Bular vaqtincha yashab keyin vataniga qaytib ketishadi.

Kam sonli aholisi bo'lgan davlatlar uchun tashqi migratsiya (ko'chib ketish) demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy xarakterga ega muammolarni keltirib chiqaradi. Respublikamiz aholisining xalqaro migratsiyadagi ishtiroki bunday munday muammolarga olib kelgani yo'q. Ammo, zamonaviy xalqaro aholi migratsiyasi masshtabi borgan sari kengayar ekan ko'p millatli aholisi bo'ldgan O'zbekiston uchun davlatlararo migratsiya sezilarli ahamiyatga ega bo'ladi.

Manbalarda ko'rsatilishicha 90-yillar boshida dunyo bo'yicha 25 mehnatkash ishchi migrant ro'yxatga olingan. Ularning yarmidan ortig'i rivojlangan davlatlardan chiqqan bo'lib 3/2 qismi industrial rivojlangan davlatlarga borib joylashgan. Xalqaro migratsiyada oxirgi yillari aholi o'rtasida tabaqalanish kuchayganligi oqibatida noqonuniy migrantlar soni oshdi. Nelegal migrantlarning asosiy qismini yollanib ishlovchilar tashkil etmoqda. Bunday ishchi-migrantlar ko'pchilik davlatlar arzon ishchi kuchi sanaladi. 1990-yillardan keyin sobiq Ittifoq respublikalari aholisi ichida xuddiy shunday (nelegal) yashirin migratsiyada qatnashuvchi migrantlar soni ko'paydi, ayniqsa, aholisi soni ko'p, ishsizlik baland bo'lgan hududlarda bu yanada o'sdi. Yevropa, Osiyoning rivojlangan davlatlari, Rossiya (O'rta Osiyo respublikalari uchun) asosiy immigratsiya davlatlari bo'lib qoldi.

Migratsiya jarayonini boshqarish, yo'lga qo'yish har bir davlat migratsiya siyosatining bosh vazifasidir. Demak, davlatlararo, davlat ichidagi aholining mexanik harakatini to'g'ri tashkil etish malakali mutaxassislarni yo'qotish oldini olish, mutaxassislarni almashishni amalga oshirish, mavjud mehnat resurslaridan foydalanish yo'llarini izlab, ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, aholi turmush darajasini ko'trish bugungi kunda rivojlanayotgan davlatlar oldidagi muammolardan hisoblanadi. Aholining mexanik harakati hudud ijtimoiy-iqtisodiy va demografik vaziyatni yaxshilashga xizmat qilmog'i lozim.

Ichki migratsiya va uning oqibatlari. Agar aholi mamlakat ichida hududlar bo'ylab (shahar-qishloq, qishloq-shahar, tuman-viloyat va hokazo) ko'chishni amalga oshirsa bunday migratsiya ichki migratsiya deyiladi.

Kengroq manoda *Ichki migratsiya* deb biror bir mamlakat, viloyat yoki ma'muriy hududiy birlik ichida aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chishidir. Bu xil migratsiya ham o'z navbatida to'rt yo'nalishga bo'linadi: shahardan-shaharga, shahardan-qishloqqa, qishloqdan-shaharga, qishloqdan-qishloqqa.

Xalqaro migratsiya jarayoni bilan birga mahalliy ichki migratsiya ham respublikada mustaqillik yillari ancha jonlandi. Ichki migratsiyada qishloqdan-shaharga va shahardan-shaharga yo'nalishlari bo'yicha aholi harakati kuchaydi. Ya'ni qishloq joylarda ba'zi korxona va xo'jaliklardagi ishlarning to'xtab qolishi aholining, ayniqsa yoshlarning ish izlab markaz shaharlarga qatnoviga olib keldi. Umuman O'zbekiston uchun ichki migratsiyada vaqtincha yashash joyini o'zgartiradiganlar va mayatniksimon migratsiyada ishtirok etadiganlar hamma davrlarda ustun bo'lib kelgan. Shaharlar o'rtasidagi aholi almashinishi ham kichik shaharlarda yashovchilarning yirik shaharlarga ko'chishi hisobiga ancha katta.

Mamlakat aholisini xalqaro va ichki migratsiyada ishtirok etishini ham salbiy, ham ijobiy tomonlarga egaligini yuqorida keltirib o'tgandik. O'zbekiston uchun chet davlatlarga ko'chib ketayotganlar ichidagi yetuk mutaxassislar katta yo'qotish hisoblanadi. Ayniqsa, fan, maktab, sog'liqni saqlash, huquq sohasidagi malakali yetuk mutaxassislar shular jumlasidandir.

Demografik o'tish nazariyasida migratsiya roli. Demografik o'tish, deb aholi takror barpo bo'lishini, bir turdan ikkinchi turga (kengaygan aholi takror barpo bo'lishidan, qisqargan aholi takror barpo bo'lishiga) o'tishiga aytiladi. Demografik o'tish kontseptsiyasi fanda birinchi marta frantsuz demografi L.Landri tomonidan 1903-1934 yillarda yaratilgan va uni demografik revolyutsiya deb atalgan. 1945 yilda amerikalik demograf F.Noutsteyn «Demografik o'tish» iborasini taklif etdi.

XIX asrning oxirida aholi tug'ilishi va o'lim xollari biologik qonuniyatlargagina emas, balki

sotsial shart-sharoitlar bilan bog'liq holda sodir etilishi qayd etilgan. Jamiyat tarixiy rivojlanishi jarayonida aholi takror barpo bo'lishida chuqur o'zgarishlar yuz berdi. 1950 yillarga kelib, jamiyatda demografik jarayonlar (nikoq, tug'ilish va o'limni) boshqarish jarayoni keng tarqaldi. Jamiyat taraqqiyotida ro'y bergan yirik ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlar, Aholining demografik mayliga bevosita ta'sir etdi. Ayniqsa, qator davlatlarda Aholining farzandlar soniga bo'lgan munosabati o'zgardi. Ko'pbolalik o'rnini o'rtacha bolalik, kam bolalik egallay boshladi. Oilani ko'p farzandga bo'lgan talabi asta-sekin urbanizatsiya jarayoni, sanoatni rivojlanishi, ayollar bilim darajasini oshib borishi, ijtimoiy qayotdagi o'rnini o'zgarib borishi bilan bog'liq holda kamaya bordi. SHuningdek jamiyatda ilm-fanning, ayniqsa tibbiyotning rivojlanishi, aholiga tibbiy xizmatning keng tarqalishi aholi o'rtasida o'limni keskin kamayishiga, o'rtacha umr ko'rish davrini esa uzayishiga sabab bo'ldi. Xomiladorlikni oldini oluvchi vositalar xaqidagi bilimlar muntazam shakllanib bordi. Bu vositalaridan foydalanish, esa keng tarqala boshladi. Qator davlatlarda tug'ilishni nisbati yuqori darajada saqlanib turishi, o'limning esa keskin kamayishi, aholi sonini birdan o'sib borishiga sabab bo'ldi. Bu jarayon dunyodagi rivojlanayotgan davlatlarda, ayniqsa 1960-1970 yillarda keskin tus oldi. Aholi sonini tez sur'atlar bilan ko'payib borishini aholishunos olimlar «Demografik revolyutsiya» yoki «Demografik portlash» deb atadilar. Aholining bunday tez sur'at bilan ko'payib borishi qar bir davlat uchun ijtimoiy iqtisodiy muammolarni yuzaga keltirdi. Natijada ko'pgina davlatlar o'sib borayotgan aholi sonini cheklashga qarakat qildilar, «Tug'ilishni nazorat etish» dasturi qabul qilindi va tug'ilish jarayoni ekzogen (tashqi) omillar ta'sirida boshqarila boshlandi. Aholi takror barpo bo'lishini tashkil etgan ikki asosiy jarayon tug'ilish va o'limni boshqarilishi aholi takror barpo bo'lish sur'atini, o'zgarishiga olib keldi. Aholi takror barpo bo'lishi bir turdan ikkinchi turga o'ta boshladi. Ushbu xolni yuqorida qayd etilganidek- «demografik o'tish», deb belgilandi. Demografik o'tish jarayoni bosqichma-bosqich sodir bo'ldi. Muttaxassislar tomonidan demografik o'tish to'rt bosqichga ajratildi.

Birinchi bosqich. Bu bosqich rivojlangan mamlakatlarda XX asr o'rtalarida kuzatildi. Unda aholi o'rtasida tug'ilish va o'lim xollari kamaya boshladi. Lekin o'lim tug'ilishga qaraganda juda tez sur'at bilan kamayadi. Ba'zi davlatlarda esa tug'ilish deyarli kamaymaydi. Natijada Aholining tabiiy o'sishi juda yuqori darajada bo'ladi.

Ikkinchi bosqich. O'limning kamayishi jarayoni davom etadi va kamayishi eng kulminatsion nuqtaga yetadi. Tug'ilishning kamayish sur'ati esa jadallashadi. Natijada, aholi tabiiy o'sishi sekinlasha boradi.

Uchinchi bosqich. Ushbu bosqichda yuqori bosqichlarda ro'y bergan tug'ilishni va o'limni kamayishi, aholi o'rtacha umr ko'rish muddatini uzayishi natijasida aholi tarkibida qariyalar salmog'i ko'payib boradi. Bu xol o'lim xolatini ko'payib borishiga olib keladi. Tug'ilish yana ham kamayib boradi va oddiy aholi takror barpo bo'lishi sodir bo'ladi. Ya'ni netto koeffitsient 1 ga tenglashadi. Boshqacha qilib aytganda. Qar bir ona o'z o'rniga faqat bittadan qizni-bo'lajak onani qoldiradi holos. Bu bosqichda aholi yosh tarkibida stabillashuv to'liq kuzatilmaydi. Aholi tarkibida o'lim xollari kam bo'lgan guruq-yoshlar salmog'i nisbatan baland bo'ladi.

To'rtinchi bosqichda o'lim hollari yuqori darajada bo'ladi. O'lim va tug'ilish koeffitsientlari tenglashadi. Demografik stabillashuv jarayoni tugallanadi.

Migratsiyaning mutloq va nisbiy ko'rsatkichlari. Migratsiya jarayonini tavsiflashda qator miqdoriy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Miqdoriy ko'rsatkichlar aholi mexnaik harakatining dunyo miqyosida, ma'lum bir davrlardagi holatini aniq, asosli ifodalashga xizmat qiladi.

Migratsiyaning miqdoriy ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

1. Migratsiyaning mutloq va nisbiy ma'lumotlari.
2. Migratsiya koeffitsienti.
3. Migratsiya saldosi.

Ma'lum hududda yashovchi aholining har 100 kishisiga to'g'ri keluvchi migrantlar soni migratsion harakatning intensivligi yoki koeffitsientini ko'rsatadi. U yiliga o'rtacha taxminan 5-6 foizga teng, lekin bu raqam turli joylarda katta farq qiladi.

Biron bir davlat, shahar, tuman, qishloqdagi migratsiyalarning samaradorligi- migratsiya saldosi deyiladi, u bir yil davomida ko'chib kelgan aholi bilan ko'chib ketgan aholining ayirmasiga teng. Migratsiya saldosi ijobiy yoki salbiy bo'ladi va u absolyut (masalan, yiliga 5000 kishi) hamda nisbiy ko'rsatkichlarda (100 yoki 1000 kishi hisobiga) ifodalanadi.

Aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chishi aholi geografiyasiga, tarkibi va dinamikasiga

katta ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir nafaqat kichik, alohida aholi manzilgohlarid, balki yirik materik, region, mamlakatlar doirasida ham seziladi. SHuniingdek, aholining mexanik harakati natijasida aholi soni, zichligi, uning ko'payishi ko'rsatkichlari va demografik vaziyat ham o'zgaradi. Bu o'zgarish salbiy va ijobiy tusga ega bo'ladi.

Aholi migratsiyasining salbiy tomoni shundaki, migrantlar oqimi yo'nalgan rayonlarda ko'chib kelganlar soni, ko'chib ketganlar sonidan ortiq bo'ladi. Aholi soni o'sib boradi, yosh tarkibi, ko'chish jaryonlaridan faol ishtirok etuvchi yoshlar salmog'iing yuqoriligi bilan farq qiladi. Bu xol kelajakda aholi ko'chib kelayotgan regionlardagi demografik vaziyatni yaxshilashga va aholi tabiiy harakati sur'atlarining oshishiga imkon beradi. Bir paytlar O'zbekistonning Mirzacho'l, Qarshi cho'llari hududiga Farg'ona vodiysi, Samarqand, Jizzax va Qashqadaryo viloyatlaridan aholi ko'chib kelib joylashgan. Bu yuqorida keltirilgan holatlarga misol bo'lishi bilan birga yetishmayotgan mehnat resursining ta'minlanishiga ham yordam berdi.

Aholi ko'chib ketayotgan hududlardan katta yoshdagi kishilar salmog'ining kamayishi ro'y beradi. Natijada tug'ilish nisbatan kamayadi, o'lining o'rtacha miqdori yuqori bo'ladi, aholining o'sish sur'atlari pasayadi yoki uning soni kamayib boradi. Aholining tabiiy harakati aholi ko'chib ketgan va aholi ko'chib kelgan hududlarda bir-biridan keskin farq qiladi. CHunki har ikki jarayonda ham aholining jinsiy, yosh tarkibida u yoki bu tarzda buzilishlar ro'y beradi. Bu aholining tabiiy harakati sur'atiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Aholining jinsiy va yosh tarkibidagi, uning o'sish sur'atlaridagi o'zgarishlar, mehnat resurslarining keragidan ortib ketishiga yoki ularning yetishmasligiga olib keladi. Umuman olganda, aholi migratsiyalari- bu mamlakatning turli hududlari va xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasida mehnat resurslarini qayta taqsimlanishining vositasidir. CHunki, asosan ma'lum kasb malakaga ega bo'lgan kishilar ko'chib yuradilar. Yangi qurilish va qishloq xo'jalik yerlari o'zlashtirilayotgan hududlarga malakali ishchi kuchi kelishi, ularning iqtisodiy rivojlanishini tezlashtiradi, ishlab chiqarishning nisbatan mukammal texnika turlarini rivojlantirishga imkon beradi.

Migrantlar tarkibi ayrim hududlar aholisining madaniy darajasiga, bilimiga ta'sir ko'rsatadi, etnik assimilyatsiya jarayonlarini va ko'p tillikning tarqalishini belgilab beradi. Turli xil etnik guruhlarning aralashishi oqibatida yangi etnik birliklar paydo bo'lishiga, ommaviy aholining ko'chishi yoki ko'chirilishi sabab bo'ladi. Masalan, respublikamizga Ulug' Vatan urushi yillari, 1966 yilgi Toshkent zilzilasidan so'ng ommaviy rusiyazon millatig mansub kishilarning ko'chib kelishi mintqa aholisining tarkibi, etnik tuzilishida o'zgarishlarga sharoit yaratadi. Boshqa millat vakillari ko'chib kelgan hududlar, yangi o'zlashtirilgan yerlar aholisi irqiy va milliy tuzilishiga ko'ra xilma-xil bo'ldi. Aholi migratsiyalari ilgari odamlar yashamagan hududlarni aholi bilan ta'minlashga va o'zlashtirishga, aholi tarqalgan yirik yangi areallarni barpo etishga, mamlakat ayrim qismlari orasidagi iqtisodiy va sotsial rivojlanish darajalarini tenglashtirishga imkon beradi. Bunda migratsiyalarning yo'nalishlari hududiy bo'lgan iqtisodiy va sotsial vazifalarning hal etishga yordam berishi zarurdir. Migratsiya jarayonlarini boshqarishda davlat migratsiyalar va ularning geografiyasi to'g'risidagi miqdoriy ko'rsatkichlardan kishilarning ko'chib yurish sabablar haqidagi xilma-xil ma'lumotlardan foydalaniladi. Ana shu asosda aholining u yoki bu hududga migratsiyasini rag'batlantiruvchi tadbirlar ishlab chiqildi va amalga oshiriladi. Bu tadbirlar ko'pincha katta harajat talab qiladi. Migratsiyani vujudga keltiruvchi sabablar qilib iqtisodiy, siyosiy va ixtiyoriy ko'chib yurishlar ko'rsatiladi. Aytaylik ma'lum bir hududda istiqomat qiluvchi aholi o'zi yashab turgan joyga nisbatan yashash darajasi ustun bo'lgan hududga ko'chib o'tishni iqtisodiy sabb bilan bog'laymiz. Davlat tuzumidagi siyosiy vaziyat va undagi o'zgarishlar, chegaralarning qayta ko'rilishi oqibatida aholi manzilgohlarining u yoki bu davlat chegarasiga o'tish va hokazo sabablar aholining ko'chib yurishiga olib keladi. Bunga misol tariqasida sobiq Ittifoqning parchalnib har bir davlat mustaqillikka erishuvi millatlarning u davlatdan bu davlatga ko'chib o'tishini tezlashtiradi. Ko'plab rusiyazon kishilarning o'z ona vatanlariga qaytib ketishi, chet davlatlarga ko'chib ketish hollari shular jumlasidandir. Uchinchi sabab qilib turli xil baxtsiz hodisa, tabiiy sharoit, turmush tarzidagi noqulayliklar tufayli aholi ixtiyoriy ravishda bir joydan- ikkinchi joyga ko'chib o'tadi. So'nggi o'n yilda migratsiya masshtabi mamlakatimizda ham, mamlakatlararo ham kengayib u siyosiy ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekistonda migratsiya geografiyasi. Sobiq Ittifoq respublikalaridagi iqtisodiy ahvolning pasayishi, xo'jalik aloqalarining uzilishi, turmush darajasidagi noxushliklar, ishlab chiqarish korxonalarining to'xtab qolishi kabilar ishsizlik muammosini keltirib chiqardi. Natijada Rossiyadan aholi xorij dvltlariga ish izlab, yaxshiroq daromad topish maqsadlarida chimqib ketmoqdalar. Bu esa

yanada aholi soning kamayishiga sabab bo'lmoqda. Rossiyaga ko'chib kelayotgan immigrantlar O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'istondandir.

O'zbekistondan ham xorijga, Rossiyaga va boshqa hududlarga turli maqsadlarda migratsiyada ishtirok etib chiqib ketayotganlar hammamizga ma'lum. Respublikamizdan chiqib ketayotgan emigrantlar tarkibida birinchidan bir vaqtlr kelib qolgan rusiyazon millatga mansub kishilar, ularning farzandlari yana vatanlariga qaytishmoqda. Ikkinchidan yahudiylar, nemislar, greklar, qozoqlar, mesxeti turklar o'z ona yurtlariga yoki boshqa davlatlarga ko'chib ketishmoqda. Bunday migratsiyani etnik migratsiya deb ham atash mumkin. Uchinchidan, mahalliy millat vakillari (o'beklar) ichidan ham ish izlab, o'qish yoki qarindoshlari orqali boshqa joylarga borib yashash maqsadlarida tashqi migratsiyada faol ishtirok etishmoqdaki- bu ommaviy mehnat migratsiyasi hisoblanadi. Ushbu migratsiyada ishtirok etayotganlar vaqtincha va doimiy yashash uchun ketishadi. O'zbekiston aholisining xalqaro migratsiyadagi ishtiroki ko'proq chetga ko'chib ketuvchilar hisobiga bo'lib migratsiya salbdosi manfiy tus olgan. Xalqaro migratsiyada ishtirok etib mamlakatimizga ko'chib kelayotganlarning aksariyatini ishbilarmonlar, tadbirkorlar, ilmiy hodimlar, elchixona hodimlari tashkil etadi. Bular vaqtincha yashab keyin vataniga qaytib ketishadi. Xalqaro migratsiya jarayoni bilan birga mahalliy ichki migratsiya ham respublikada mustaqillik yillari ancha jonlandi. Ichki migratsiyada qishloqdan-shaharga va shahardan-shaharga yo'nalishlari bo'yicha aholi harakati kuchaydi. Ya'ni qishloq joylarda ba'zi korxona va xo'jaliklardagi ishlarning to'xtab qolishi aholining, ayniqsa yoshlarning ish izlab markaz shaharlarga qatnoviga olib keldi. Umuman O'zbekiston uchun ichki migratsiyada vaqtincha yashash joyini o'zgartiradiganlar va mayatniksimon migratsiyada ishtirok etadiganlar hamma davrlarda ustun bo'lib kelgan. SHaharlar o'rtasidagi aholi almashinishi ham kichik shaharlarda yashovchilarning yirik shaharlarga ko'chishi hisobiga ancha katta. Mamlakat aholisini xalqaro va ichki migratsiyada ishtirok etishini ham salbiy, ham ijobiy tomonlrga egaligini yuqorida keltirib o'tgandik. O'zbekiston uchun chet davlatlarga ko'chib ketayotganlar ichidagi yetuk mutaxassislar katta yo'qotish hisoblanadi. Ayniqsa, fan, maktab, sog'liqni saqlash, huquq sohasidagi malakali yetuk mutaxassislar shular jumlasidandir.

Kam sonli aholisi bo'lgan davlatlar uchun tashqi migratsiya (ko'chib ketish) demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy xarakterga ega muammolarni keltirib chiqaradi. Respublikamiz aholisining xalqaro migratsiyadagi ishtiroki bunday munday muammolarga olib kelgani yo'q. Ammo, zamonaviy xalqaro aholi migratsiyasi masshtabi borgan sari kengayar ekan ko'p millatli aholisi bo'ldgan O'zbekiston uchun davlatlararo migratsiya sezilarli axamiyatga ega bo'ladi. Manbalarda ko'rsatilishicha 90-yillar boshida dunyo bo'yicha 25 mehnatkash ishchi migrant ro'yxatga olingan. Ularning yarmidan ortig'i rivojlangan davlatlardn chiqqan bo'lib 3/2 qismi industrial rivojlangan davlatlarga borib joylashgan. Xalqaro migratsiyada oxirgi yillari aholi o'rtasida tabaqalanish kuchayganligi oqibatida noqonuniy migrantlar soni oshdi. Nelegal migrantlarning asosiy qismini yollanib ishlovchilar tashkil etmoqda. Bunday ishchi-migrantlar ko'pchilik dvlatlar arzon ishchi kuchi sanaladi. 1990-yillardn keyin sobiq Ittifoq respublikalri aholisi ichida xuddiy shunday (nelegal) yashirin migratsiyada qatnashuvchi migrantlar soni ko'paydi, ayniqsa, aholisi soni ko'p, ishsizlik baland bo'lgan hududlarda bu yanada o'sdi. Yevropa, Osiyoning rivojlangan davlatlari, Rossiya (O'rta Osiyo respublikalari uchun) asosiy immigratsiya davlatlari bo'lib qoldi.

Migratsiya jarayonini boshqarish, yo'lga qo'yish har bir davlat migratsiya siyosatining bosh vazifasidir. Demak, davlatlararo, davlat ichidagi aholining mexanik harakatini to'g'ri tashkil etish malakali mutaxassislarni yo'qotish oldini olish, mutaxassislarni almashishni amalga oshirish, mavjud mehnat resurslaridan foydalanish yo'llarini izlab, ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, aholi turmush darajasini ko'trish bugungi kunda rivojlanayotgan davltlar oldidagi muammolardan hisoblanadi. Aholining mexanik harakati hudud ijtimoiy-iqtisodiy va demografik vaziyatni yaxshilashga xizmat qilmog'i lozim.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge University Press, 2010-442 p.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.- 368 б.
3. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Тафаккур, 2011. – 159 б.

4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
6. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январ, № 11.
7. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана. – Т., 2009.
8. Alikhan Aman, Population migration in Uzbekistan (1998-1999). Т., 2000.
9. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. М.; 1987.
10. Караханов М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. Т., 1982.
11. Бўриева М.Р. Демография асослари. Т., 2002.
12. Демографический энциклопедический словарь, М., 1985., 243-244- бет.
13. Ҳақимова М. ва бошқ. Халқаро иқтисодий муносабатлар. Т.; 1997. 140-бет.

Internet saytlari

14. <http://www.demoscope.ru>.
15. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
16. <http://www.From.Uz.Com>. - сайт Эммигрантов из Узбекистана.
17. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
18. <http://stat.uz>.
19. <http://ziyo.net>

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Aholi migratsiyasi nima va uning qanday turlari mavjud?
2. Aholi migratsiyasini qanday omillar keltirib chiqaradi?
3. Xalqaro migratsiya nima va u iqtisodiy samaradorlikka qanday tasir o'tkizadi?
4. Ichki migratsiya qanday oqibatlariga olib keladi?
5. Migratsiyaning qanday ko'rsatkichlari mavjud?
6. Bugungi kunda O'zbekistonda migratsiya geografiyasi qanday holatda?

Ma'ruza 7: Demografik prognozlashtirish.

Reja:

1. Demografik prognoz va uning turlari.
2. Demografik prognozlashtirishning metodologik asoslari va yondoshuvlari. Demografik prognoz metodlari.
3. Aholi prognozida matematikaning roli.
4. Demografik prognozlar tarixi.
5. Demografik jarayonlarni: tug'ilish, o'limni prognoz qilish.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Demografik prognoz, demografik prognoz metodlari, qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli demografik bashoratlar, demografik yondashuv, matematik usul, prognoz aniqligi, "yosh siljitish" metodi, filosofik yondashuv, otsilogik yondashuv, ekologik qarash.

Demografik prognoz va uning turlari. Demografik bashorat deganda ma'lum hudud aholisining soni, tarkibi va demografik vaziyati istiqbolini ilmiy asoslangan holda oldindan aniqlash tushuniladi. Qar qanday ijtimoiy-iqtisodiy bashoratlar, demografik bashorat zaminida tuziladi. Kelajakda ishlab chiqarish lozim bo'lgan maxsulotlar miqdorini rejalashtirish, aholiga xizmat qiluvchi barcha sotsial soqalarni rivojlantirish uchun avvalo kelajakdagi aholi soni, yosh-jinsiy tarkibi, oilalar sonini bilish lozimdir. Ayniqsa, Aholining yosh tarkibi bo'yicha bashorati muqim ahamiyatga egadir. Kelajakda maktabgacha bo'lgan bolalar muassasalari, maktablar, oliy va maxsus o'quv yurtlarini qurilishini rejalashtirish uchun kelajakda qancha bola maktabgacha muassasalariga qatnashi mumkin,

qancha bola maktab yoshiga yetishi. qancha bola maktabni tugatib oliy va maxsus o'quv yurtlariga borishi xaqidagi ma'lumotlar zarurdir.

Hisoblanadi yosh-jinsiy tarkibi xaqidagi bashorat tibbiy xizmat ko'rsatish tizimining rivojlanishi uchun ham muxim ahamiyat kasb etadi. Aholi yosh-jinsiy tarkibi bo'yicha tuzilgan bashorat asosida kelajakda qancha bolalar va ayollar shifokorlari, Aholining kekxa guruqiga xizmat qiluvchi kardiologlar, onkologlar, nevroptologlar kabi muttaxassislar tayyorlash rejalashtiriladi.

Kelajakda, yangi ish o'rinlarini tayyorlash, xalq xo'jaligi soqalarini rivojlantirish istiqbollarini aniqlashda esa mehnat yoshidagi aholi xaqidagi bashorat ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Umuman, iqtisodiyot va hisoblanadi ijtimoiy qayotining barcha qirralari istiqbolini rejalashtirishda shu sotsial jarayonlarning qatnashchilari, iste'molchilari va yaratuvchilari bo'lmish, aholi guruqlari xaqidagi demografik bashorat zarurdir. Aks holda kelajak uchun rejalashtirilgan qar qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayon ijobiy natija bermaydi.

Demografik bashorat, demografiya fani va demografik tadqiqotlarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Demografik bashorat-bashorat etilayotgan davrga qarab, qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'ladi.

Qisqa muddatli demografik bashorat –5 yilga mo'ljallangan bo'lib, turli xo'jalik va rejalashtirish tashkilotlarida ko'proq qo'llaniladi. Qisqa muddatli bashoratda aniqlik darajasi nisbatan yuqori bo'ladi. Chunki 5 yil davomida hisoblanadi o'limi va tug'ilish jarayonida ham keskin o'zgarish ro'y bermaydi. Mehnat resurslari, farzand ko'rish yoshidagi aholi guruqi, nafaqa yoshidagi aholi guruqlari xaqidagi ma'lumotlar aniq bo'ladi. Asosan tug'iladigan bolalar soni maxsus qisob-kitoblar, uslublar orqali hisoblanadi.

O'rta muddatli demografik bashoratlar–30 yilgacha bo'lgan davr uchun hisoblanadi. Ushbu bashoratda hisoblanadi tug'ilish va o'lim jarayonlari, aholi migratsiyasida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar ilmiy asosda o'rganiladi va bashorat tuzishda qisobga olinadi.

Uzoq muddatli demografik bashoratlar 30-60 yilga mo'ljallanadi. Bunday bashoratlar aholi tug'ilishi va o'limining kelajakdagi o'zgarishlar xaqidagi gipotezalarga asoslanadi. Uzoq muddatli demografik bashoratda aholi migratsiyasini qisobga olish bir muncha murakkabroq kechadi. Chunki aholi migratsiyasi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bilan bir qatorda jamiyatda, tabiatda yuz bergan tasodifiy jarayonlar bilan ham bog'liqdir. Shu tufayli uzoq muddatli demografik bashoratlarining aniqlik darajasi nisbatan pastroq bo'lishi mumkin.

Regionlar bo'yicha asosiy demografik ko'rsatkichlar va bashoratlar 1975-2015 yy.

(Kvasha A.YA., Iontseva V.A. bo'yicha)

Regionlar	Aholi soni (mln)	O'rtacha umr davri	Shahar aholisi %	Yosh guruhlarining aholi sonidagi ulushi %	
				15 yoshgacha	65 yosh va undan katta
Dunyo bo'yicha					
1995	5759	64,7	45,2	31,9	6,5
2015	7609	70,2	55,6	27,1	7,8
Rivojlangan davlatlar					
1995	1224	74,6	74,2	20,9	12,9
2015	1366	77,5	80,8	19,5	15,4
Rivojlanayotgan davlatlar					
1995	4515	62,4	37,2	34,9	4,8
2015	6242	68,6	50,1	28,9	6,2
Afrika					
1995	744	53,0	34,7	44,8	3,1
2015	1265	61,1	47,6	40,0	3,3
Lotin Amerikasi					
1995	482	68,0	74,2	33,8	5,1
2015	637	72,0	81,8	26,4	7,1
Shimoliy Amerika					

1995	292	76,1	76,4	21,8	12,6
2015	341	78,8	82,2	19,0	14,4
Osiyo					
1995	3408	64,8	31,2	32,2	5,4
2015	4461	71,1	47,3	25,5	7,3
Yevropa					
1995	516	75,2	75,0	19,0	14,1
2015	540	78,0	81,6	18,2	16,8

Demografik prognozlashtirishning metodologik asoslari va yondoshuvlari. Demografik prognoz metodlari. Demografik bashoratlar ishlab chiqishda demografiya fani, birinchi navbatda o'rganilayotgan hudud yoki ijtimoiy guruh aholisining demografik maylini (demografik jarayonlariga bo'lgan munosabati) atroflicha tahlil etadi va ayni shu asosda demografik jarayonlarda kelajakda kutilayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib beradi.

Demografik bashoratning eng oddiy uslubi aholi umumiy sonini ma'lum davridagi o'zgarishini aniqlashdir. Bu uslubda bashorat qilinayotgan davrning boshlanishidagi demografik holat asos qilib olinadi va shu holatga asosan bashorat qilinadigan davr uchun aholi soni hisoblanadi. Ushbu uslub quyidagi formulada o'z aksini topgan:

$$P_1 = P_0 \cdot e^{\kappa \cdot t}$$

$R1$ -bashorat qilinayotgan davrning oxiridagi aholi soni.

$R0$ -bashorat etilayotgan davrning boshlanishidagi aholi soni.

K - bashorat qilinayotgan davr uchun nazarda tutilgan Aholining o'sishi.

t - bashorat etilayotgan davr.

e -natural logarifmlar asosi.

Yuqorida qayd etilgan uslub yordamida ma'lum hududdagi Aholining umumiy soni bashorat etiladi. Lekin, bu bashorat aholi sonidagi o'zgarishni juda aniq ko'rsata olmaydi. Chunki bashorat etilayotgan davrda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni o'zgarishi bilan bog'liq holda tug'ilish, o'lim va aholi migratsiyasida keskin o'zgarishlar ham bulishi mumkinki, ular aholi soniga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Demografik tadqiqotlarda Aholining yosh va jinsiy tarkibi bo'yicha bashorat etish juda ahamiyatli bo'lib, unda aholi tarkibidagi o'zgarishlar nisbatan aniq yoritiladi. Aholining yosh-jinsi bo'yicha bashorat etishda yosh guruqlarning «surish» uslubi qo'llaniladi. Bunday uslubda bashorat etilayotgan davrda qar bir yosh guruqini bashorat etilayotgan davr boshidagi mavjud miqdori olinadi. Undan bir yil davomida o'lganlar sonini ayirib, keyingi yilga shu guruqi soni aniqlanadi. Masalan, 2000 yil 1 yanvarda 11 yoshga kirganlar soni, 1999 yil 1 yanvarda 10 yoshga kirganlar sonidan, 1.01.1999 y.-1.01.2000y davomida 10 yoshdan 11 yoshgacha o'lgan bolalar sonini ayirmasiga teng. Ana shu tarzda qar bir yosh guruqini «surib» keyingi yil uchun aholi soni aniklanadi. Lekin, bunday uslubda bashorat etish uchun yosh guruqlari bo'yicha o'lim hollari, ya'ni «o'lim jadvali» qisoblangan bo'lishi lozim

Yosh guruqlarni surish uslubi bilan bashorat qilinganda, bashorat etilayotgan davr boshidan keyingi yil uchun tug'ilganlar soni, ya'ni « R » yoshdagilarni aniqlash lozim bo'ladi. Masalan. bashorat etilayotgan davrimiz 1999 yildan boshlansa, 1999 yilda tug'ilganlar, ya'ni « O » yoshdagilar aniq, ular 2000 yilda 1 yoshga to'ladilar. Lekin, 2000 yil uchun tug'ilajak bolalar sonini aniqlash lozim bo'ladi. Buning uchun farzand ko'rish yosh guruqlaridagi (15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44 va 45-49 yosh guruqlari) ayollar sonini shu yosh guruqidagi tug'ilish koeffitsientiga ko'paytiriladi va keyingi yili shu guruqdagi qar 1000 ta ayol nechta farzand ko'rishi aniqlanadi. Masalan, O'zbekistonda 1999 yilda 15-19 yoshli ayollar « X » ni tashkil etgan. SHu yili 15-19 qar 1000 ta ayolga nisbatan « U » farzand tug'ilgan.

Demak, $X_{1999}^{15-19} \cdot Y_{1999}^{15-19} = Z_{2000}^{15-19}$ ga teng. Ana shunday uslub bilan qar bir yosh guruqida keyingi 2000 yilda tug'ilajak bolalar soni aniqlanadi. Qar bir yosh guruqida tug'ilishi mumkin bo'lgan bolalar soni aniqlanib, hammasi ko'shiladi:

$$Z_{2000}^{15-19} + Z_{2000}^{20-24} + Z_{2000}^{25-29} + \dots + Z_{2000}^{45-49} = \sum Z_{2000}^{15-49}$$

va 2000 yilda tug'ilishi mumkin bo'lgan jami bolalar soni aniqlanadi.

Shu tariqa 2001, 2002, 2003 va keyingi bashorat etilayotgan yillar uchun ham tug'ilajak bolalar soni aniqlanadi. Faqat buning uchun, yosh guruqlari bo'yicha tug'ilish koeffitsientlari, tug'ilishdagi o'zgarishlar, o'lim hollari, migratsiya, aholi reproduktiv maylidagi o'zgarishlarni mutaxassislar tomonidan qisobga olinadi.

Demografik bashoratda mehnat yoshidagi Aholining yosh-jinsiy ma'lumot, kasb-malakasi bo'yicha kelajak tarkibini aniqlash aloqida ahamiyat kasb etadi. Chunki, ana shu bashorat asosida qar bir davlat va uning hududlarida kelajakdagi mehnat resurslari balansi ishlab chiqiladi.

Aholining oilaviy tarkibini bashorat etish ham muqim demografik tadqiqotdir. Chunki oila juda ko'p maqsulotlarni iste'molchisi hisoblanadi. Kelajakda oilalarning tarkibi qanday bo'ladi, Aholining necha foizi yolg'iz yashaydi, necha foizi oddiy oilalarda, necha foizi 2-3 avlod vakillari yashovchi murakkab oilalarda istiqomat etadilar. Yosh oilalar salmog'i qanday bo'ladi? Ana shu savollarga oila tarkibini bashorat etish orqali javob beriladi hamda shu bashorat asosida aholiga turar joy, yashash uchun kerak bo'lgan barcha maqsulotlar ishlab chiqish rejalashtiriladi.

Aholi prognozida matematikaning roli. Zamonaviy statisti qadar axolini prognozlashning qator usullari yaratilib, ular har xil modellarga asoslangan, har xil anikdikka ega. Axolining kelajakdagi sonini anikdashdagi eng oddiy modellar uning umumiy soni o'zgarishini tavsiflaydi. Bu modellarni prognozlash matematik funktsiyalarni qo'llashga asoslanilgan. Axoli soni o'zgarishi grafik tuzuvchi usiliga ega bo'lgani uchun ular ba'zi matematik qiyshiq chiziqlarni eslatadi. Shuning uchun axolining amaldagi dinamikasini matematik qiyshiq chiziqlar yordamida silliqlash masalasi ko'riladi. Ular orasida eng ko'p tarqalgani ko'rsatuvchi parabola va mantiqiy funktsiya hisoblanadi.

Qandaydir avvalgi davr uchun aholi sonini silliqlaganda hisobdagi va amaldagi ma'lumotlarning mos kelishi bundan keyin ham mos kelishini yoxud qabul qilingan funktsiyalarni prognozlash maqsadlarida qo'llash mumkinligini anglatadi.

1891 yilda amerikalik astronom G. Pritchett AQSh aholisi sonini avvaldan aniqlash maqsadida uchinchi tartibli paraboladan foydalanishni taklif etdi. SHu qiyshiq chiziq asosida 1790-1880 yillardagi aholi sonini silliqlash natijalari amaldagi ma'lumotlar bilan mos kelgan. Uchinchi tartibli parabola asosidagi 1880 yil prognozi ma'lumotlari amaldagisi bilan eng ko'p (55 ming) farq qilgan. AQSh aholisi shu nisbatda ortib boradi deb, Pritchett aholi sonini 1000 yil avval hisob-kitob qilgan. Ammo vaqt o'tgan sari amaldagi son bilan prognozdagi sonlar farqi ortib bordi. Ma'lum bo'lishicha, avvallari aholi o'sishini tasvirlash uchun yaroqli bo'lgan parabola prognozlash uchun yaroqsiz ekan.

Aholining avvalgi va kelajakdagi o'sishini tavsiflash uchun ko'rsatuvchi yoki eksponentsial qiyshiq chiziq qo'llanilib, unda prognoz davri bilan birga aholining tabiiy o'sish koeffitsienti ham hisobga olingan. Agar tabiiy o'sish koeffitsienti K ma'lum vaqt oralig'i uchun o'zgarmas deb hisoblansa, eksponentsial qonuniga asosan, aholi sonining o'sishini hisoblash mumkin:

$$S_t = S_0 * e^{kt}$$

Agar qandaydir momentga (S_0) aholi soni va tabiiy o'sish koeffitsienti ma'lum bo'lsa, keltirilgan formula asosida t yildan so'nggi aholi sonini hisoblash mumkin. Ammo bu model asosida aholining yosh tarkibi, tug'ilish va o'lish darajasi haqidagi ma'lumotlarni olish va bu ko'rsatkichlar orasidagi proporsiyalarni o'rganish ham mumkin emas.

Lekin aytish mumkinki, $K > 0$ bo'lsa, aholi soni o'sadi, agar $K < 0$ bo'lsa, kamayadi, $K = 0$ bo'lsa, uzgarmay qoladi.

Eksponentsial qonundan foydalanib, ma'lum davr o'tgandan so'ng aholi ma'lum songa teng bo'lishi uchun qancha vaqt kerakligini ham aytish mumkin.

Demografik prognozlar tarixi. Demografik bashorat etish o'z tarixiga egadir. Bu boradagi eng dastlabki qarakatlar qadimgi Rim va Gretsiyada kuzatilgan. Ilmiy asoslangan birinchi demografik bashoratlar XVII asrning oxiri XVIII asrning boshlarida L.Eyler, T.Maltus, Pirla-Ridalar tomonidan yaratilgan. XX asrning 20 yilaridan boshlab aholi o'sishining asosiy komponentlari, tug'ilish, o'lim jarayonlaridagi o'zgarishlarni qisobga olgan holda, takomillashgan uslublar yordamida demografik bashoratlar qisoblana boshlandi. Ana shu yillarda Frantsiya, Germaniya, Italiya, Daniya davlatlari aholisining kelajakdagi miqdori demografik bashoratlar orqali aniqlandi.

1921 yili E.M.Tarasov, S.G.Strumilinlar 1921-1941 yillar uchun Rossiya aholisining demografik istiqbolini ishlab chiqdilar.

A.S.Novoselskiy, V.V.Poevskiy, M.V.Ptux, Yu.A.Korchak-CHepurkovskiy, A.P.Komnko, B.Babaninlar tomonidan ham demografik bashoratlar ishlab chiqilgan. Demografik bashoratning

uslublari esa Rossiyalik aholishinus olimlar A.Ya.Boyarskiy, B.TS.Urlanis, V.A.Borisov ishlarida keng o'rin olgan.

O'zbekistonda demografik bashoratlarni ishlab chiqish, asosan 1960 yillardan boshlanadi. Respublikada dastlabki demografik bashoratlar aholishinus olim M.K.Qoraxonov raqbarligida 1962-1980 yillarda ishlab chiqilgan. Keyinchalik respublikada qar tomonlama mukammal demografik bashoratlar ishlab chiqish rivojlandi. Bu borada aholishunos olimlar I.R. Mullajonov R.N. Ubaydullaeva, N.S. Ali-Qoriev, O.B. Ota-Mirzaev, A.Qayumov, M.R.Bo'rieva, L.P.Maksakova va boshqalarning ilmiy ishlarini keltirish mumkin.

Demografik jarayonlarni: tug'ilish, o'limni prognoz qilish. Demografik bashoratda mehnat yoshidagi aholini yosh-jinsiy, ma'lumot, kasb-malakasi bo'yicha kelajak tarkibini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, ana shu bashorat asosida har bir davlat va uning hududlarida kelajakdagi mehnat resurslari balansi ishlab chiqiladi.

Aholining oilaviy tarkibini bashorat etish ham muhim demografik tadqiqotdir. Chunki oila juda ko'p mahsulotlarning iste'molchisi hisoblanadi. Kelajakda oilaning tarkibi qanday bo'ladi, aholining necha foizi yolg'iz yashaydi, necha foizi oddiy oilalarda, necha foizi 2-3 avlod vakillari yashovchi murakkab oilalarda istiqomat etadilar. Yosh oilalar salmog'i qanday bo'ladi? Ana shu savollarga oila tarkibini bashorat etish orqali javob beriladi hamda shu bashorat asosida aholiga turar joy yashash uchun kerak bo'lgan barcha mahsulotlar ishlab chiqish rejalashtiriladi.

Aholining qayta barpo bo'lishi haqidagi prognozlar o'tgan asrning 80-yillarida ko'p variantli tus oldi. Shulardan bevosita hozirgi Markaziy Osiyo mamlakatlari haqidagi tadqiqotlar D.Veresev ishlaridan o'rin egallagan. Ularning prognozlari to'rtta vaziyatni e'tiborga olgan holda amalga oshirilgan: birinchidan, o'sha davrda Sobiq Ittifoq tarkibidagi musulmon respublikalaridagi tug'ilish koeffitsienti boshqa mintaqalardan farq qilishga e'tibor qaratilgan. Biroq, bu prognozlar biologik xarakter kasb etgani holda respublikalararo migratsiyani hisobiga olmagan. Unda barcha ittifoqdagi boshqa respublikalarga xos tug'ilish koeffitsientlarining pasayishi musulmon respublikalarida kuzatilmaganligini aholining qayta barpo bo'lishining oddiy rejimi XX asr oxiriga qadar davom etishi prognoz qilinadi. Bunda muallif (D.Veresev) kelgusida bu mamlakatlarning birmuncha islomlashuvini va reproduktiv targ'ibotlar o'zini oqlamasligini e'tirof etgan. Natijada bu kabi ob'ektiv demografik omillar demografik bosqichlarining birdan ikkinchisiga o'tishiga to'sqinlik qilishini e'tirof etgan. Boshqa tadqiqotchilar (E.Andreev, S.Perechkov 1975; P.Vensan, 1945) aholining qayta barpo bo'lishiga iqtisodiy omillar o'z ta'sirini ko'rsatishini ya'ni aholining birlamchi dehqonchilik ishlaridan sanoat ishlab chiqarishga o'tishi jamoat ishlariga ko'plab ayollarning jalb etilishi tug'ilishning kamayishiga sabab bo'lishini e'tirof etishgan.

Ikkinchidan, D.Veresev aholining qayta barpo bo'lishida tashqi migratsiyani e'tiborga olmaganligini tadqiqotlarining eng muhim kamchiligi sifatida e'tirof etadi. Shuningdek, T.Ivanov va I.Kalinyuk (1979) larning tadqiqot ishlarida ham migratsiyaning aholining qayta barpo bo'lishiga ta'siri ifoda etilmagan. D.Veresev sovet hukumatining migratsiyani boshqarishdagi siyosatining mantiqsizligini o'z davrida qayd etdi (1987). U iqtisodiy qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun emigratsion siyosatni tashqi kuchlar bosimida idora etishni qoralagan.

Uchinchidan, D.Veresev prognozi aholining o'rtacha umr ko'rishi qisqartirilgan variantning qo'llanganligini oldingi tadqiqotchilar prognozlaridan farqli jihati sifatida ajratib ko'rsatadi. U bu ko'rsatkichning davriy tebranishi prognoz ko'rsatkichlariga sezilarli ta'sir etmasligini ta'kidlagan.

To'rtinchidan, oldingi tadqiqotlarda ham, D.Veresev prognozlarida ham aholining qayta barpo bo'lishiga fojeali omillar ta'siri e'tiborga olinmagan. Biroq, katta masshatbda Chernobil fojeasi singari fojea yuz bermagan bo'lsada, Sobiq Ittifoqning emirilishi katta hududni ishg'ol etgan. imperiyadagi siyosiy o'zgarishlar aholi qayta barpo bo'lishida katta o'zgarishlarni sodir etdi va mamlakatlar oldigi talay yangi muammolarini qo'ydi. Albatta, o'z davrida umumiy ko'rinishga ega bo'lgan aholining qayta barpo bo'lishidagi bu kabi tadqiqotlar o'z natijalariga ko'ra ham Markaziy Osiyodagi demografik jarayonlar o'zgarishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyodagi demografik jarayonlarning spetsifik jihatlari to'g'risida O.Ota-Mirzaev ta'kidlaganidek «Sotsial demografik stereotip o'z kelajakka qadar hech bo'lmaganda joriy yuz yillik oxiriga qadar saqlanib qoladi. Markaziy Osiyo respublikalaridagi tub aholining asosiy qismida tug'ilishning yuqoriligi saqlanib qolishi ko'pchilik mahalliy olimlar tomonidan e'tirof etilgan. Shundan farqli holatda M.Amanekov Turkmanistonda tug'ilishning pasayishi holati faollashuvi

haqidagi ma'lumotlar keltirad. A.G.Vishnevskiy O'rta Osiyo va boshqa mintaqalarda tug'ilishning yuqoriligi sababli aholining qayta barpo etilishini prognozlashga va aniq natijalarga erishishga nazariy tahlil ham butun dunyo tajribasidan kelib chiqib yondashishi ham yoki alohida olib borilgan aniq tadqiqot ham yordam berolmadi deydi. Tug'ilishning yuqoriligi milliy xususiyat emas, dunyoda hech bir xalq yo'qki, uning tarixida tug'ilishning yuqoriligi an'anasi kuzatilmasa, qachonki tarixiy taraqqiyot bu an'anadan ob'ektiv asosda mahrum etar ekan, u bir muddat inertsia kuchi singari saqlanib qoladi. Bu inertsianing qancha muddat davom etishi joy va vaqtning ko'plab xususiyatlari bilan bog'liq. Shuningdek, bu bog'liqlik o'tmishdagi inertsianing hozirgi talablaridan kuchli emasligi bilan izohlanadi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge University Press, 2010-442 p.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.- 368 б.
3. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Тафаккур, 2011. – 159 б.
4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
6. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана. – Т., 2009.
7. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. М.; 1987.
8. Бўриева М.Р. Демография асослари. Т., 2002.
9. Демографический энциклопедический словарь, М., 1985., 243-244- бет.

Internet saytlari

10. <http://www.demoscope.ru>.
11. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
12. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
13. <http://stat.uz>.
14. <http://ziyo.net>

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Демографик прогноз нима ва унинг қандай тurlari mavjud?
2. Демографик прогнозlashtirishda қандай metodlardan foydalaniladi?
3. Демографик прогнозlashtirishda қандай yondashuvlardan foydalaniladi?
4. Aholini прогнозlashtirishda matematikaning roli қандай?
5. Tug'ilish va o'limni қандай прогноз qilish mumkin?

Ma'ruza 8: Демографик siyosat.

Reja:

1. Демографик siyosat: mohiyati, maqsadi, tarixi, samaradorligi va vazifalari.
2. Демографик siyosat o'tkazish usullari. Mintaqaviy демографик siyosatlar.
3. Tug'ilish, o'lim jarayonlarida olib borilayotgan siyosat.
4. Xalqaro migratsiya jarayonini boshqarishda демографик siyosat.
5. O'zbekistonda демографик siyosat o'tkazish va унинг maqsadi.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): Демографик siyosat, демографик mohiyati, демографик maqsadi, демографик vazifalari, mintaqaviy демографик siyosat, демографик ekspertiza, aholi siyosati,

Демографик siyosat: mohiyati, maqsadi, tarixi, samaradorligi va vazifalari. Демографик siyosat-aholi siyosatning asosiy qismi bo'lib, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlari va turli davlatlarida o'ziga xos xususiyatlarga, yo'nalishlarga egadir. Aholi siyosati демографик siyosatga qaraganda keng qamrovli bo'lib, aholini rivojlantirish maqsadida olib boriladigan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo'nalishi hisoblanadi.

Aholi rivojlanishi esa, o'z maqsadida uning ham miqdoriy, ham sifatiy jihatlarini o'zgarib borishida namoyon bo'ladi. Aholining miqdoriy rivojlanishi deganda ma'lum davrda, ma'lum hudud aholisi yoki millatining son jihatidan o'zgarib borishi tushiniladi. Aholining sifatiy rivojlanishi esa, asosan uning salomatligi, o'rtacha umr ko'rishi, bilim darajasi va ma'lum tarbiya olishi komilligida o'z ifodasini topadi. Aholi rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining uzviy qismi bo'lib, u o'z ichiga asosan oilani, oila muhitini olar edi. Keyinchlik sanoat asta-sekin rivojlanib borishi natijasida mehnatga tayyorlashda maxsus bilimlar, maxsus faoliyat zarur bo'lib qoldi. Bu zarurat davlatda ta'lim tizimini yanada rivojlantirishda, yoshlarga maxsus bilim berib, kasb-hunar o'rgatishga ehtiyoj yaratdi. Natijada davlatimizda ta'lim tizimi tashkil topdi va rivojlandi. Hozirgi davrda O'zbekistonda aholi siyosatining asosiy maqsadi uning sifatiy rivojlanishini tashkil etishdan iboratdir. Aholining sifatiy rivojlanishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- aholi salomatligining holati, bolalar va onalar o'limi o'rtacha umr davri;
- aholining ta'lim darajasi va uning tarkibi;
- aholining kasb-hunarga tayyorlik darajasi;
- aholining ijtimoiy tarkibi va ijtimoiy mobilligi;
- aholining urbanizatsiyalshganligi;
- aholining hududiy harakati;
- aholining ma'naviy madaniy qadriyatlar va ularni saqlash, e'zozlash.

Respublikada aholi siyosati o'zaro chambarchas bog'langan bo'g'inlardan tashkil topgan. Ushbu bo'g'inlarga demografik siyosat, aholi migratsiyasi, urbanizatsiya va bandlik siyosatlarini kiritish mumkin.

Demografik siyosat aholi siyosatini uzviy qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi aholini miqdoriy rivojlanishi bosqichlaridan iboratdir. Demografik siyosatning asosiy ob'ekti aholining takror barpo bo'lish jarayoni hisoblanadi. Demografik siyosat orqali kutilgan, istalgan aholi takror barpo turiga erishiladi. Ma'lumki aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish kabi demografik jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir. Shu bois ushbu jarayonlarni siyosat yo'li bilan jamiyat tomonidan boshqarilishi ham demografik siyosat vaziyatlaridandir. Jamiyat taraqqiyotiga nazar tashlasak, demografik jarayonlarni, ayniqsa tug'ilish, nikohni jamiyat tomonidan boshqarilganligini guvohi bo'lamiz. Hatto bu haqida eng qadimgi olimlar Aflotun va Arastu asarlarida ham uchraydi. Qadimgi Rimda tug'ilish va nikohni ozod insonlar o'rtasida qo'llab – quvvatlovchi qonunlar qabul qilingan.

Feodalistik jamiyatda esa din tomonidan shunday qattiq qonunlar yaratilganki, ularda nikoh, cheklanmagan tug'ilish va katta oilalar aholini muntazam ko'payib borishi omili sifatida himoya qilingan, qo'llab–quvvatlangan. Evropada kapitalistik ishlab chiqarish usulini rivojlanishi esa demografik jarayonlarda yangi muammolarni, yo'nalishlarni kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Sanoatni rivojlanishini shahar turmushi tarzini kengayishi, ayollarni ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etishi tufayli, oilada farzandga bo'lgan talab kamaydi. Ko'p bolali ayollarda, kapitalistik ishlab chiqarish sharoitida qator iqtisodiy muammolar vujudga keldi, natijada tug'ilish o'z-o'zidan kamaya boshladi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli rivojlangan Fransiya va boshqa Evropa davlatlarida tug'ilish 19 asrning birinchi o'n yilligidan boshlab kamaya bordi. Ushbu davlatlarda 20 asirga kelib aholini ta'biy o'sishi nihoyatda kamayib ketdi.

Aholi takror barpo bo'lishi kengaygan turdan qisqargan turga o'tdi. Natijada bu davlatlarda aholini qarishi "Demografik qarish" jarayoni sodir bo'ldi. Bu ham davlat tomonidan maxsus demografik siyosat olib borishni taqozo etdi. 1946-yilda Fransiya tug'ilishni ko'tarish orqali aholi miqdori ko'payishiga erishish maqsadida oilalarga birinchi va ikkinchi ayniqsa uchinchi farzandlarining tug'ilishida alohida nafaqa ajratildi. 1960-1970-yillarda tug'ilishni ko'tarish maqsadidan demografik siyosat boshqa rivojlangan davlatlarda ham olib borildi. Lekin ushbu davlatlardagi siyosiy mulkchilik shakli tug'ilishni ko'paytirish uchun hamma chora tadbirlarni qo'llashda ba'zi muammolarni keltirib chiqarar edi.

Shu bois Evropadagi rivojlangan davlatlarda tug'ilish darajasini ko'tarib, optimal, normal holga keltirish juda mushkul bo'lmoqda. Rivojlanayotgan davlatlarda esa, aksincha 1960-1990-yillarda tug'ilishning yuqori darajada turganligini va o'lim hollarining keskin kamayganligi natijasida aholining tabiiy o'sishi juda yuqori darajada bo'ldi. Natijada Osiyo, Afrika va janubiy Amerikada joylashgan qator rivojlanayotgan davlatlarda aholi soni birdan ko'payib ketdi. Bu holni demograf mutaxassislar "Demografik portlash" deb atadilar. Ushbu davlatlarda iqtisodiy imkoniyati cheklangan,

holda aholisining bunday tez ko'payishi tug'ilishini cheklashga majbur etdi. Natijada rivojlanayotgan davlatlarga davlat tomonidan "oilani rejalashtirish" ya'ni "tug'ilishini nazorat etish" borasida demografik siyosat olib boriladi masalan, Xitoyda bir oilaga bir bola siyosati olib boriladi.

Bizga ma'lumki, demografik siyosat-muayyan davlatda aholi sonini me'yor darajasida tartibga solish uchun («Oilani rejalashtirish» ya'ni «tug'ilishni nazorat etish»), davlat tomonidan olib boriladigan siyosat bo'lib, bu siyosat iqtisodiy, ma'muriy-huquqiy, ijtimoiy-psixologik yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

Demografik siyosat ya'ni hukumatning tug'ilish jarayoniga ta'sir ko'rsatishi zarur ekanligi dunyoning barcha mamlakatlarida – demografik vaziyat va aholining ko'payish darajasi qanday ekanligidan qat'iy nazar tan olingan. Demografik siyosatning asosiy maqsadi ayni vaqtda mamlakatda mavjud demografik jarayonlarni o'zgartirish yoki qo'llashdir.

Demografik vaziyatga bog'liq holda demografik siyosatning 2 tipi mavjud: tug'ilishni ko'paytirishga qaratilgan (bu – asosan rivojlangan mamlakatlarga xos) va tug'ilishni pasaytirishga qaratilgan (rivojlanayotgan davlatlarga xos). Demografik siyosatni amalga oshirish ko'p hollarda ahloqiy-ma'naviy, shuningdek moliyaviy etishmovchilik kabi qiyinchiliklarga duch keladi.

1953 yilda Oilani Rejalashtirish Xalqaro Federatsiyasi tashkil etildi. Oilani rejalashtirish dasturlari ishlab chiqilib tug'ilishni kamaytirishga qaratilgan turli choralar qo'llanila boshlandi.

Demografik siyosat o'tkazish usullari. Mintaqaviy demografik siyosatlar. Demografik siyosat o'tkazish uslublarini shartli ravishda uch yo'nalishga ajratish mumkin:

- *Iqtisodiy;*
- *Ma'muriy-huquqiy;*
- *Ijtimoiy-psixologik (tarbiyaviy);*

Iqtisodiy uslub asosan tug'ilish darajasi pasayib ketgan aholi takror barpo bo'lishi, aholi ko'payishini ta'minlay olmagan hollarda qo'llaniladi. Bu uslubda davlat tomonidan homilador ayollarga (ma'lum davrda) u farzand ko'rgandan keyin va farzandi 2-9 yoshga etgunga qadar maxsus nafaqalar ajratiladi, birinchi, ikkinchi, uchunchi farzandlarga iqtisodiy yordam beriladi. Ko'p bolali oilalarga ham iqtisodiy yordamlar berib boriladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi yosh bolasi bor ayollarga ish joylaridan bazi bir imtiyozlar beriladi, ularga ham farzandlarini tarbiyalab, ham ijtimoiy faoliyatlarini davom ettirish uchun sharoit yaratiladi shuningdek bazi davlatlarda kam ta'minlangan oilalarga ham iqtisodiy yordam ajratiladi.

Tug'ilishni ko'tarish borasida olib boriladigan iqtisodiy uslubni yana biri nikohga kirgan yosh oilalarni turar joy bilan ta'minlash borasida davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar. Shuningdek, bolalar kiyimlari oziq-ovqatlarini arzon narxda sotish maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyatining sifatini yaxshilash bolalar va onalar salomatligini davlat tomonidan muhofaza etilishi aholiga maishiy xizmat ko'rsatish kabilar ham aholi takror barpo bo'lishiga ijobiy ta'sir etuvchi iqtisodiy omillar hisoblanadi.

Ma'muriy-huquqiy uslubga aholi takror barpo bo'lishi, oilalar tashkil topishiga turli qonunlar orqali ta'sir ko'rsatish kiradi. Masalan, abort (homilani sun'iy yo'l bilan yo'q qilish) larni qonun bilan man etilishi, nikoh yoshlarini ko'tarilishi, aholi migrasion harakatini cheklash, yoki rivojlantirish oila buzilganda, er va xotin ajrashganda ona va bola huquqlarni qonuniy himoyasi, bolani ota-onalari oldidagi burchini qonuniy belgilash, homilador ayolni ishga qabul qilishda, yoki ishdan bo'shatishda ular huquqlarini qonuniy himoyasi, nafaqa ajratishda bolalar sonini hisobga olish kabi jarayonlardir.

Ijtimoiy-psixologik uslub, yoki aholini "demografik tarbiyalash". Aholini demografik tarbiyalashda avvalo yosh avlodda oilaga, oilada kutilayotgan farzandlar soniga bo'lgan munosabatini davlat ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotiga, aholi salomatligiga mos ravishda shakillantirish lozim. Bunda oila asosiy tarbiya o'chog'i hisoblanadi. Shuning uchun ham ota-onalarning "demografik savodliligi" ga katta etibor berilmog'i lozim. Demografik tarbiyaning yana bir muhim o'chog'i ommaviy axborot orqali demografik mayliga ta'sir etish mumkin. Demografik siyosat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi bo'lmog'i lozim. Shundagina aholini ijtimoiy iqtisodiy ehtiyojlarini aks ettirgan holda rivojlanib boradi.

Mintaqaviy demografik siyosatlar. Ma'lumki, aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish, o'lim, nikoq,

ajralish kabi demografik jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir. Shu bois ushbu jarayonlarni siyosat yo'li bilan jamiyat tomonidan boshqarilishi ham demografik siyosatni vazifalaridandir. Jamiyat taraqqiyotiga nazar tashlasak, demografik jarayonlarni, ayniqsa tug'ilish, nikoqni jamiyat tomonidan boshqarilganligini guvoqi bo'lamiz. Xatto bu xaqida eng qadimgi olimlar Aflotun va Arastu asarlarida ham uchraydi. Qadimgi Rimda tug'ilish va nikoqni ozod insonlar o'rtasida qo'llab-quvvatlovchi, qonunlar qabul qilingan. Feodalistik jamiyatda esa din tomonidan shunday qattiq qonunlar yaratilganki, ularda nikoq, cheklanmagan tug'ilish va katta oilalar hisoblanadi muntazam ko'payib borishini omili sifatida qimoya qilingan, qo'llab-quvvatlangan. Kapitalistik ishlab chiqarish usulini rivojlanishi esa demografik jarayonlarda yangi muammolarni, yo'nalishlarni kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Kapitalizm sanoatni rivojlanishi Shahar turmush tarzini kengayishi, ayollarni ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etishi tufayli, oilada farzandga bo'lgan talab kamaydi. Ko'p bolali oilalarda, kapitalistik ishlab chiqarish sharoitida qator iqtisodiy muammolar vujudga keldi. Natijada, tug'ilish o'z-o'zidan kamaya boshladi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli rivojlangan Frantsiya va boshqa Yevropa davlatlarida tug'ilish 19 asrning birinchi o'n yilligidan boshlab kamaya bordi. Ushbu davlatlarda 20 asrga kelib hisoblanadi tabiiy o'sishi niqoyatda kamayib ketdi. Aholi takror barpo bo'lishi kengaygan turdan, qisqargan turga o'tdi. Natijada bu davlatlarda hisoblanadi qarish-ya'ni «Demografik qarish» jarayoni sodir bo'ldi. Bu hol davlat tomonidan maxsus demografik siyosat olib borishni taqozo etdi. 1946 yilda Frantsiyada tug'ilishni ko'tarish orqali aholi miqdoriy ko'payishiga erishish maqsadida oilalarga birinchi va ikkinchi, ayniqsa uchinchi farzandlarining tug'ilishida aloqida nafaqa ajratildi. 1960-1970 yillarda tug'ilishni ko'tarish maqsadidagi demografik siyosat boshqa rivojlangan kapitalistik davlatlarda ham olib borildi. Lekin ushbu davlatlardagi xususiy mulkchilik formasi tug'ilishni ko'paytirish uchun hamma chora-tadbirlarni qo'llashda ba'zi muammolarni keltirib chiqarar edi. SHu bois Yevropadagi rivojlangan davlatlarda tug'ilish darajasini ko'tarib, optimal, normal holga keltirish juda mushkul bo'lmoqda.

Rivojlanayotgan davlatlarda esa, aksincha 1960-1970 yillarda tug'ilishning yug'ori darajada turganligi va o'lim hollarining keskin kamayganligi natijasida Aholining tabiiy o'sishi juda yuqori darajada bo'ldi. Natijada Osiyo, Afrika va Janubiy Amerikada joylashgan qator rivojlanayotgan davlatlarda aholi soni birdan ko'payib ketdi. Bu holni demograf muttaxassislar «demografik portlash», deb atadilar. Ushbu davlatlarda iqtisodiy imkoniyati cheklangan holda aholisining bunday tez ko'payishi, tug'ilishni cheklashga majbur etdi. Natijada ushbu davlatlarda davlat tomonidan «Oilani rejalashtirish» ya'ni «tug'ilishni nazorat etish» borasida demografik siyosat olib borildi.

Tug'ilish, o'lim jarayonlarida olib borilayotgan siyosat. Planetamizda tug'ilishning territoriyalar bo'ylab bunday farq qilishi, avvalo u davlat aholisining moddiy va madaniy turmush darajasiga, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligiga, hamda shu davlat xalqining asrlar davomida shakllanib, saqlanib kelayotgan milliy urf-odatlariga, qolaversa diniga bog'liqdir. Bulardan tashqari, tug'ilishga Aholining jins va yosh bo'yicha taqsimlanishi, nikoxdan o'tish va ajralish ko'rsatkichlari kabi qator demografik omillar, psixologik omillar, tibbiyot rivojlanishi, hamda qar bir davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosat ham ta'sir qiladi.

Yuqorida qayd etilganidek, keyingi 20-25 yil ichida dunyoning deyarli hamma qismida tug'ilishning kamayib borishi kuzatilmoqda.

1970-1999 yillar davomida tug'ilishning eng tez kamayishi Shimoliy Amerikaga to'g'ri keladi (shu davr ichida 1,6 marta kamaygan). Uning sabablariga bir nazar solib ko'raylik-chi. Asosiy sabablardan biri Shahar aholisining o'sishi bo'lgan. Masalan, AQSh va Kanadada Shahar aholisining 1950-1999 yillarda 64%dan 75-79%gacha o'sgan. Bundan tashqari, tug'ilishning kamayishiga ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda, yollanma ishlarda qatnashishi ham sabab bo'lgan. Masalan, Kanadada 1931 yil moddiy ishlab chiqarishda qatnashuvchi Aholining 17% ayollar bo'lgan bo'lsa, 1980-1999 yillarda esa bu ko'rsatkich 40%dan oshib ketdi. Shimoliy Amerikada tug'ilishning kamayishiga olib kelgan muqim sabablardan yana biri ajralishning nikoqdan ko'pligidir. Qozirgi davrda AQShda qar yili qayd etilgan nikoqlarning 50%ga yaqini buzilganligi ma'lum. Tabiiy xolki, nikoqning qisqa vaqt davom etishi oilada bola sonining o'z-o'zidan kamayishiga olib keladi. Bundan tashqari, SHimoliy Amerikada ishsizlar sonining tobora ortib borishi, ertangi kunga ishonchsizlik bilan qarash kabi xususiyatlari ham tug'ilishni kamaytiradi.

Ba'zi joylarda davlat tomonidan olib borilayotgan tug'ilishni cheklashga qaratilgan demografik siyosat ham tug'ilishning kamayishiga olib kelmoqda. Buni Xorijiy Osiyoning eng yirik davlatlari –

Xitoy va Hindiston misolida ko'rishimiz mumkin.

Xitoyda oiladagi bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. 1970 yillardan boshlab aholi o'rtasida tug'ilishni kamaytirish uchun qator tadbirlar qo'llana boshladi. Natijada, Xitoyda tug'ilish keskin kamaydi. BMT ma'lumotlariga qaraganda, 1970-1974 yil qar bir ayol o'zining farzand ko'rish davrida o'rtacha 4,8 farzand ko'rgan bo'lsa, 1986-1990 yillarda –2,1 , 1999 yili 1,8 tadan farzand ko'rishgan.

Hindistonda ham tug'ilish davlat tomonidan nazorat qilinadi. Oilada bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. Bu masala yuzasidan bir qancha tashkilotlar maxsus tadqiqot olib boradilar. Ular jumlasiga oilani rejalashtirish asotsiatsiyasi, Hindiston tibbiyot assotsiatsiyasi, Hindiston Qizil yarim oy jamiyati kabi tashkilotlar kiradi.

Hindistonda tug'ilishning kamayishiga aholi savodlilik darajasining oshishi ham ta'sir etmoqda. Masalan, 1971 yili Hindiston aholisining 29,4% savodli edi. Qozirgi davrda 40% dan yuqori aholi savodlidir.

Tug'ilishni nazorat qilish, hamda xalqning savodi darajasini ko'tarish, tibbiyotni rivojlantirish natijasida Hindiston davlati tug'ilishni ancha kamaytirishga erishgan. Masalan, 1970-1999 yillarda qar bir ayol o'z umri davomida ko'rgan farzandlari soni 5,4 dan 3,4 gacha kamaydi.

Ma'lumki, Xorijiy Osiyo aholisining 70% dan ko'prog'ini Xitoy va Hindiston aholisi tashkil etadi. Shuning Xitoy va Hindistonda tug'ilishning nisbatan kamayishi butun Xorijiy Osiyo bo'yicha tug'ilish ko'rsatkichiga ta'sir qildi. 1970-1999 yillarda tug'ilish Xorijiy Osiyoda deyarli 2 barobar kamaydi.

Ana shu davrda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti Xorijiy Yevropa 2,1 dan 1,4 ga, Avstraliya va Okeaniyada 3,1 dan 2,4 ga, Afrikada 6,5 dan 5,4 ga kamaygan.

Tug'ilishning ana shunday kamayib borishi, Rossiya, Ukraina, Belorusiya, Moldova davlatlarida ham kuzatiladi. 1970 yilda tug'ilishning umumiy kofitsienti Rossiyada 14,6‰; Ukrainada-15,2‰; Belorussiyada 16,2‰ va Moldovada –19, ‰ bo'lgan. 1999 yilda esa bu ko'rsatkich mos ravishda Rossiya, Belorusiya va Ukrainada 9‰ni, Moldovada esa 13‰ tashkil etdi. Boltiqbo'yi, Zakavkaziya va Markaziy Osiyo resublikalarida ham keyingi 30-40 yil ichida tug'ilish keskin kamayganligini guvoni bo'lamiz.

Xalqaro migratsiya jarayonini boshqarishda demografik siyosat. Aholining migratsion harakatiga ko'plab omillar ta'sir etishi mumkin. Ularga ijtimoiy: siyosiy, milliy, diniy, ekologik, harbiy va demografik omillarni kiritish mumkin. Umuman xalqaro migratsiyani olti guruhga ajratiladi:

1.Oilaviy va boshqa sabablarga kura, doimiy yashash maqsadida bir davlatdan ikkinchi davlatga ketgan emmigrantlar.

2. Migrant – mehnatkashlar.

3. Nolegal immigrantlar.

4. Qochoqlar.

5. Studentlar, stajer-tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar va uqituvchilar.

6. Turli maqsadda ko'chib yuruvchilar-turistlar, dam oluvchilar, anjumanlarga qatnashuvchilar va h.k.

Hozirgi xalqaro migratsiyada asosiy o'rinni mehnat migratsiyasi egallaydi. Chunki hozirgi davrda insonning yashashi uchun iqtisodiy omilning ahamiyati kuchaydi.

Dunyoda va uning alohida hududlarida jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir tarixiy davrlarida turli ijtimoiy guruhlaridagi migratsion harakatni o'rganishda migratsiya ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ayniqsa migratsiya jarayonini demografik nuqtai nazardan o'rganilganda uning ko'rsatkichlari atroflicha tahlil etiladi.

Umumlashtirish: Ma'lumki migratsiya aholi ko'chib kelgan hududning ham, ko'chib ketgan hududning ham demografik holatiga ta'sir qiladi. 1980 yillarda aholi o'sishida tashqi migratsiyaning roli AQSh, Kanada, Frantsiya, Avstraliya kabi davlatlarda o'rtacha 25 foizni tashkil etgan. Boshqacha so'z bilan aytilsa, yuqorida qayd etilgan davlatlarda aholi o'sishining ¼ qismini immigrantlar tashkil etgan.

Migrantlar oqimi yo'nalgan hududlarda, migratsiya saldosi ijobiy, ya'ni ko'chib kelganlar soni, ko'chib ketganlar sonidan ortiq bo'ladi. Natijada bunday hududlarda aholi soni o'sib boradi. Bu hol o'z navbatida nikoh holatiga, oilalar miqdorining oshib borishiga, tug'ilish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aholi ko'chib ketayotgan hududlarda esa yoshlar salmog'i, jami aholi tarkibida kamayib

boradi, mehnat yoshidan katta bo'lgan aholi salmog'i esa ortib borib, hududning demografik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Aholining bir ijtimoiy-iqtisodiy muhitdan ikkinchi muhitga o'tishi uning demografik mayliga (nikohga kirish va oila qurishiga, oiladagi farzandlar soniga, oila mustahkamligiga munosabati va h.k.) bevosita ta'sir etadi. Shuningdek, aholi migratsiyasi mehnat resurslari shakllanishida ham muhim omillardan hisoblanadi. Migrantlar oqimi aholining yosh jinsiy tarkibida o'z aksini topadi. Mehnat resurslari ortib boradi. Natijada qator muammolar yuzaga keladi yoki aksincha mehnat resurslarining kamayib ketish hollari ham yuzaga kelishi mumkin.

O'zbekistonda demografik siyosat o'tkazish va uning maqsadi. O'zbekistonda demografik siyosatning barcha usullaridan foydalaniladi. Ayniqsa ijtimoiya-psihologik usullaridan keng foydalanilmoqda. Respublikamizda yuritilayotgan demografik siyosat natijasida aholi o'sishi so'nggi 20 yil ichida 3% dan 1,5% cha pasaydi. Bunda aholi o'rtasida tushintirish, targ'ibot ishlari olib borilmoqda. Demografik siyosat yuritishda ommaviy axborto vositalaridan keng foydalaniladi. Bunda respublikamiz aholisiga farzand ko'rishni rag'batlantirish xamda muhofaza qilish bilan birga "Normal oila", "so'glom farzand" tushunchalari tushuntirib boriladi. O'zbekiston Respublikasi "oila kodeksi" da belgilangan qonunlar asosida oilalar barpo qilinmoqda va davlatimizning ijtimoiy-iqtisodiy muxofazasi ta'minlanmoqda.

Aholi siyosatining maqsadi davlat tomonidan Aholining ham miqdoriy (normal, optimal darajada) ham sifatiy rivojlanishini ta'minlashdir.

Aholi rivojlanishiga ma'lum darajada ta'sir etib borish tarixiy jarayondir. Ushbu jarayon jamiyat taraqqiyotining qar bir bosqichida, shu davrning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitiga mos holda, aloqida mazmunga ega bo'lgan. Jumladan, feodalizm sharoitida aholi rivojlanishining asosiy elementi bo'lgan ta'lim tizimi, nisbatan kam taraqqiy etgan edi. Masalan, O'zbekistonda masjidlar, madrasalar qoshida ta'lim tizimi joriy etilgan. Ularni moddiy ta'minlash maqsadida davlat va ayrim mulkdorlar tomonidan vaqf mulklari ajratilgan. Insonni meqnatga tayyorlash, jamiyat a'zosi uchun zarur bo'lgan bilimlarni axloqiy sifatlarni yosh avlod; asosan oiladan, oila muqitida olar edi. Keyinchalik sanoat asta-sekin rivojlanib borishi natijasida meqnatga tayyorlashda maqsus bilimlar, maxsus faoliyat zarur bo'lib qoldi. Bu zarurat davlatda ta'lim tizimini yanada rivojlanishiga, yoshlarga maxsus bilim berib, kasb-qunar o'rgatishga eqtiyoj yaratdi. Natijada. O'lkamizda ta'lim tizimi tashkil topdi va rivojlandi. Qozirgi davrda O'zbekistonda aholi siyosatining asosiy maqsadi uning sifatiy rivojlanishini tashkil etishdan iboratdir. Aholining sifatiy rivojlanishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- aholi salomatligining xolati, bolalar va onalar o'limi o'rtacha umr davri:
- Aholining ta'lim darajasi va uning tarkibi:
- Aholining kasb-qunarga tayyorgarlik darajasi:
- Aholining sotsial tarkibi va sotsial mobilligi:
- Aholining urbanizatsiyalashganligi:
- Aholining hududiy qarakati:
- Aholining ma'naviy madaniy qadriyatlar va ularni saqlash, e'zozlash.

Respublikada aholi siyosati o'zaro chambarchas bog'langan bo'g'inlardan tashkil topgan. Ushbu bo'g'inlarga demografik siyosat, aholi migratsiyasi, urbanizatsiya va bandlik siyosatlarini kiritish mumkin.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge University Press, 2010-442 p.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.- 368 б.
3. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Тафаккур, 2011. – 159 б.
4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси конун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
6. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана. – Т., 2009.
7. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. М.; 1987.

8. Бўриева М.Р. Демография асослари. Т., 2002.
9. Демографический энциклопедический словарь, М., 1985., 243-244- бет.

Internet saytlari

10. <http://www.demoscope.ru>.
11. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
12. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
13. <http://stat.uz>.
14. <http://ziyo.net>

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Demografik siyosat nima va nimaga olib boriladi?
2. Demografik siyosat olib borishning asosiy maqsadi nima?
3. Demografik siyosat dunyo mintaqalarida qanday farq qiladi?
4. Dunyoda tug'ilish va o'limga bog'liq qanday demografik siyosatlar olib borilmoqda?
5. O'zbekistonda qanday demografik siyosat olib borilmoqda?
6. Xalqaro migratsiya jarayoniga demografik siyosat qanday tasir ko'rsatadi?

Ma'ruza 9: Dunyo aholisining ko'payishi va joylanishi.

Reja:

1. Jahon aholisi rivojlanish ananalari. Aholi rivojlanishining global modeli.
2. Dunyo aholisi dinamikasi.
3. Aholi o'sishi va iqtisodiy rivojlanish.
4. Aholi soni bo'yicha davlatlar ro'yxati.
5. Demografik krizis. Rivojlangan mamlakatlarda aholi rivojlanishi. Ikkinchi demografik o'tish. Uchinchi demografik o'tish.
6. Kishlik jamiyatining dastlabki davrlaridan to hozirgacha bo'lgan dunyo aholisining o'sish dinamikasi.
7. Dunyo aholisi ko'payishining hududiy xususiyatlari.
8. Jahoning ayrim hududlaridagi demografik vaziyat tahlili.

Tayanch tushunchalar (kalit so'zlar): jahon aholisi, aholi rivojlanishining global modeli, aholi dinamikasi, demografik krizis, demografik o'tish, o'sish dinamikasi, o'rtacha umr ko'rish yoshi, aholi soni, demografik vaziyat.

Jahon aholisi rivojlanish ananalari. Aholi rivojlanishining global modeli. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha planetamizda inson paydo bo'lganiga taxminan bir million yildan oshgan. Lekin yer kurrasida yashagan aholi soni qaqida aniq va to'liq ma'lumotlar to'plash tarixan ancha kech boshlangan. Aholi soni haqidagi eng dastlabki ma'lumotlar eramizdan oldingi davrga ta'aluqli bo'lib, bu davrda yer kurrasida bor yo'g'i bir necha yuz ming kishi yashagan, xolos Arxeolog va demograf olimlarning qisoblaricha, dunyo aholisi soni butun insoniyat tarixi davomida doimo ko'payib kelgan. Biroq Aholining o'sishi sur'ati jamiyat taraqqiyotining hamma bosqichlarida ham bir tarzda bo'lmagan. Ba'zi tarixiy davrlarda ocharchilik, tabiiy ofatlar, turli kasalliklarning tarqalishi, urushlar natijasida aholi qirilib ketgan va soni qisqargan. Masalan, butun dunyoda 8-14 asrda epidemiyadan 15 million aholi o'lgan; 19 asrda ocharchilikdan 25 million aholi xayotdan ko'z yumgan; birinchi jahon urushida 20 million, ikkinchi jahon urushida esa 40 milliondan ko'p aholi o'lgan.

Shuni aytish kerakki, qar bir davr aholisining ko'payishi va rivojlanishi shu davrning ishlab chiqarish usuli va munosabatlariga, turmush darajasiga, yashash sharoitlariga bevosita bog'liq bo'lgan.

Ibtidoiy jamoa davrida, ya'ni bundan chamasi 15 ming yil ilgari Aholining yashash sharoiti juda og'ir edi Insonlar g'orlarda istiqomat qilishgan. Tog'-toshlardagi tabiiy g'orlar odamlar uchun yakkayu-yagona boshpana vazifasini o'tagan. Eng muqimi qorin to'yg'azish, bir joyda tunash bo'lgan. Ular ovchilik bilan kun ko'rishgan, tabiiy ofatlarga qarshi kurasha olmaganlar. Muqitning tabiiy ta'siriga ongli choralari qo'llay bilmaslik sababli aholi o'rtasida o'lim ham yuqori bo'lgan. Odamlar ochlikdan, turli kasalliklardan, tabiiy ofatlardan va qabilalar o'rtasida bo'lib turgan urushlardan ko'p nobud bo'lishgan. Bolalar o'limi juda yuqori bo'lgan. Aholining , o'rtacha umr ko'rish ham juda qisqa bo'lgan. Manbalarda yozilishicha, ibtidoiy jamoa davrida kishilarning o'rtacha umr ko'rish 20-25 yoshni tashkil qilgan, xolos. Ibtidoiy davr odamlari qozirgi davr kishilariga nisbatan 3-3,5 marta

kam yashaganlar. SHunday bo'lsa-da, aholi soni sekinlik bilan ko'payib borgan. Aholi ko'payishining sababi tug'ilishning fiziologik imkoniyat darajasida bo'lganligidir. Bu davrda tug'ilish juda yuqori bo'lib, qar 1000 aholiga 45-50 kishini tashkil etgan. Qozir esa bu ko'rsatkich o'rtacha 23-25 kishini tashkil etmoqda. Demak, bir tomondan insonning tabiiy muqit oldida o'zaro nizolari, uning soni jiqatdan kamayishiga olib kelsa, ikkinchi tomondan, tug'ilish yuqori bo'lganligini sababli, aholi soni o'sib borgan. Biroq, o'lim, ayniqsa, bolalar o'limi, yuqori bo'lganligi sababli yuqori tug'ilish Aholining yuqori tabiiy o'sishini to'la ta'minlay olmagan.

Ibtidoiy jamoa davrida aholi sekin o'sishining yana bir muqim sababi-ayollar aqvolining og'irligidir. Ular erkaklar bilan bir qatorda ov qilishda qatnashganlar. Turmush sharoitining og'irligidan, tibbiy xizmatni yo'qligidan ayollar o'rtasida o'lim juda yuqori bo'lgan. Ayniqsa, ayollar bola ko'rish davrida ko'p qalok bo'lganlar. Bu davr ayollarning aksariyat qismi bola ko'rish davrini to'la yashamaganlar.

Ibtidoiy jamoa davrida Janubiy Osiyo, Yevropaning janubiy qismlarida, Afrika qit'asida aholi nisbatan zich yashagan. Yevrosiyo materigining shimoliy rayonlarida, Avstraliya va Amerika qit'alarida odamlar juda siyrak joylashganlar. Ularning umumiy soni, taxminan, 100-200 ming kishini tashkil etgan, xolos.

Insonning yashash uchun kurashi borib-borib, jamiyat taraqqiyotida progressiv o'zgarishlarga olib keldi. Ishlab chiqarish kuchlari rivojlana borib, kishilar dastlab chorvachilik, keyinroq esa deqqonchilik bilan shug'ullanishga o'tdilar, ochlikka, kasalliklarga qarshi kurash boshladilar. Endi ular meqnat qilib, moddiy maqsulotlar yaratardilar. Qunarmandchilik, savdo rivojlandi va Shaharlar paydo bo'la boshladi. Inson qayotidagi bu ijobiy o'zgarishlar ularning qayot sharoitini yaxshiladi. Bu esa dunyo aholisining ko'payish sura'tini tezlashtirdi.

Ishlab chiqarish kuchlarining yanada takomillashuvi aholi o'rtasida sinflar va davlat paydo bo'lishiga olib keldi. Jamiyat asta-sekin ibtidoiy tuzumdan quldorlik davriga (sinfli jamiyatga) o'tdi. Jamiyatning ijtimoiy iqtisodiy va madaniy qayoti rivojlana boshladi. Dunyoning aholi zichroq joylashgan qismlarida (Misr, Suriya, Bobil) madaniyat markazlari vujudga kela boshladi. Jamiyat taraqqiyotidagi bu o'zgarishlar Aholining ko'payishini tezlashtirdi. Sinfiy jamiyatda Aholining o'sish sur'ati ibtidoiy tuzum davriga nisbatan ancha tez edi. Buning asosiy sababi tug'ilishining yuqoriligidir. Tug'ilishning yuqoriligi esa ayollarning erta nikoqga kirishi, tug'ilishning cheklanmaganligi, hamda ko'pbolalikni xalq, davlat va din tomonidan quvvatlanishi bilan bog'liq edi. Lekin quldorlik tuzumi davrida ham aholi o'ratsida o'lim ancha yuqori bo'lgan. Sababi-ko'pgina qishloq va Shaharlarda Aholining juda zich joylashuvi va gigiena-sanitariya sharoitlarning yo'qligi tufayli yuqumli kasalliklarning keng tarqalganligidir.

Dunyo aholisi dinamikasi. Eramizning boshida yer shari aholisining soni 200-250 mln. kishi atrofida edi. Aholining asosiy qismi Rim imperiyasida, Xitoyda va Hindistonda joylashgan. Ushbu soqaga ta'lluqli adabiyotlarda ko'rsatilishicha, planetamiz aholisi 300 mln. atrofida bo'lgan va uning asosiy qismi Osiyoda yashagan. Agar dastlabki 500 yilda (1000-1500 yillar) yer yuzi aholisi 135 millionga ko'paygan bo'lsa, 1500-1750 yillarda yoki 250 yilda esa bu ko'rsatkich 288 millionni tashkil qildi, ya'ni Aholining o'sishi 2 marta tezlashdi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Aholining o'sishi yanada tezlashdi. Yigirmanchi asrdan boshlab yer shari aholisi qar yili I foizga ko'paya boshladi.

Dunyo aholisining 1000 yildan 2000 yilgacha bo'lgan o'sishiga nazar tashlasak, aholi eng tez ko'paygan davr XX asrdir. Agar yer shari aholisining 1 milliardga yetishi uchun salkam 850 yil kerak bo'lgan bo'lsa, 2 milliardga yetishi uchun esa 85 yil; 3 milliardga yetishi uchun 25 yil, 4 milliardga o'tishi uchun-15 yil; 5 milliardga o'tishi uchun –20 yil va 6 milliardga o'tishi uchun –15 yil vaqt kerak bo'ldi (jadval).

Dunyo aholisining o'sishi (mln kishi qisobida)¹.

Sana (yillar)	Dunyo aholisi	Sana	Dunyo aholisi
Eramizdan oldingi 400 yil	153	1900	1634
0	252	1910	1755

¹ БМТ башорати жадвал Н.В.Алисов, Б.С.Хорев. Экологическая и социальная географии мира (М., 2000 г с-92); Демографический энциклопедический словарь (М., 1985 г с 72) Народо-населения мира 1998 г. фонд ООН в области народо населения.

Eramizning 400 yili	205	1920	1811
800	224	1930	2070
1000	305	1940	2295
1200	400	1950	2527
1500	440	1960	3060
1600	578	1970	3727
1700	680	1980	4430
1750	728	1993	5510
1800	954	2000	6000
1850	1248	2025	8039

Dunyo aholisining eng tez sur'at bilan o'sgan davri 1960-1985 yillar bo'lib, shu davrda yer yuzi aholisi yiliga o'rtacha 2 foizdan ko'paydi. 1980 yillardan boshlab Aholining o'sish sur'ati bir oz pasaydi; xozirda Aholining o'rtacha yillik o'sishi 1,4 foizni tashkil etmoqda. Bu xol, keyingi 20-30 yillar davomida qator rivojlanayotgan davlatlarda tug'ilishni nazorat etish jarayonini keng tarqalganligi bilan bog'liqdir.

Er kurrasi aholisi bugungi kunda 6 miliarddan oshdi BMT ma'lumotlariga qaraganda, dunyo aholisi 2015 yilgacha qar yili 86 million kishidan ko'payib borar ekan. Bu ko'pmi yoki kammi?

Aholi o'sib borishi va uning oqibatlari xaqida ilmiy manbalarda turlicha fikrlar mavjud. Ulardan asosiylari aholi ko'payib borishi dunyo tabiiy resurslariga salbiy ta'sir etishi va hisoblanadi oziq-ovqat bilan ta'minlash mushkullashishi xaqida bo'lib, u XVIII asrdan-T. Mal'us davridan-boshlab mavjuddir. XX asr olimlarining qisob-kitoblariga qaraganda esa yer yuzida va okeanlarda mavjud resurslar bilan 10 milliardlab hisoblanadi ta'minlash mumkin ekan. SHunday bo'lsa-da, yer kurrasida tinmay o'sib borayotgan hisoblanadi oziq-ovqat bilan ta'minlash ba'zi hududlarda muammo bo'lib kelmoqda. Qozirgi davrda BMT ma'lumotlariga qaraganda, dunyoda 1 milliard aholi qashshoqlikda yashaydi, 500 million aholi qorni to'yib ovqat yemaydi, qar kuni ochlikdan 35 ming kishi vafot etmoqda.

Janubiy Osiyo, Afrika, va Lotin Amerikasida joylashgan 36 davlat o'z aholisini resurslari bilan ta'minlay olmaydi.

Darxqiqat, yer yuzida va okeanlarda hisoblanadi oziq-ovqat bilan ta'minlashga qodir resurslar beqisobdir. Lekin bu resurslar inson istiqomat etib kelayotgan hududlar bo'yicha bir tekisda taqsimlanmagan. Natijada, Aholining o'sishi yuqori va tabiiy resurslari kam, dunyodagi mavjud tabiiy resurslardan foydalanish mushkul bo'lgan hududlarda qator muammolar kelib chiqmoqda. Bugungi kunda inson va uning faoliyati bilan bog'liq eng qatarli muammo yerni, suvni va o'simlik dunyosining ifloslanishidir. Ba'zi davlatlarda aholiga toza ichimlik suvi sotiladi. Masalan, Mal'tada toza ichimlik suvi maqalliy vinodan ham qimmat turadi. Aholi juda tez o'sib borayotgan, lekin oziq-ovqat muammolari mavjud Afrika kabi hududlarda insoniyat uchun qavfli SPID va boshqa yuqumli kasalliklarning tarqalishi, aholi zich hududlarda tuproq xosildorligining kamayib borishi, tabiiy o'rmonlar maydonining qisqarib ketishi, qavo, tuproq, suvning ifloslanishi natijasida azon teshigining xosil bo'lishi va Aholining kasallanishi darajasi oshib, inson immunitetining kuchsizlanib borishi yuqorida qayd etilgan muammolardandir.

Aholi o'sishi va iqtisodiy rivojlanish. Dunyo axolisining o'sish dinamikasiga nazar tashlasak, uning sar'ati borgan sari tezlashayotganligini ko'rish mumkin. Odam paydo bo'lgan paytlarda uning o'sish sur'ati past bo'lgan. Olimlarning hisob-kitoblariga ko'ra, ming yilda aholi 2 foizga ko'paygan. Vaqt o'tishi bilan axolining o'sish sur'atlari tezlashib borgan. Eramizning boshlarida er shari aholisi 300 mln kishi bo'lan bo'lsa, 1650 yilga kelganda bu raqam 2 barobarga ko'paygan.

XIX-Asrning o'rtalarida er shari aholisi 1 mlrd kishiga etdi. Axolining ikkinchi mlrd kishining qo'shilishi uchun 80 yil, uchinchi mlrd kishining qo'shilishi uchun 30 yil, to'rtinchi mlrd kishining qo'shilishi uchun esa 15 yil kifoyadir. Bu holat dunyo axolisi o'sish sur'atlarini 1976 yilga qadar juda yuqori bo'lganligini ko'rsatadi. Biroq lning barcha qismlarida bu ko'rsatkichldar bir xil bo'lmagan. Osiyo va Lotin Amerikasida o'sish darajasi hozirgi kunga qadar yuqori sur'atlarda saqlanib qolmoqda. Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlarida esa axolining o'sish sur'atini anchagina pastlab qolganini kuzatish mumkin. Axolining o'sish sur'atlarini dunyoning turli regionlarida turlicha bo'lishiga har xil sabablar ta'sir ko'rsatadi. Ular orasida sog'likni saqlash tizimi, qishloq xo'jaligini

rivojlanishi, oziq-ovqat bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarning roli alohida ahamiyatga ega.

Dunyo axolisining madaniy saviyasini ortib borishi bilan o'z-o'zidan tabiiy ko'payish jarayoni ham pastlab bormoqda. Shunday qilib, dunyo axolisining o'sish dinamikasi ko'plab va xilma xil omillar ta'sirida bo'ladi. Keyingi 20-30 yil ichidagi o'sish esa, ko'proq tabiiy o'sishdagi hududiy farqlar bilan bog'liq. Ana shu davrga xos bo'lgan "demografik" ta'sirini ham aniq ko'rish mumkin. Xo'sh kelajakda dunyo axolisining o'sishi qanday bo'ladi? Demograf olimlar fikricha, hozirgi davr axolining maksimal o'sish davridir. Hozirgi kunda oilada tug'ilishni tartibga solib turiladigan mamlakatlarda planetamiz aholisining 30 % yashamoqda. Kelajakda dunyoning boshqa qismlarida ham aholi bilim va madaniyat darajasining oshib borishi bilan tug'ilish ham kamaya boradi.

Professor V.TS.Urlanis fikricha, taxminan 21-asrning boshlarida bu jarayon planetamizning barcha axolisini qamrab oladi. Olimning taxminicha, 20-asrning qolgan yillarida tug'ilishni tartibga solish keng yoyilgan mamlakatlarda Amerika Yaponiya axolisining o'sish sur'ati 0,9 % dan yuqori bo'lmaydi. Dunyo axolisining o'sishi va bu o'sishning sur'atlari yuqoridja aytilganidek davom etsa, 21-asr o'rtalariga borganda, dunyo axolisi 8 mlrd kishiga, 21-asr oxirlarida esa 11-12 mlrd kishiga etadi. BMT ekspertlari xisobiga ko'ra 2000 yilda dunyo axolisi 6 mlrd 280 mln kishi, shu jumladan Osiyo aholisi 3870 mln, Lotin Amerikasi axolisi 595, horijiy evropa axolisi 570, Afrika axolisi, 520, Astraliya va Okeaniya axolisi 30 mln kishi bo'ladi. Umuman dunyo axolisining o'sish sur'atlari kelajakda pasayib boradi. Be tendentsiya hoziroq sezila boshladi, ma'lum bir davrga kelib esa, planetamiz axolisining soni staillashadi.

Axolining territorial joylanishi - er yuzining kishilar tomonidan o'zlashtirilishi bilan bog'liq bo'lgan juda uzoq tarixiy arayonning natijasidir. Yer sharining turli qismlarida, turli mamlakatlarda axolining territorial jolanishi va zichligi tarixiy sotsial-iqtisodiy va tabiiy faktorlar ta'sirida vujudga keladi. Bu asosiy faktor dunyoning turli qismlarida ham territorial va ham vaqt nqtai nazardan bir xil emasligi va hech qachon bunday bo'lmasligi o'z-o'zidan ma'lum. Yer sharining axolining territorial joylanishi va zichligida bir qancha katta farqlar bor, ular uzoq tarixiy davrda va xilma-xil faktorlar ta'sirida vujudga keladi. Bulardan eng asosiylari tarixiy, tabiiy va boshqa faktorlardir. Axoli zichligiga xo'jalikning ta'siri kata, albatta. Jumladan, buni yuqoridagi qisqacha obzordan ko'rish mumkin. Axoli qancha zich bo'lsa, xo'jalik shuncha taraqqiy etgan degan xato fikrni olg'a surgan edilar. Bu fikr butunlay noto'g'ri ekanligini shundan bilsa ham bo'ladiki, eng rivojlangan AQShda axoli rivojlanayotgan ko'pgina qoloq mamlakatlardagidan ko'ra siyrak.

Shunday qilib, olimlarning axoli zichligining ortib borishi, jamiyat taraqqiyotiga xal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi degan fikrlari butunlay asossizdir. Aksincha axolining takror barpo qilinishi axoli sonining ko'payib borishini ijtimoiy taraqqiyotning muhim shart-sharoiti deb hisoblaydi. Axoli sonining ko'paya borishi ishlab chiqarishni kengaytirish, uni taraqqiyo ettirish uchun muhim ahamiyatga ega. Axoli soni haddan tashqari kam bo'lganda ijtimoiy ishlab chiqarishning taraqqiyoti susayishi rayonlarda va davlatlarning rivojlanishiga salbiy ta'sir ketishi mumkin.

Aholi soni bo'yicha davlatlar ro'yxati. Bu yerda **mustaqil davlatlardan** tashqari ba'zi nomustaqil hududlar aholisi soni ham keltirilgan. Shuningdek, ro'yxatda har bir davlat (hudud) aholisi dunyo aholisining necha foizini tashkil qilishi ham ko'rsatilgan^[1]. Suveren davlat hududiga kiruvchi davlatlar (masalan, **Birlashgan Qirollik** hududiga kiruvchi davlatlar), davlatlar organizatsiyalari (masalan, **Yevropa Ittifoqi**) va muntazam aholisiga ega bo'lmagan hududlar (masalan, **Antarktida**) ushbu ro'yxatda ko'rsatilmagan.

Jadvaldagi raqamlar milliy aholini ro'yxatdan o'tkazish muassasalarining so'nggi ma'lumotlariga binoan va yaxlit holda keltirilgan. Bunday muassasasi mavjud bo'lmagan davlatlar uchun ma'lumot BMTning **iqtisodiy va ijtimoiy muammolar bo'yicha departamenti** bahosi asosida keltirilgan. Aholi ro'yxati har xil davlatlarda har xil vaqtda, har xil aniqlik bilan hisoblanishi sababli, davlatlarni ushbu jadvalda ko'rsatilgan aholi soni bo'yicha qiyoslash xato xulosalarga olib kelishi mumkin. Shuningdek, davlatlar aholisi sonining yig'indisi dunyo aholisi soniga teng bo'lmasligi mumkin.

Aholi soni bo'yicha davlatlar ro'yxati (30.07.2015)¹³.

¹³ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Aholi/ro'yxati.html>

O'rin	Davlat yoki nomustaqil hudud	Aholi soni	Sana	Qismi	Manba
1	 Xitoy	1 367 820 000	bugun	18,9%	Rasmiy hisoblagich
2	 Hindiston	1 265 860 000	bugun	17,5%	Rasmiy hisoblagich
3	 AQSH	320 253 000	bugun	4,44%	Rasmiy hisoblagich
4	 Indoneziya	255 461 700	1-iyul, 2015	3,54%	Rasmiy baho
5	 Braziliya	203 778 000	bugun	2,82%	Rasmiy hisoblagich
6	 Pokiston	188 775 000	bugun	2,61%	Rasmiy hisoblagich
7	 Nigeriya	183 523 000	1-iyul, 2015	2,54%	BMT ma'lumoti
8	 Bangladesh	157 711 000	bugun	2,18%	Rasmiy hisoblagich
9	 Rossiya	146 270 033	1-yanvar, 2015	2,03%	Rasmiy baho (.xls)
10	 Yaponiya	127 020 000	1-yanvar, 2015	1,76%	Oylik rasmiy baho

Dunyo aholisining soni 2030-yilda 8,5 milliard kishi, 2050-yilda 9,7 milliard kishi, 2100-yilda esa 11,2 milliard kishiga yetadi, deb [xabar beradi](#) “UzDaily.uz” BMT Kotibiyatining iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha bo'limi hisobotiga tayanib. Hisobotda qayd etilishicha, Yer sayyorasi aholisining soni o'sishda davom etmoqda. Aholi soni ortishining deyarli yarmi Afrika mamlakatlariga to'g'ri keladi. Yaqin o'n yillar ichida aynan Afrika va Osiyo davlatlari aholisida sezilarli o'sish qayd etiladi. Shuningdek, Hindiston davlatining aholi soni bo'yicha Xitoyni quvib o'tishi kutilmoqda. Hisobot ma'lumotlariga qaraganda, dunyo aholisi soni 2015-yilda 7,3 milliardga yetgan. Bu ko'rsatkich o'tgan yilgidan bir millionga ortiqdir.

Demografik krizis. Rivojlangan mamlakatlarda aholi rivojlanishi. Ikkinchi demografik o'tish. Uchinchi demografik o'tish. Aholi ko'payishining 1-tipi: “Demografik krizis”. Bu tur uchun tug'ilish, o'lim va tabiiy ko'payish ko'rsatkichlarining nisbatan past ekanligi xosdir. Bunga Shimoliy Amerika va Evropa davlatlari misol bo'ladi. Masalan: GFR, Daniya, Italiya, Avstriya, Vengriya, Bolgariya, Latviya. Bu mamlakatlarda tug'ilishning kamayishiga shahar aholisining tez ortishi (shaharlarda tug'ilish qishloqlardan kam bo'ladi), ayollarning ishlab chiqarishga ko'p jalb etilishi, erkaklar salmog'ining nisbatan kamligi (15 mln.kishiga Xorijiy Yevropada), katta yoshdagilar salmog'ining ortib, kichik yoshdagilar salmog'ining kamayishi sabab bo'ladi. Aholining tabiiy ko'payishi har 1000 kishiga 4 ta va undan kam. Masalan: Germaniyada oilaning o'rtacha me'yori 2,7 kishi. Har 4 oilaning 1 tasi farzandsiz. Rossiyada ham tabiiy ko'payish ancha past bo'lib, ko'p bolali oilalarning kamayishi kam bolali oilalarning ko'payishi kuzatilinmoqda. Oilaning o'rtacha me'yori 3,2 kishini tashkil etadi. Bu mamlakatlarda tug'ilishning va tabiiy ko'payishning o'sishiga qaratilgan demografik siyosat olib borilmoqda.

Aholi ko'payishining 2-tipi: “Demografik faollik yoki portlash”. Bu turi uchun tug'ilish va tabiiy ko'payishning yuqori, juda yuqori va o'limning kamligi xosdir. Aholi ko'payishining bu turi rivojlanayotgan davlatlar uchun xos bo'lib, asosiy sabablari: mustaqillikdan keyingi hozirgi zamon tibbiyoti, sanitariya-gigiena yutuqlaridan keng foydalanish, yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish, ekonomika taraqqiyot darajasining pastligi, qishloq xo'jaligining usturligi (bolalar ishi hisoblanadi), savodsizlik, sanitariya madaniyatining etarli emasligi, ayollarning oilada va jamiyatda erksizligi, nikohga erta kirishi, ko'p bolalikni rag'batlantiruvchi diniy, iqtisodiy (mat-geroy 10 ta bolali), milliy, mahalliy odatlar.

Tug'ilish va tabiiy ko'payish yuqori bo'lgan mamlakatlar asosan Osiyo, Afrika davlatlardir. Bularda oilaning o'rtacha miqdori 6 kishi. Aholining tabiiy ko'payishi 1000:30 kishi. 90 yillari tug'ilish (1000:54) va tabiiy ko'payish (1000:41) eng yuqori bo'lgan davlat Keniya bo'lgan. Aholi ko'payishining sur'ati shunday saqlansa 17 yilda mamlakat aholisi 2 barobar ko'payadi. Buyuk Britaniya aholisining 2 hissa ko'payishi uchun 630 yil kerak bo'ladi.

Demografik portlash XX asrning 60 yillari paydo bo'lgan. Demografik portlash asosan Horijiy Osiyo mamlakatlarida kuzatilinmoqda. Ma'lumki, aholisi soni 100 mln dan ortiq bo'lgan mamlakatlarning 7 tasi Osiyoda joylashgan. Bu mamlakatlarda demografik siyosat aholi tabiiy ko'payishini kamaytirishga qaratilgan (hatto konstitusiyaga kiritilgan).

Statistik ma'lumotlar ko'rsatishicha yer shari aholisi asrimiz boshidan to hozirgi davrga (2000 y) qadar 3,2 marta ko'paygan. XX asr dunyo aholisining eng tez sur'at bilan ko'paygan davrdir. Aholining tez sur'at bilan ko'payishi asosan rivojlanayotgan davlatlar xisobiga bo'lmoqda. Agar 1950-1990 yillarda aholi butun yer sharida yiliga o'rtacha 1,8% ko'paygan bo'lsa, rivojlangan davlatlarda esa bu ko'rsatkich 0,9%ni va rivojlanayotgan davlatlarda esa 2,1 % ni tashkil qiladi. Ushbu davrda rivojlanayotgan davlatlar aholisining ko'payib borishi va ularning dunyo aholisidagi salmog'ini 67 foizdan 77 foizga yetishiga olib keldi. Natijada, rivojlangan davlatlar aholisining dunyo aholisidagi salmog'i 33 foizdan 23 foizga tushib qoldi.

Keyingi 30-40 yil ichida rivojlanayotgan davlatlar aholisi tez ko'payib borishi qator mutaxassislarni «dunyoda aholi ortiqchaligi paydo bo'ladi»- degan tashvishga ham olib keldi. Rivojlanayotgan davlatlarda aholi ko'payishi va omillarini mukammal o'rgangan demograf olimlar fikricha esa, ushbu davlatlarda aholi ko'payishining asosiy sababi o'limning keskin kamayishi, tug'ilish darajasining yuqoriligi, hamda o'rtacha umr ko'rish muddatining oshganligidir. Qozirgi paytda dunyo aholisining deyarli 60% Xorijiy Osiyoda, 12% ga yaqini-Afrikada, 13%- Amerikada, 10% Xorijiy Yevropada, 0,5%- Avstraliya va okeaniyada, hamda 6%- sobiq Ittifoq tarkibiga kirgan davlatlarda istiqomat qilishadi.

Aholi sonining tez oshib borishi Afrika va Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilib, ularda aholi yiliga 2,5-3% dan ko'payib bormoqda.

Aholining ushbu tarzda tez ko'payishi qachongacha davom etarkin? Statistik ma'lumtlar, maxsus ilmiy tadqiqotlar ko'rsatishicha, keyingi 20-30 yil davomida yer shari aholisining ko'payish sur'ati anchagina sekinlashgan. Bu hol avvalo tug'ilishning asta sekin kamayib borishi bilan bog'liqdir.

Tug'ilishning kamayib borishi tarixiy jarayon bo'lib, qar bir xalqning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, insoniyat o'z taraqqiyoti davomida bir necha ijtimoiy – iqtisodiy bosqichlarni bosib o'tdi.

Tug'ilish darajasi jamiyat taraqqiyotining hamma bosqichlarida ham bir xil bo'lavermagan. Yuqorida aytganimizdek kapitalistik formatsiyagacha mavjud bo'lgan davrlarda tug'ilish biologik qarakterga ega bo'lgan, ya'ni cheklanmagan. Ko'pbolalik jamiyat tomonidan ham quvvatlangan. Bu xolni hozirgi jamiyat taraqqiyot bosqichida turib tasavvur qilish mushkulroq albatta. Masalaning tub moqiyatiga nazar tashlashga to'g'ri keladi, qaysiki o'sha o'tmish zamonlardagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bevosita bog'liqdir. Quldorlik davrida ham, feodalizmda ham ko'pbolalikdan qar bir oila va shu bilan birga jamiyat ham manfaatdor edi. Nega shunday? Eng avval oilada bolaning iqtisodiy roli juda katta edi. Ko'pgina mamlakatlarda oila yumushlarida, xunarmandchilikda, dexqonchilikda va chorvochilikda bolalar meqnatidan foydalanilgan. Oilada iqtisodiy daromadning bir qismi bevosita bolalarning meqnati orqali xosil qilingan. Demak, bola meqnati milliy daromadning ma'lum ulushini tashkil etgani sababli, u jamiyat tomonidan qo'llab quvvatlangan. Qatto ba'zi davlatlarda, masalan, Rossiyada deqqonlarga ishlash uchun beriladigan yer ham bolalar soniga qarab taqsimlanardi. Bunday sharoitda, o'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, qar bir oila bolalar sonini ko'paytirishdan manfaatdor bo'lgan.

Kapitalistik ishlab chiqarish usulining vujudga kelishi bilan sanoat tez rivojlana boshladi, yangi-yangi Shaharlar paydo bo'ldi. Ko'pchilik aholi ish qidirib qishloqdan Shaharga ko'chib kela boshladi. Shahar aholisining o'sib borishi natijasida bir tomondan Shaharlarda turar joy, oziq-ovqat muammolari kelib chiqqan bo'lsa, ikkinchi tomondan fan texnika taraqqiy etib, ishsizlik vujudga keldi. Uchinchidan, kapitalistik ishlab chiqarishda ayollar va bolalar meqnatiga juda kam xaq to'lanar edi. Jamiyatda bunday o'zgarishlar oilada bolalar sonini cheklashga, tug'ilishning qisqarishiga olib keldi. Aholisining asosiy qismi Shaharlarda yashovchi Xorijiy Yevropa mamlakatlarida tug'ilish ayniqsa kamayib ketdi. Masalan, Angliyada 1850 yillarda Aholining 50% Shaharlarda yashagan va qar ming kishi xisobiga tug'ilgan bolalar soni o'rtacha 32,6 %ni tashkil qilgan bo'lsa, qozirgi aholinng 80%ga yaqini Shaharlarda yashaydi va qar ming kishiga nisbatan tug'ilgan bolalar soni 100ni tashkil qiladi. Yoki Frantsiyani olib qaraylik. Bu mamlakatda 1850 yildan to hozirgacha Shahar aholisi 25,5 dan 74 % gacha ko'paydi. Qar ming kishi xisobiga tug'ilgan bolalar soni esa 26,2 dan, 13,7 gacha kamaydi. Germaniya federativ respublikasida esa Aholining 94% Shaharlarda istiqomat qilishadi. Tug'ilish ko'rsatkichi esa 9%ni tashkil etadi xolos, va dunyoda tug'ilish eng kam davlatlardan xisoblanadi.

Er yuzida tug'ilishning kamayishi asosan XVIII asrning ikkinchi yarmida /arbiy Yevropa

davlatlarida boshlanib, keyinchalik bu qit'aning boqa mamlakatlariga, undan so'ng esa AQSH, Kanada, Avstraliya va Yaponiyaga tarqaldi. Ayniqsa, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan davlatlarda tug'ilish tez kamaya boshladi. Ushbu davlatlarda 1750-1800 yillarda qar ming kishi xisobiga 38 ta bola tug'ilgan bo'lsa, 1970-1990 yillarda bu ko'rsatkich 16ni, 1999yili 12 ni tashkil qildi. Boshqacha qilib aytganda, tug'ilish 3 martadan ko'proq qisqargan. Endi xuddi ana shu davlatlar uchun rivojlanayotgan mamalakatlardagi tug'ilishni qiyoslaydigan bo'lsak, boshqacha axvolni guvoxi bo'lamiz. Ularda 1750—1790 yillarda qar ming kishi xisobiga 41 tadan bola tug'ilgan va 1970-1990 yillarda esa qar 1000 kishi xisobiga tug'ilgan bola 34 ni, 1999 yili esa 25 ni tashkil qilgan.

Demak rivojlanayotgan davlatlarda tug'ilishning kamayishi, nisbatan olib qaralganda, ancha sekin borgan. Xozirgi davrda tug'ilish yer shari bo'yicha bir xil emas.

Dunyo xududlari bo'yicha tug'ilish ko'rsatkichlari (1999 y)*

Dunyo hududlari	Tug'ilshning umumiy koeffitsienti	Tug'ilshning yig'indi koeffitsienti
Dunyo bo'yicha	23	2,9
Afrika	39	5,4
Amerika	21	2,5
Osiyo	23	2,8
Evropa	11	1,4
Avstraliya va Okeaniya	18	2,4
Rossiya	9	1,2

*Jadval «Население и общества», Moskva, Avgust 1999 №38: jurnali ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Jadval ma'lumotlari guvoxlik berishicha dunyo kontinentlari bo'ylab eng yuqori tug'ilish Afrikada, eng pasti esa Yevropa davlatlarida ekan.

Yuqorida qayd etilganidek, keyingi 20-25 yil ichida dunyoning deyarli hamma qismida tug'ilishning kamayib borishi kuzatilmoqda.

1970-1999 yillar davomida tug'ilishning eng tez kamayishi SHimoliy Amerikaga to'g'ri keladi (shu davr ichida 1,6 marta kamaygan). Uning sabablariga bir nazar solib ko'raylik-chi. Asosiy sabablardan biri Shahar aholisining o'sishi bo'lgan. Masalan, AQSH va Kanadada Shahar aholisining 1950-1999 yillarda 64%dan 75-79%gacha o'sgan. Bundan tashqari, tug'ilishning kamayishiga ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda, yollanma ishlarda qatnashishi ham sabab bo'lgan. Masalan, Kanadada 1931 yil moddiy ishlab chiqarishda qatnashuvchi Aholining 17% ayollar bo'lgan bo'lsa, 1980-1999 yillarda esa bu ko'rsatkich 40%dan oshib ketdi. SHimoliy Amerikada tug'ilishning kamayishiga olib kelgan muqim sabablardan yana biri ajralishning nikoqdan ko'pligidir. Qozirgi davrda AQSHda qar yili qayd etilgan nikoqlarning 50%ga yaqini buzilganligi ma'lum. Tabiiy xolki, nikoqning qisqa vaqt davom etishi oilada bola sonining o'z-o'zidan kamayishiga olib keladi. Bundan tashqari, SHimoliy Amerikada ishsizlar sonining tobora ortib borishi, ertangi kunga ishonchsizlik bilan qarash kabi xususiyatlari ham tug'ilishni kamaytiradi.

Ba'zi joylarda davlat tomonidan olib borilayotgan tug'ilishni cheklashga qaratilgan demografik siyosat ham tug'ilishning kamayishiga olib kelmoqda. Buni Xorijiy Osiyoning eng yirik davlatlari – Xitoy va Hindiston misolida ko'rishimiz mumkin.

Xitoyda oiladagi bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. 1970 yillardan boshlab aholi o'rtasida tug'ilishni kamaytirish uchun qator tadbirlar qo'llana boshladi. Natijada, Xitoyda tug'ilish keskin kamaydi. BMT ma'lumotlariga qaraganda, 1970-1974 yil har bir ayol o'zining farzand ko'rish davrida o'rtacha 4,8 farzand ko'rgan bo'lsa, 1986-1990 yillarda –2,1, 1999 yili 1,8 tadan farzand ko'rishgan.

Hindistonda ham tug'ilish davlat tomonidan nazorat qilinadi. Oilada bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. Bu masala yuzasidan bir qancha tashkilotlar maxsus tadqiqot olib boradilar. Ular jumlasiga oilani rejalashtirish asotsiatsiyasi, Hindiston tibbiyot assotsiatsiyasi, Hindiston Qizil yarim oy jamiyati kabi tashkilotlar kiradi. Hindistonda tug'ilishning kamayishiga aholi savodlilik darajasining oshishi ham ta'sir etmoqda. Masalan, 1971 yili Hindiston aholisining 29,4% savodli edi. Qozirgi davrda 40% dan yuqori aholi savodlidir.

Tug'ilishni nazorat qilish, hamda xalqning savodi darajasini ko'tarish, tibbiyotni rivojlantirish natijasida Hindiston davlati tug'ilishni ancha kamaytirishga erishgan. Masalan, 1970-1999 yillarda qar bir ayol o'z umri davomida ko'rgan farzandlari soni 5,4 dan 3,4 gacha kamaydi.

Ma'lumki, Xorijiy Osiyo aholisining 70% dan ko'prog'ini Xitoy va Hindiston aholisi tashkil etadi. SHuning Xitoy va Hindistonda tug'ilishning nisbatan kamayishi butun Xorijiy Osiyo bo'yicha tug'ilish ko'rsatkichiga ta'sir qildi. 1970-1999 yillarda tug'ilish Xorijiy Osiyoda deyarli 2 barobar kamaydi. Ana shu davrda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti Xorijiy Yevropa 2,1 dan 1,4 ga, Avstraliya va Okeaniyada 3,1 dan 2,4 ga, Afrikada 6,5 dan 5,4 ga kamaygan. Tug'ilishning ana shunday kamayib borishi, Rossiya, Ukraina, Belorusiya, Maldova davlatlarida ham kuzatiladi. 1970 yilda tug'ilishning umumiy kofitsienti Rossiyada 14,6%; Ukrainada-15,2%; Belorussiyada 16,2%₀ va Moldovada -19, %₀ bo'lgan. 1999 yilda esa bu ko'rsatkich mos ravishda Rossiya, Belorusiya va Ukrainada 9%₀ni, Moldovada esa 13%₀ tashkil etdi. Boltiqbo'yi, Zakavkaziya va Markaziy Osiyo resublikalarida ham keyingi 30-40 yil ichida tug'ilish keskin kamayganligini guvoxi bo'lamiz.

Kishlik jamiyatining dastlabki davrlaridan to hozirgacha bo'lgan dunyo aholisining o'sish dinamikasi. Bir necha ming yillar mobaynida o'limning juda yuqori va aholi o'sish sur'atlarining past bo'lishligi o'zining asosli sabablariga egadir. Dastavval, bu - moddiy va sanitar-gigiyenik shart sharoitlarning qoniqarsiz ahvolda ekanligi, qolaversa, vaqt-vaqti bilan takrorlanib turuvchi ocharchilik, o'lat, vabo va chechak epidemiyalari natijasida yuz minglab odamlarning qirilib ketishi bilan bop'langandir. Yer sharida bunday ofatlar 200-400, 1200-1300, 1600-1650-yillar ichida qayd etilgan bo'lib, o'sha davrlarda aholi soni umuman o'smadi, 1300-1400-yillar davomida qora o'lat epidemiyasining ta'sirida yer yuzasi aholi sonining 1/4 qismidan ajradi. Aholi ko'rsatkichlariga oxiri ko'rinmayotgan urushlar ham katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Urushlar XVIII asrda 5,2 mln., XIX asrda 5,5 mln., XX asrda esa deyarli 50 mln. kishining yostig'ini quritdi.

XIX asrgacha bo'lgan davrda demografik jarayonlarda sezilarli o'zgarishlar bo'lmadi. Undan keyingi davrlarda aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlarida demografik o'tish davriga xos jarayonlar boshlandi. U oila bajaradigan vazifalarining keskin o'zgarishi, turmushning nisbatan yaxshilanishi, aholining yosh tarkibidagi siljishlar va boshqa omillar bilan bog'landi.

Demograf olimlar demografik o'tish davri 4 ta ketma-ket keluvchi bosqichni o'z ichiga olishligini ilmiy asoslab berganlar. Birinchi bosqich uchun tug'ilishning yuqori darajada saqlanishi va o'limning keskin qisqarishi oqibatida vujudga keluvchi juda yuqori darajadagi tabiiy o'sish xosdir. Ikkinchi bosqich ko'p bolali oiladan kam bolali oilaga o'tish o'limning qisqarishi, tug'ilishning esa undan ham ko'p miqyosda qisqarishi natijasida tabiiy o'sishning kamayishi bilan ifodalanadi. Uchinchi bosqichda, awalambor, aholi ichida qariyalar sonining o'sishi hamda tug'ilishning asta-sekin pasayishi natijasida umumiy o'limning nisbiy darajasi birmuncha ko'tariladi. Mazkur bosqichda aholi soni juda oz miqdorda va jadal sur'atlarda o'sadi yoki qisqaradi (depopulyatsiya jarayoni). To'rtinchi bosqichda tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari tenglashadi, aholi sonining tabiiy-umumiy o'sishi umuman barham topadi.

Demografik o'tish davri dastavval Yevropada XVIII asrda boshlandi. Shunda tabiiy o'sish koeffitsienti 20-30 promillega teng bo'ldi. Buni haqiqatan ham demografik inqilob deb atash mumkin. Chunki 10-20 yil oldin atigi 5-10 promillega teng bo'lgan tabiiy o'sish koeffitsienti qisqa vaqt ichida 2-3 marta oshdi. Ushbu jarayon Yevropada 100-150 yil davom etdi. Undan keyingi davrda Yevropa mamlakatlari demografik o'tishning uchinchi bosqichida bo'ldilar. Binobarin, Germaniya, Avstriya, Belgiya, Italiya, Daniya, Vengriya, Niderlandiyada aholining oddiy tabiiy-takror barpo etilishi ayrim yillarda ta'minlanmayapti, ya'ni o'lganlar soni tug'ilgan bolalar sonidan ko'p bo'lmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligi demografik o'tish jarayonining birinchi bosqichini o'tmoqdalar.

AQSH, Yaponiya, Kanada, Avstraliya mamlakatlari ikkinchi bosqichini boshdan kechirmoqdalar. Xitoy va boshqa mamlakatlar ushbu ikkinchi bosqichga o'tish arafasida turibdi. O'zbekiston va boshqa O'rta Osiyo mamlakatlarida birinchi bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tish uchun zamin tayyorlandi. Bu jarayon yaqin 10-15 yil mobaynida boshlansa ajab emas. Dunyo aholisi soni so'nggi 60 yil ichida 2,6 marta o'sdi. Bundan ham yuqori ko'rsatkich Osiyo (2,9) va Afrika (4,5) ga xos bo'ldi. Mazkur ko'rsatkich Yevropada 1,3 martaga teng bo'ldi. So'nggi yillarda Yer yuzi aholisining mutlaq soni yiliga o'rtacha 90 mln. kishiga oshmoqda. Afrika, Markaziy va Janubiy Osiyo, Markaziy Amerikada aholi sonining yuqori sur'atlar bilan o'sishi kuzatilmoqda. Shu vaqtning o'zida

Yevropaning ayrim regionlarida aholi soni, juda past sur'atlar bilan o'smoqda yoki deyarli o'zgarmayapti.

Dunyo aholisi sonining davrlar bo'yicha o'zgarishi

Yilnoma	Davr	Davrning davom etishi (yil)	Davr boshida aholi soni (mln.k)	Aholi soining o'rtacha yillik o'sishi (%)
Miloddan avvalgi 7000 yil ilgari	Neolit	5000	10	
Miloddan 2000 yil ilgari	Antik	2000	50	0,03
0 (yangi era)	Yangi earning boshlanishi, o'rta asrning dastlabki davri	2000	230	0,1
1000-yil	O'rta asrlar	1000	305	0,02
1500-yil	O'rta asrlarning yakuniy davri	500	440	0,1
1650-yil	Yangi zamonning boshlanishi	150	550	0,3
1800-yil	Yangi zamon	150	952	0,5
1900-yil	Yangi zamonning yakuniy davri	100	1656	0,8
1950-yil	Eng yangi zamon	50	2527	1,0
1980-yil	Yaqin o'tgan davr	30	4430	1,9
2001-yil	Hozirgi davr	33	6134	1,5
2013-yil			7095	1,2

Aholi dinamikasidagi farqlar mamlakatlarda mavjud aholi soni va ular egallagan o'rinlarda o'z aksini topmoqda. Dunyoda aholisining soni bo'yicha yetakchi 25 mamlakat aniqlanib, ular egallagan o'rinlarda 1985-2004-yillarda bo'lib o'tgan o'zgarishlarning tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi:

- ana shu yillarda va 2025-yillargacha bo'lgan davrda birinchi to'rtlik mamlakatlarining nomi, o'zni o'zgarmaydi (Xitoy, Hindiston, AQSH, Indoneziya);

- mamlakatlar aholisining sonidagi farq kamaymoqda (birinchi mamlakatda 25 mamlakatga nisbatan aholi soni 28 marotaba ko'p bo'lgan bo'lsa. bu ko'rsatkich 2013- yilda 25 martaga teng bo'ldi);

- ushbu mamlakatlarning asosiy qismi Osiyoga (1985-yilda 11 ta, 2013-yilda 12 ta) to'g'ri keladi. Yevropada 1985-yilda 6 ta, 2013-yilda 5 ta shunday mamlakat bo'lgan. Bu ko'rsatkichlar Amerika bo'yicha tegishli tarzda 3 va 3 ga, Afrikada ham 3 va 4 ga tengdir. Ikki Yevrosiyo mamlakati: Rossiya va Turkiya alohida guruhga kiritilgan. Dunyo va uning qit'alari, materiklari hamda ayrim regionlari bo'yicha aholi tabiiy harakatini ifodalovchi koeffitsientlar quyidagi jadvalda berilgan. Dunyoda yuqori darajadagi tug'ilish koeffitsientlari Afrika materigiga regionlar ichida Afrikaning barcha hududlariga hamda Markaziy Amerika, Janubiy va Janubi-g'arbiy Osiyo regionlariga, past darajadagi tug'ilish koeffitsientlari esa Shimoliy Amerika, Sharqiy Osiyo hamda Avstraliya va Okeaniyaga xosdir. O'lim koeffitsientining yuqori ko'rsatkichlari Afrika va Yevropada, Markaziy va Janubiy Osiyo regionlarida kuzatilmoqda. Tabiiy o'sish Afrika, Markaziy Amerika, Janubi-g'arbiy Osiyo hamda Markaziy va Janubiy Osiyoda yuqori koeffitsientlarga ega. Ushbu ko'rsatkich Yevropada nolga, Rossiyada esa minus 2-3 promillega teng. Rossiyada immigratsiya katta miqdorga ega bo'lmaganda depopulyatsiya jarayoni, ya'ni aholi sonining qisqarishi undan ham sezilarli bo'lardi.

Tug'ilish, o'lim va tabiiy ko'payish koeffitsiyentlari (1000 kishiga nisbatan, 2012-yilgi ma'lumotlar)

Qit'a, materik va mintaqalar	Tug'ilish koeff.	O'lim koeff.	Tabiiy o'sish koeff.	Go'daklar o'limi koeff. (5 yoshgacha bo'lgan 1000 bolaga)	O'rtacha umr davri	
					erkaklar	ayollar

Butun dunyo	21	9	12	73	66	69
Afrika	34	13	21	114	53	55
Amerika, o`rtacha ko`rsatkich	20	8	12	24	73	77
Shimoliy Amerika	19	8	11	7	77	82
Markaziy Amerika	23	7	16	26	70	75
Janubiy Amerika	21	8	13	23	69	73
Karib havzasi	21	8	13	28	69	72
Osiyo, o`rtacha ko`rsatkich	23	9	14	68	65	68
Janubi-g`arbiy Osiyo	26	9	17	86	63	64
Janubi-sharqiy Osiyo	23	8	15	51	64	67
Sharqiy Osiyo	16	6	10	29	71	75
Rossiya	11	14	3	13	60	72
Avstraliya va Okeaniya	17	8	9	7	75	78
Yevropa	11	10	1	7	76	82

Aholi soni va uning tarkibiga go'daklar o'limi ham juda katta ta'sir ko'rsatadi. Yer sharida 2003-yilda jami 8331 ming bola bir yoshga yetmasdan o'lganligi qayd etildi. Shundan, 1310 mingi Hindistonga, 708 mingi Xitoyga to'g'ri keladi. Pokiston, Bangladesh, Indoneziya, KXDR, Braziliya, Nigeriya, Efiopiya kabi mamlakatlarda hozirgi vaqtda yiliga 200-500 ming bola bir yoshga yetmasdan o'lmoqda. Bolalar o'limi koeffitsienti Afg'oniston, Angola, Burkina-Faso, Burundi, KDR, Mali, Mozambik, Niger, Nigeriya, Ruanda, Serre-Leone, Chad kabi mamlakatlarda 200 dan yuqori, 32 mamlakatda 100-200 promillega boradi.

Bolalar o'limi mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot darajasi bilan teskari aloqaga ega. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda bolalar o'limi koeffitsiyenti 3 (Shvetsiya) dan 8 promillegacha (AQSH) o'zgaradi. Ijtimoiy-siyosiy vaziyati beqaror, iqtisodiy qoloq bo'lgan mamlakatlarda mazkur ko'rsatkich, odatda, 100 dan ortiq, ayrim hollarda 200 dan ham yuqori darajaga (Nigeriya – 240, Serra-Leone - 250) egaligi bilan ajralib turadi.

Yer shari aholisining o'rtacha umr davri 2012-yilda 67 yoshga teng bo'ldi. Bu ko'rsatkich iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda (Yaponiya, Shvetsiya, Shveysariya ... jami 29 davlat) 78-83 yoshni, qoloq mamlakatlarda (80 dan ortiq) 39-59 yoshni tashkil etdi. O'rtacha umr davrining eng yuqori ko'rsatkichlari Yaponiyaga (83 yosh) hamda Shvetsiya, Shveysariya va Islandiyaga (81 yosh), Avstraliya, Kanada, Avstriya, Isroil, Norvegiya va Fransiya (79 yosh), eng past ko'rsatkichlari esa MAR, Zambiya, Malavi, Mozambik, Serra-Leone, Zimbabve (37-43 yosh) kabi mamlakatlarga xosdir.

Yer yuzi aholisi sonining o'sish sur'atlari (1950-2012-yillar)

Yil	Aholi soni, mln. kishi	Davr ichida o'sish, mln. kishi	O'rtacha yillik o'sish, mln. kishi
1950	2515		
1960	3091	504	50
1970	3698	679	68
1980	4450	752	75
1990	5292	842	84
2001	6134	959	96
2012	7095	961	87

O'zbekistonda o'rtacha umr ko'rish davri erkaklarda 67 yoshga, ayollarda esa 73 yoshga, o'rtachasi esa 73,5 yoshga teng. Tarixiy manbalar Qadimgi Rim va Qadimgi Yunonistonda o'rtacha umr ko'rish davri 25 yoshga teng bo'lganligini asoslaydi. O'rta asrlarda bu ko'rsatkich taxminan 30 yoshgacha ko'tarildi. Mana shu o'rtacha ko'rsatkichlar umr ko'rish davri yuqori bo'lgan kishilar mavjudligini inkor qilmaydi. Masalan, Yuliy Sezar o'ldirilganda 60 yoshdan o'tgan edi. Aflotun 81

yoshda vafot etgan.

Umr davrini ko'rsatuvchi umumiy yo'nalishning mavjudligiga qaramasdan ko'rsatkichlar o'rtasida sezilarli farqlar mavjud. Bu ko'rsatkich Yevropa bilan Afrika o'rtasida 1950-yilda 27 yoshni tashkil etdi. Dunyo miqyosida o'rtacha umr ko'rish davri 62 yil ichida 19 yoshga oshdi. Bu ko'rsatkich Osiyoda 27 yoshga, Afrikada qariyb 30 yoshga, Yevropada esa 15 yoshga teng bo'ldi. Shunga qaramasdan, ayrim qit'alar va regionlarda erkaklar va ayollar o'rtasidagi farq hanzgacha kattaligicha qolmoqda.

Dunyo aholisi ko'payishining hududiy xususiyatlari. Aholi-jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va ayni paytda asosiy iste'molchisi hamdir. Aholining tabiiy o'sishi: tug'ilish, o'lim va tabiiy ko'payish hodisalarining yig'indisidan kelib chiqadi. Bu hodisalar aholining to'xtovsiz tiklanib va avlodlarning yangilanib turishini ta'minlaydi.

Jahonda tug'ilish ko'effitsienti 21 ‰ bo'lgani holatda, bu ko'rsatkich – Gvineya Bisau, liberiya, KDR kabi davlatlarda 50 ‰.

Aksincha, GFRda, Xitoy Makaosida - 8‰, Yaponiya, Tayvan, Litva, Avstriya, Belorussiyada - 9‰ (2007 y).

O'lim ko'effitsienti dunyo bo'yicha 9‰ bo'lgani holatida, bu ko'rsatkich Svazilendda 29‰, Botsvanada 27‰, angolada 22‰.

Aksincha, Katar, Quvayt, BAA kabi davlatlarda 2 ‰ ga teng (2007 y).

O'lim darajasi dastavval kishilar hayotining moddiy sharoitiga-ovqatlanishiga, mehnat va ro'zg'orning sanitariya-gigiena sharoitiga, sog'liqni saqlash ishlari taraqqiyotiga bog'liq.

Tug'ilish darajasi –jamiyatning sosial-iqtisodiy tuzilishiga (rivojlangan yoki qoloqligi), jamiyat va oilada kishilar o'rtasidagi o'zaro a'loqalarga bog'liq. Odatda kishilarning moddiy farovonligi va madaniyati o'sgan sari, ayollarning ishlab chiqarishga va ijtimoiy faoliyatga ko'proq jalb etilgan sari, bolalarning o'qish muddatlari uzaygan sari, nikoh yoshi kechikkan sari (ilgari 14 yoshda uylagan, 9 yoshdan kuyovga bergan) bo'lsa, hozirda ayrim mamlakatlarda 30 yoshdan o'tib oila qurmoqda. Masalan: Prosta Mariya filmida. G'arb mamlakatlaridagi korchalon xonimlar tug'ishni butunlay xohlashmayapti (implantasiya).

Jahoning ayrim hududlaridagi demografik vaziyat tahlili. Nisbatan yaqin o'tmishda, antibiotiklar davri va ochlik tarqalib ketishidan oldin ham, odamlar uning sonlari haqida alohida o'ylamadilar. Shuning uchun ham doimiy urushlar va ommaviy ochlik millionlab odamlarni o'ldirgan.

Ayniqsa, ikki tomonlama urushlar bo'lib, barcha urushayotgan tomonlarning yo'qotishlari 70-80 million kishidan oshib ketgan. Tarixchilar 100 milliondan ortiq yo'qotilganiga ishonishadi, chunki Xitoyda yaponiyalik militarchilarning harakati bugungi kunda juda ko'plab fuqarolarni o'ldirgan bo'lsa-da, hozirgacha o'rganilmagan.

Bugungi kunda boshqa global muammolar ham mavjud. Demografik muammolar ularning orasida eng jiddiy va muhim ahamiyatga ega. Ammo insoniyat sonining keskin o'sishi bizning kunlarimizda boshlangan deb hisoblanmasligi kerak. Uzoq o'tmishda, ayrim mamlakatlar aholisining keskin o'sishi ham bor, ularning ko'pchiligi global ma'noda juda jiddiy oqibatlariga olib keladi.

Aholining keskin pandemiyasi hali ijobiy xususiyatga ega deb hisoblashadi. Holbuki, bu holatda barcha mamlakatlar «yoshroq» bo'lishsa, tibbiyot uchun sarf-harajatlar past bo'ladi. Lekin bularning hammasi yaxshi.

Tilovarlarning soni keskin oshadi, ta'lim xarajatlari ko'payadi, ta'lim muassasalarini tugatgan mutaxassislar soni ortib bormoqda, mamlakat o'z ishlarini ta'minlay olmaydi. Mehnat bozorida ko'plab yosh va sog'lom odamlar juda kamtarona ish uchun ishlashga tayyor. Natijada, ularning mehnat xarajatlari (shu penyasiz) minimal darajaga tushadi.

Jinoyat, qaroqchilik va qotillikning ortishi tezda davlatning "kartochkasi" ga aylanadi. Bugungi global muammolarning ko'pchiligi bunga amal qiladi. Demografik muammolar ko'pincha davlatda yuz beradigan salbiy jarayonlarning aksini ko'rsatadi. Jamiyatning yangi fuqarolarni foydali mehnat bilan ishg'ol eta olmasligi, uy-joy ta'minoti, oziq-ovqat va ta'lim olishni istamasligi ichki siyosatning kuchsizligidan dalolat beradi. Biroq, hamma narsa dahshatli emas. Agar biror mamlakat xalqaro hamkorlar bilan yaqin aloqada bo'lsa va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlamoqda bo'lsa, unda yosh avlodning bir qismi boshqa davlatlarning mehnat bozorlarida o'zini topishi mumkin.

Bundan tashqari, ichki mehnat bozorini tushirishga imkon beradigan va jamiyatning demografik muammolarini biroz yaxshilashga imkon beradigan mavsumiy ish o'rnlari katta

ahamiyatga ega.

Afsus, lekin bu holatda davlatning rivojlanish darajasi eng muhim rol o'ynaydi. Evropada oq aholi sonining tez o'sishi, bolalar uchun yaxshi uy-joy va ta'lim narxi yuqori bo'lganligi sababli imkonsiz bo'lsa, Afrikadan va uchinchi dunyo mamlakatlaridan kelgan muhojirlarning to'liqini uchun bunday kichik narsalar muhim emas.

Davlat imtiyozlaridan mamnun bo'lib, ular doimiy ravishda yangi bolalarni ishlab chiqaradigan kichik ijaraga olingan uylarda osongina yig'ilishadi. Natijada, soliq to'lovchilarning bo'ynida o'tirgan parazitlar soni keskin oshadi. Ijtimoiy keskinlik oshib bormoqda, ish haqi miqdori pasayib, ishsizlik ommaviy ravishda paydo bo'ladi, chunki barcha "mahalliy" postlar past narxda ishlashga rozi bo'lgan muhojirlar tomonidan ommaviy ravishda tashkil etiladi.

Mana, demografik muammolarning sabablari. "Birinchi skripka" mutlaqo davlatni o'ynashi kerak. Muammoni echishdan voz kechsa, unda yaxshi narsa bo'lmaydi.

Agar butun global muammolarni murakkab sharoitda ko'rib chiqsak, demografik muammolar odatda predispozitsiya qiluvchi omil hisoblanadi, lekin yuqorida keltirilgan barcha oqibatlariga olib keladigan sabab emas.

Barcha muammolarning asosiy manbai har doim davlatning yomon ijtimoiy siyosati yoki bunday yo'qligi. Xuddi shu Afrikadan foydalaning. Jahon hamjamiyati kontratsepsiya vositalarini sotib olish uchun katta mablag' ajratadi, ammo bugungi kunda hech kim ularning reklama bilan shug'ullanmaydi, bu zamonaviy jamiyatning demografik muammolarini ko'taradi.

Bundan tashqari, Markaziy Afrikaning aksariyat hududlarida aholi allaqachon bunday g'ayriinsoniy holatga keltirilgandir: bu sohada ishlaydigan yoki tilanchilik qiladigan ko'plab bolalar oilaning omon qolish uchun yagona vositasidir. Ular o'sib-ulg'ayib, butun mintaqani yanada katta tartibsizlikka olib borishda davom etayotgan ko'plab qurolli guruhlar safiga qo'shilishadi. Buning sababi - ijtimoiy taraqqiyotning dastlabki davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanmasligi, hech qanday rasmiy daromad manbai yo'qligi.

Ma'lumki, zamonaviy tsivilizatsiyani iste'mol qilish normal inson biologik ehtiyojlari darajasidan ming baravar yuqori. Hatto eng kambag'al davlatlar ham bir necha yuz yil avval qilgan ishlaridan ko'proq iste'mol qiladilar.

Albatta, odamlar sonining keskin o'sishi, uning katta qismini umumiy qashshoqlashuvi va davlat tuzilmalarining bularning barchasini nazorat qilishning kamida bir qismini tashkil eta olmasligi tufayli resurslarni oqilona iste'mol qilish ortadi. Natijada hunarmandchilik korxonalarining toksik zaharli chiqindilari, axlat tog'lari va tabiatni muhofaza qilish bo'yicha ayrim chora-tadbirlarga to'liq e'tibor bermaslik ko'paymoqda.

Natijada, mamlakat ekologik falokat yoqasida turibdi va aholi ochlikdan o'limgacha o'tiradi.

Zamonaviy demografik muammolar faqat so'nggi yillarda boshlangan deb o'ylaysizmi?

Xuddi shu Afrikada, butun viloyatlardagi 60-larning o'rtasidan beri odamlar oziq-ovqat etishmasligidan azob chekishdi. G'arbdagi dorilar umr ko'rish davomiyligini oshirishga imkon berdi, lekin uning umr yo'ldoshi bir xil bo'lib qoldi.

Ko'pgina bolalar tug'ilib, oziq-ovqat uchun ko'proq erlar kerak edi. Va u erda qishloq xo'jaligi va shu kungacha chiziqli-yong'in usuli qo'llanilmoqda. Natijada, unumdor tuproqlarning gektarlari shamol eroziyasiga va sho'r yuvilishiga bog'liq bo'lgan cho'llarga aylantirildi.

Bularning hammasi global muammolar. Demografik muammoning (siz ko'rib turganingizdek) zamonaviy tsivilizatsiyaning foydalariga keskin kirib boruvchi o'tish madaniyatining o'ziga xos xususiyati. Ular o'zlarini qayta tiklay olmaydi yoki istamaydi, buning natijasida urushga olib kelishi mumkin bo'lgan og'ir ijtimoiy va madaniy qarama-qarshilik mavjud.

Biroq bizning dunyomizda demografik muammolar aksincha nuqtai nazardan qaraydigan ko'plab davlatlar mavjud. Biz rivojlangan davlatlar haqida gapiramiz, chunki bu muammo -reproduktiv yoshdagi odamlar oilalarni shakllantirishni xohlamasliklari, bolalarni tug'masliklari.

Natijada muhojirlar mahalliy xalqlarning o'rnini egallashadi, bu esa ko'pincha ushbu hududlarda yashovchi etnoslarning ijtimoiy-madaniy tarkibiy qismini to'liq yo'q qilishga yordam beradi. Albatta, bu hayotni tasdiqlaydigan final emas, lekin davlatning faol aralashuvisiz va ishtirokisiz bunday muammo hal etilmaydi.

Xo'sh, demografik muammolarni hal qilish yo'llari qanday? Hodisaning sabablaridan mantiqiy hal qilish usullari. Birinchidan, aholi turmush darajasini ko'tarish va uning tibbiy xizmatlarini

yaxshilash uchun mutlaqo zarur. Ma'lumki, kambag'al mamlakatlarda onalar odatda ko'pgina farzandlarni faqat urf-odatlar tufayli emas, balki chaqaloq o'limining yuqori darajasi bilan ham tug'dirishga majburdirlar.

Agar har bir bola omon qolsa, u o'nlab bolalarni tug'ishi uchun mantiqiy bo'lmaydi. Afsuski, Evropada bir xil muhojirlar uchun yaxshi tibbiy yordam faqatgina tug'ilishni boshlashiga olib keldi. Taxminan xuddi shu narsa Haitida kuzatiladi, bu erda aholining aksariyati qashshoqlik chegarasidan ancha past bo'lib, doimiy ravishda tug'ilishni davom ettirmoqda. Turli jamoat tashkilotlari ko'plab imtiyozlarni to'laydi, bu esa hayot uchun etarli bo'ladi¹⁴.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge University Press, 2010-442 p.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.- 368 б.
3. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва демография асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Тафаккур, 2011. – 159 б.
4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов.- М., 1999. 2001

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
6. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана. – Т., 2009.
7. Бўриева М.Р. Демография асослари. Т., 2002.
8. Демографический энциклопедический словарь, М., 1985., 243-244- бет.

Internet saytlari

9. <http://www.demoscope.ru>.
10. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
11. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
12. <http://stat.uz>.
13. <http://ziyo.net>

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Aholi rivojlanishining global modeli nima?
2. Dunyo aholisining rivojlanish bosqichlarini nechiga bo'lish mumkin?
3. Aholi o'sishi nima va u qanday amalga oshadi?
4. O'zbekiston aholi soni bo'yicha dunyoda qanday mavqega ega?
5. Rivojlangan mamlakatlarda aholi ko'payishi qanday holatda?
6. Demografik krizis nima?
7. Dunyo aholisi ko'payishi davlatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
8. Dunyo aholisi ko'payishi qanday salbiy va ijobiy oqibatlarga olib kelishi mumkin?

¹⁴ info-4all.ru/uz/obrazovanie/global-muammolar-demograficheskaya-problema-puti-resheniya-demograficheskoy-muammosi/

GLOSSARIY.

1. Aholi – ma'lum hududda (Er shari, uning qismlari) yashayotgan kishilar guruhi.
2. Aholining lingvistik tasniflash - aholining til xususiyatlariga ko'ra tasniflash.
3. Aholi manzilgohi - ma'lum bir shaklga ega bo'lgan aholining hududiy joylashishi.
4. Antropogeografiya - odamlarning paydo bo'lishi va geografiyasini (tarqalishi) o'rganuvchi fan.
5. Aholining tug'ilish ko'rsatkichi - yil davomida har 1000 kishiga nisbatan tirik tug'ilgan aholi soni.
6. Assimlyatsiya- ayrim xalqlarning etnik birliklari yaqin, ba'zan uzoq bo'lgan xalqlar bilan aralashib (qorishib) ularning etnik belgilarini o'zlarida mujassamlashtirib, o'zlarinikini esa yo'qolib ketishi.
7. Aholining tabiiy o'sishi - o'lim ko'rsatkichiga nisbatan tug'ilishning yuqori bo'lishi.
8. Aqliy talofat - yuqori malakali hodimlarning xalqaro migratsiyasi.
9. Aholining tabiiy ko'payishini brutto koeffitsienti – ayollar o'z umrida ko'rgan (tuqqan) barcha qiz farzandlar umumiy sonining barcha ayollarga bo'lgan o'rtacha nisbati ko'rsatkichi.
10. Aholi tabiiy ko'payishining netto koeffitsienti –tug'ilgan qiz bolalarning salomat (o'lmay) qolgan sonini barcha ayollarga nisbati ko'rsatkichi.
11. Aglomeratsiya – lotincha “aglomerare” – birikish, qo'shilish so'zidan olingan bo'lib, aholi punktlari, asosan shaxarlar, shuningdek qishloqlarning intensiv xo'jalik, mehnat va madaniy-maishiy hamda rekreatsion aloqalar bilan bog'lanib, yagona birlikni tashkil qilgan kompakt (gavjum) xududiy guruxi. Aglomeratsiya aholining gurux bo'lib joylashishining eng rivojlangan shakli xisoblanadi. Aholi punktlari aglomeratsiyasi aholi zich joylashgan Farg'ona vodiysida keng rivojlangan.
12. Demografiya – lotincha “demos” – xalq, aholi, “grafo” – yozaman, degan so'zdan olingan. 1662 yilning yanvarida ingliz savdogari, kapitan Jon Traunta tomonidan demografiya so'zi ilk bor fanga kiritilgan. Demografiya – aholining tug'ilish, o'lim, tabiiy ko'payish, nikoh va ajralish, oila, aholi soni, o'sishi, yosh, jinsiy tarkibi, zichligi (demografik sig'im), migratsiya kabi jarayonlarni o'rganadi.
13. ”Demografik portlash” - aholining haddan tashqari o'sishi.
14. Depopulyatsiya - ma'lum hududda turli sabablarga ko'ra aholi sonining kamayishi yoki o'limning yuqoriligi tufayli aholi sonining kamayishi.
15. Demografik tanglik - tug'ilish, o'lim va tabiiy ko'payish ko'rsatkichlari nisbatan past bo'lgan jarayon.
16. ”Demografik qish”- iqtisodiy jixatdan yuqori darajada rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lib, ularda tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari past bo'lib, tabiiy o'sish “0”ga yaqin bo'ladi va aholining tabiiy ko'payishini kamayishi xarakterlidir.
17. ”Demografik baxor” – aholi takror barpo bo'lishining tipi bo'lib, tug'ilish ko'rsatkichlarining yuqoriligi va o'limning tug'ilishga nisbatan pastligi xosdir. Bunday demografik holat Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlarida uchraydi.
18. Demografik siyosat – aholi siyosatining uzviy qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi aholining miqdoriy o'sishini boshqarishdan iborat chora tadbirlar majmuidir.
19. Ichki migratsiya – aholining bir davlat hududida bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishi.

20. Irq – odamlarning kelib chiqishi, gavda tuzilishi va qiyofasi o'xshash bo'lgan tarixan tarkib topgan xududiy birligidir.

21. Immigratsiya - fuqorolarning bir mamlakatga boshqa mamlakatdan ko'chib kelishi.

22. Iqtisodiy faol aholi – ijtimoiy ishlab chiqarishda (band bo'lgan) qatnashayotgan va ishlashi (ishlashga ehtiyoji bor) mumkin bo'lgan mehnat resurslari.

23. Katolik - xristianlikning yagona yo'nalishi bo'lib, Rim papasi boshqaradi. Katolik dini Braziliya davlatida keng tarqalgan.

24. Konsolidatsiya – moddiy va ma'naviy va madaniyati yaqin bo'lgan yirik xalqlarning aralashuvi (jipslashuvi) natijasida yangi xalqlarning paydo bo'lishi.

25. Migratsiya - lotincha "migrate"- ko'chish, siljish so'zidan olingan bo'lib, aholi migratsiyasi –aholi yashash joyini o'zgartirib, bir joydan (hududdan)ikkinchi hududga ko'chishni anglatadi.

26. Migratsiya salbdosi- migratsiya va emigratsiya orasidagi nisbiy farq.

27. Migratsion o'sish-aholi sonining ko'chib keluvchilar hisobiga ortib borishi.

28. Mavsumiy migratsiya-mavsumiy ishlar bilan bog'liq migratsiya.

29. Mayatniksimon (moksimon) migratsiya- biror hududda yashayotgan kishilarning ikkinchi hududga turli yumushlar bilan kundalik qatnashishi.

30. Millat - ma'lum hududda yashayotgan qator qabila va elatlarning o'zaro aralashuvi natijasida paydo bo'lgan kishilarning etnik birligi. Millat-asosan feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida shakllangan.

31. Megolopolis - bir-biriga yaqin joylashgan yirik shaxar aglomeratsiyalari o'zaro aloqada rivojlanib, urbanizatsiyalashgan mintaq-shaxarlashgan mintaq hosil bo'lishi.

32. Monogam oila shakli - bir erkak (ayol) bilan bir ayol (erkak)ning oila (nikoh) qurishi.

33. Murrakab oila shakli - er-xotin, farzandlari va ular oilalari bilan yashash shakli.

34. Nuklear oila shakli- er va xotin hamda farzandlardan iborat oddiy oila shakli.

35. Protestant dini – xristian dinining mashabi bo'lib, u kalvinizm, lyuteranlik, baptizm, anglikanlik va boshqa oqimlardan iborat.

36. Poligam oila shakli - bir ayol yoki erkakning ikki va undan ortiq oila (nikoh) qurishi.

37. Reproduktiv – organizmning o'ziga o'xshash organizmlarni yaratishi, ko'paytirishi

38. Reproduktiv ma'yl – organizmning o'ziga o'xshash organizmlarini yaratishi yoki ko'paytirish xohishi, ehtiyoji.

39. Reemigratsiya – migrantlarning turg'un turishi uchun o'z vataniga qaytib kelishi.

40. Standartlash (standart) – me'yor, namuna, o'lcham – keng ma'noda boshqa ob'ektlarni taqqoslash uchun dastlabki ob'ekt deb qabul qilingan namuna, model.

41. Suburbanizatsiya - yirik shaxarlarning o'z atrofi bilan birgalikda tez rivojlanib, asosiy yirik shahar bilan uning atrofi aholisining qayta taqsimlanish jarayoni yoki yirik shaxar markaziga nisbatan uning atrofi aholisining tez o'sish jarayoni.

42. Tashqi migratsiya – aholini ikki davlat o'rtasida ko'chib yurishi.

43. Urug' - kishilarning urf-odatlar, an'analari, ho'jalik yuritishi va madaniyati juda yaqin bo'lgan birligi bo'lib, u ibtidoiy jamoa tuzumida vujudga kelgan.

44. O'lim ko'rsatkichi-o'lganlar sonining har 1000 kishiga nisbatan hisoblanishi.

45. Urbanizatsiya - mamlakat yoki mintaq aholisining sonida shaxar aholisining salmog'i va shaxarcha yashash tarzining rivojlanish jarayoni.

46. Xristian dini - yangi eraning birinchi asri ikkinchi yarmida Rim impereyasining

sharqida paydo bo'lgan. Uning asosiy yo'nalishlari: katolik, protestant va provaslav.

47. Qabila – odamlar etnik birligining ikkinchi bosqichi bo'lib, u ikki urug'larning qorishishi (aralashuvi) natijasida paydo bo'lgan ibtidoiy jamiyatning mahsulidir.

48. Xalq - aholining eng yuqori etnik bosqichi bo'lib, ma'lum bir hududda yashayotgan turli millat va elatlarning aralashuvi va yagona maqsad hamda intilishga ega bo'lgan kishilar jamiyatidir. Jumladan, AQSH, Rossiya, Germaniya, O'zbekiston xalqi va boshqalar. O'zbekiston halqi 120 dan ortiq elat va millat vakillari yagona maqsad sari ahil yashamoqdalar.

49. Shaxar aglomeratsiyasi - shaxarlarning gurux bo'lib rivojlanishi, shaxar aholi punktlarining hududiy jihatidan bir-biri bilan qo'shilib ketishi yoki bir biriga yaqin joylashishi. CHet el adabiyotlarida shaxar aglomeratsiyasi konurbatsiya deb ataladi.

50. Etnogenez - xalqlarning kelib chiqishi, paydo bo'lishi.

51. Etnografiya - aholining turmush tarzi, madaniyati, urf odatlari, an'analari, oilaviy munosabatlari va boshqa etnik xususiyatlarini o'rganadi.

52. Emmigratsiya – fuqorolarning bir mamlakatdan boshqa mamlakatlarga ko'chib ketishi.

53. Elat - kishilarning etnik birligini uchinchi bosqichi bo'lib, qator urug' va qabilalarning o'zaro aralashuvi mahsuli bo'lib, u quldorlik, asosan feodalizm jamiyatida paydo bo'lgan.